

Қудрат Машарипов

**ХОРАЗМНИНГ ЎРТА ШАРҚ
ВА ЕВРОПА ДАВЛАТЛАРИ
САВДО МАРКАЗЛАРИ БИЛАН
ТАРИХИЙ АЛОҚАЛАРИ
(X–XV АСРЛАР)**

ISBN 978-9943-4705-1-4

9 789943 470514

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қудрат Машарипов

**ХОРАЗМНИНГ ЎРТА ШАРҚ ВА ЕВРОПА
ДАВЛАТЛАРИ САВДО МАРКАЗЛАРИ
БИЛАН ТАРИХИЙ АЛОҚАЛАРИ
(X–XV АСРЛАР)
(монография)**

*Ушбу монография УрДУ кенгашининг 2016 йил 28 декабрдаги
4-сонли йиғилиши баённомаси қарорига асосан нашр қилишга тав-
сия этилган.*

Урганч – 2016

63.3(5Ў)

М 34

Қудрат Машарипов. Хоразмнинг Ўрта Шарқ ва Европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X–XV асрлар). Монография. Масъул муҳаррир У.Абдуллаев. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Урганч Давлат университети. Урганч, УрДУ ноширлик бўлими, 2016 йил. 132 бет.

КБК 63.3(5Ў)
УЎК 94(575.171)

Мазкур монографияда ўрта асрлар даври Хоразм савдо марказлари тўғрисида сўз юритилиб, уларнинг Хоразмнинг нафақат Ўрта Осиё, балки жаҳон миқёсидаги ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий жараёнлардаги ўрни масаласи очиқ берилади. Шу билан бирга археолог ва тарихчи олимларнинг тадқиқотлари натижасида Буюк Ипак йўлида турган Хоразмга қандай махсулотлар келтирилган ва бу воҳадан нималар четга чиқарилганлигини аниқлаш имконини берадиган маълумотларнинг тўпланганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди ва мазкур масала ҳам монографияда ўз аксини топган. Монографияда номлари тилга олинган олимлар ва уларнинг қимматли асарларини миннатдорчилик билан қайд этган ҳолда, шу нарсани таъкидлашимиз керакки, монографияда Хоразм савдо марказлари тўғрисидаги ҳозиргача мавжуд қарашлар қисман археологик ёки топонимик, географик ёки тарихий йўсинда таҳлил қилинди. Мазкур монография университетда ҳамда олий ва ўрта-махсус таълим муассасаларида Хоразм ва Ўзбекистон тарихи, Манбаъшунослик ва Тарихшунослик фанларини ўқитишда фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга монография тарих, археология, шаҳар маданияти билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

М.Мамбетуллаев, тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

М.Маҳмудов, тарих фанлари доктори, профессор,
Қ.Собиров, тарих фанлари номзоди, доцент

ISBN: 978-9943-4705-1-4 © УрДУ ноширлик бўлими. 2016

© Қудрат Машарипов. Хоразмнинг Ўрта Шарқ ва Европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X–XV асрлар). Монография.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	4
I БОБ. X–XV АСРЛАРДА ХОРАЗМНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁДА САВДО-СОТИҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТУТГАН ЎРНИ.....	21
1.1. Марказий Осиёдаги сиёсий-тарихий жараёнлар ва Хоразмда савдо марказларининг пайдо бўлиши.....	21
1.2. Хоразмнинг Марказий Осиё ички савдосида тутган ўрни	52
II БОБ. ХОРАЗМНИНГ КЎЧМАНЧИЛАР ДУНЁСИ ВА ШАРҚ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН САВДО АЛОҚАЛАРИ.....	64
2.1. Буюк Ипак йўли орқали кўчманчилар билан савдо алоқалари.....	64
2.2. Хоразмнинг Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари ҳамда Ҳиндистон ва Хитой билан савдо-сотик муносабатлари	71
III БОБ. ХОРАЗМНИНГ ЕВРОПА ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН САВДО-СОТИҚ МУНОСАБАТЛАРИ.....	95
3.1. Хазар ҳоқонлиги ва Булғор давлати билан савдо-сотик алоқалари.....	95
3.2. Хоразмнинг Рус давлати билан тижорат алоқалари.....	110
3.3. Шарқ мамлакатларининг Европадаги Византия, Италия, Испания ва бошқа давлатлар билан савдо-сотик муносабатлари ўрнатилишида Хоразм шаҳарларининг ўрни.....	115
ХУЛОСА.....	122
ҚИСҚАРТМАЛАР РЎЙХАТИ.....	130

КИРИШ

Мустақилликка эришилган дастлабки даврида қўйилган энг буюк мақсад — келажакда Ўзбекистонни дунёнинг энг қудратли ва ривожланган, юксак маданиятли давлатлардан бирига айлантириш бўлди. Бунинг учун, энг аввало, аجدодларимиз тарихи ва меросини мукамал ўрганишимиз, илдиларимиз мустақкам ва чинордай қудратли эканлигини англашимиз зарур.

Буюк мақсадга эришиш йўлидаги муҳим омил — мамлакатимизнинг ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларини яхшилаш, халқаро муносабатларнинг турли йўналишлари бўйича фойдали ҳамкорликни ривожлантиришимиз билан боғлиқдир. Ушбу йўналишларда амалга ошириладиган ишларнинг юқори самараси асрлар давомида халқимиз тўплаган тажриба, айниқса, савдо-сотик муносабатлари сабоқлари катта аҳамият касб этади.

Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Халқимиз тарихи ва маданияти қадимийдир. Бизнинг мамлакатимиз орқали, унинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Фарғона каби гўзал шаҳарлари орқали Буюк Ипак йўли ўтган. Бу йўл Осиё билан Европа ўртасида ишончли маданий ва савдо кўприги бўлиб хизмат қилган. Ҳозир биз шу қадимий Ипак йўлини тиклаш ва уни замонавий мазмун билан тўлдириш учун бутун куч-ғайратимизни сарфлаяпмиз”¹.

Узоқ ва яқин ўтмишда Шарқ ва Ғарбни боғлаб турган Буюк Ипак йўли орқали Турон замин халқлари жаҳон иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти билан бевосита алоқаларни амалга ошириш имкониятга эга бўлганлар. Узунлиги 12 минг километрдан зиёд бўлган ушбу қадимий йўлнинг тарихини юртимиз ўтмиши билан боғлаб ўрганиш муҳимдир. Чунки Буюк Ипак йўлининг каттагина қисми Марказий Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ўтган бўлиб, халқимизнинг иқтисодий ҳаётига, уларнинг савдо-сотик ва маданий алоқаларининг кенгайиш жараёнига жуда катта таъсир кўрсатган. Буюк Ипак йўлида жойлашган Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Пойкент, Ҳазорасп, Хива, Гурганч каби шаҳарлар йирик савдо марказлари сифатида дунёда тан олинган.

Натижада, жуда қадимдан шаклланган ва юксак қадриятга айланиб кетган савдо-сотик муносабатлари, урф-одатларида алоҳида

аҳамият касб этган Буюк Ипак йўли тарихини ўрганишимиз, уни бутунги кунда қайта тиклаш учун қилинаётган саъй-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашимиз, биринчидан, келажакимиз тараққиёти учун ўта муҳимдир. Иккинчидан, келгусида умумбашарий цивилизациянинг катта йўлига тушиб олиб, дунёнинг энг илғор давлатларидан бирига айланишга ҳаракат қилаётган Ўзбекистон учун савдо муносабатлари ва шаҳарларимиз тарихини ўрганиш катта аҳамиятга эга. Учинчидан, савдо муносабатлари, савдо йўллари ва савдо шаҳарлари тарихини ўрганиш, ўтмишда Шарқ билан Ғарб халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатган ҳамда ривожлантирган бу йўллар ва шаҳарлар келажакда ҳам халқларнинг биродарлик, ўзаро ҳамкорлик ва самимий мулоқот йўлига, марказларига айланишига имкон беради.

Ўзбекистон халқлари тарихий алоқаларининг ривожланишида Хоразм воҳаси ва унинг атрофидаги шаҳарларнинг муҳим ўрни бор. Гурганж (Кўхна Урганч), Хива, Кат, Ҳазорасп, Миздахқон, Шемаҳақалъа, Замахшар, Ардахушмисан, Шаҳрлик, Пулжой, Бўғроҳон, Жанпикқалъа, Норинжон, Шўраҳон, Дарғонота, Садвар, Жигарбанд, Мадминия, Кардаронхос, Кердор каби кўхна савдо марказларида олиб борилган археологик тадқиқотлар жараёнида топилган сопол идишлар, тангалар ва буюмларга асосланиб, Хоразмда декончилик, чорвачилик, хунармандчилик билан бир қаторда, савдо-сотик муносабатлари ҳам юксак даражада ривожланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу борада ҳали тўлақонли ўрганилмаган ёзма манбалар ва археологик ёдгорликлар анчагина. Шу сабабдан жуда қадимдан ҳозирги кунгача дунёни мустақкам боғлаб турган, ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам сиёсий ва маданий жиҳатдан тараққий қилиш учун энг муҳим омиллардан бири бўлган савдо-сотик муносабатларида Хоразм савдо марказларининг тарихини ёритиш келгусидаги халқаро муносабатларнинг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Ўрта асрларда Хоразмда савдо муносабатларининг ривожланиши ва унинг Буюк Ипак йўли билан боғлиқ равишда юксалганлигини ўрганиш натижасида халқимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ёшларни ўлкашуносликдан пухта билим ва кўникмаларга эга қилиш зарурияти биз танлаган мавзунинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан долзарблигини асослайди.

Хоразмда савдо-сотик муносабатларининг тараққиёти уни Буюк Ипак йўлининг асосий тармоқлари кесишган марказлардан би-

¹ Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 366-бет.

КИРИШ

Мустақилликка эришилган дастлабки даврида қўйилган энг буюк мақсад — келажакда Ўзбекистонни дунёнинг энг қудратли ва ривожланган, юксак маданиятли давлатлардан бирига айлантириш бўлди. Бунинг учун, энг аввало, аجدодларимиз тарихи ва меросини мукамал ўрганишимиз, илдизларимиз мустаҳкам ва чинордай қудратли эканлигини англашимиз зарур.

Буюк мақсадга эришиш йўлидаги муҳим омил — мамлакатимизнинг ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларини яхшилаш, халқаро муносабатларнинг турли йўналишлари бўйича фойдали ҳамкорликни ривожлантиришимиз билан боғлиқдир. Ушбу йўналишларда амалга оширилаётган ишларнинг юқори самараси асрлар давомида халқимиз тўплаган тажриба, айниқса, савдо-сотик муносабатлари сабоқлари катта аҳамият касб этади.

Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Халқимиз тарихи ва маданияти қадимийдир. Бизнинг мамлакатимиз орқали, унинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Фарғона каби гўзал шаҳарлари орқали Буюк Ипак йўли ўтган. Бу йўл Осиё билан Европа ўртасида ишончли маданий ва савдо кўприги бўлиб хизмат қилган. Ҳозир биз шу қадимий Ипак йўлини тиклаш ва уни замонавий мазмун билан тўлдириш учун бутун куч-ғайратимизни сарфляяпмиз”.¹

Узоқ ва яқин ўтмишда Шарқ ва Ғарбни боғлаб турган Буюк Ипак йўли орқали Турон замин халқлари жаҳон иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти билан бевосита алоқаларни амалга ошириш имкониятга эга бўлганлар. Узунлиги 12 минг километрдан зиёд бўлган ушбу қадимий йўлнинг тарихини юртимиз ўтмиши билан боғлаб ўрганиш муҳимдир. Чунки Буюк Ипак йўлининг каттагина қисми Марказий Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ўтган бўлиб, халқимизнинг иқтисодий ҳаётига, уларнинг савдо-сотик ва маданий алоқаларининг кенгайиш жараёнига жуда катта таъсир кўрсатган. Буюк Ипак йўлида жойлашган Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Пойкент, Ҳазорасп, Хива, Гурганч каби шаҳарлар йирик савдо марказлари сифатида дунёда тан олинган.

Натижада, жуда қадимдан шаклланган ва юксак кадриятга айланиб кетган савдо-сотик муносабатлари, урф-одатларида алоҳида

аҳамият касб этган Буюк Ипак йўли тарихини ўрганишимиз, уни бугунги кунда қайта тиклаш учун қилинаётган саъй-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашимиз, биринчидан, келажакимиз тараққиёти учун ўта муҳимдир. Иккинчидан, келгусида умумбашарий цивилизациянинг катта йўлига тушиб олиб, дунёнинг энг илғор давлатларидан бирига айланишга ҳаракат қилаётган Ўзбекистон учун савдо муносабатлари ва шаҳарларимиз тарихини ўрганиш катта аҳамиятга эга. Учинчидан, савдо муносабатлари, савдо йўллари ва савдо шаҳарлари тарихини ўрганиш, ўтмишда Шарқ билан Ғарб халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатган ҳамда ривожлантирган бу йўллар ва шаҳарлар келажакда ҳам халқларнинг биродарлик, ўзаро ҳамкорлик ва самимий мулоқот йўлига, марказларига айланишига имкон беради.

Ўзбекистон халқлари тарихий алоқаларининг ривожланишида Хоразм воҳаси ва унинг атрофидаги шаҳарларнинг муҳим ўрни бор. Гурганж (Кўҳна Урганч), Хива, Кат, Ҳазорасп, Миздахқон, Шемаҳқалъа, Замахшар, Ардахушмисан, Шахрлик, Пулжой, Бўғроҳон, Жанпикқалъа, Норинжон, Шўраҳон, Дарғонота, Садвар, Жигарбанд, Мадминия, Кардаронхос, Кердор каби кўҳна савдо марказларида олиб борилган археологик тадқиқотлар жараёнида топилган сопол идишлар, тангалар ва буюмларга асосланиб, Хоразмда деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик билан бир қаторда, савдо-сотик муносабатлари ҳам юксак даражада ривожланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу борада ҳали тўлақонли ўрганилмаган ёзма манбалар ва археологик ёдгорликлар анчагина. Шу сабабдан жуда қадимдан ҳозирги кунгача дунёни мустаҳкам боғлаб турган, ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам сиёсий ва маданий жиҳатдан тараққий қилиш учун энг муҳим омиллардан бири бўлган савдо-сотик муносабатларида Хоразм савдо марказларининг тарихини ёритиш келгусидаги халқаро муносабатларнинг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Ўрта асрларда Хоразмда савдо муносабатларининг ривожланиши ва унинг Буюк Ипак йўли билан боғлиқ равишда юксалганлигини ўрганиш натижасида халқимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ёшларни ўлкашуносликдан пухта билим ва кўникмаларга эга қилиш зарурияти биз танлаган мавзунинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан долзарблигини асослайди.

Хоразмда савдо-сотик муносабатларининг тараққиёти уни Буюк Ипак йўлининг асосий тармоқлари кесишган марказлардан би-

¹ Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин Т., “Ўзбекистон”, 1996, 366-бет.

рига айланишига асос бўлган. Шарқ давлатлари иерархик тузилишидаги муайян жараён кўп ҳолларда уларнинг иқтисодий имкониетлари ва карвон йўллари билан боғлиқ савдо муносабатлари билан белгиланган. Хоразм шаҳарларининг тараққий қилишида савдонинг аҳамиятини яхши тушунган географлар, тарихчи ва сайёҳлар ўз асарларида бу ердаги бозорлар, карвонсаройлар, харид қилинадиган моллар ва карвон йўллари ҳақида мавжуд маълумотларни қайд қилганлар.

Хоразм савдо марказлари ва уларнинг Шарқу Ғарб мамлакатлари орасидаги иқтисодий алоқаларда тутган ўрнини ёритувчи манбаларни бир неча даврларга бўлган ҳолда кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Хусусан, уларни:

1. IX–XIII аср бошларидаги (мўғул истилошига) араб-форс манбалари.
2. XIII–XVI асрлардаги араб-форс ва европа манбалари.
3. XVI–XVIII асрлардаги форс ва эски ўзбек тилидаги манбалар.
4. XIX асрлардаги рус сайёҳлари ва тадқиқотчилари маълумотларига ажратиш мумкин.

Хоразмнинг Араб халифалиги таркибида ва ислом дини ёйилган ҳудуд сифатида қараган кўпгина савдогар ва сайёҳлар бу ерга келган вақтларида жуда кўп ва тафсилотларга бой маълумотларни тўплашга ҳаракат қилганлар. Хусусан, Хоразмнинг йирик шаҳарлари ҳақида маълумотларни ўз асарларига киритган тарихчи ва географлар қаторида Ибн Рустанинг “Китоб ал-алок ан-нафиса”,¹ Ал-Яъқубийнинг “Китоб ал-булдон” (“Мамлакатлар ҳақида китоб”),² Абу Бакр ал-Балазурийнинг “Китоб ал-футух ал-булдон” (“Мамлакатларнинг забт этилиши ҳақида китоб”),³ Ибн Хордадбехнинг “Китоб ал-масалик ва-л-ул-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”),⁴ Табарийнинг “Тарих ар-русул ва-л-мулук” (“Пайгамбарлар ва подшоҳлар тарихи”),⁵ Ибн Фадланинг “Рисола”,¹ Абу

Райхон Берунийнинг “Осор ул-бокия ал-ҳқурун ал-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) ва “Геодезия” асари,² Ал-Истахрийнинг “Китоб ал-масолик ва-л-ул-мамолик” (“Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб”),³ Ал-Мақдисийнинг “Аҳ-санат-тақосим фи маърифат ал-ақолим” (“Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”),⁴ Ибн Ҳавқалнинг “Китоб ул-масолик ва-л-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”),⁵ каби ноёб асарларини қайд қилиш мумкин.

Хоразм савдо марказлари ҳақида маълумот берувчи биринчи даражали ва бебаҳо манбалар орасида Истахрий ва Мақдисий асарлари, айниқса, ажралиб туради. Чунки улар Хоразм савдо марказларининг тавсифи, воҳанинг иқтисодий географияси, шаҳарлари ва қишлоқларидаги савдо муносабатлар, бозорлар ва карвонсаройларни тасвирлашга катта эътибор беришган.

Хоразмдаги XI–XIII асрлардаги савдо муносабатлари тўғрисида қизиқарли маълумотлар Ас-Саолибийнинг “Латоиф ул-маориф” (“Ажойиб маълумотлар”),⁶ Ибн ал-Асирнинг “Ал-Комил фит-тарих” (“Мукаммал тарих”),⁷ ас-Самъонийнинг “Китоб ал-ансоб” (“Машхур кишилар ҳақида китоб”),⁸ Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар рўйхати”),⁹ каби асарларида мавжуд. Хусусан, Ёқут Ҳамавийнинг “Мамлакатлар рўйхати” китоби бошқа географик манбаларга нисбатан аниқ маълумотлар мавжудлиги билан ажралиб туради.

IX–XIII асрларда Хоразмдаги савдо муносабатлари форс тилида ёзилган манбаларда ҳам акс эттирилган. Улар орасида энг қимматлиси ва муҳимлари – Маҳмуд Гардизийнинг “Зайн ул-ахбор”

¹ Ибн Фадлан. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Перевод и коммент. А.П.Ковалевского. Под ред. акад. И.Р.Кривковского. М.–Л., 1939; Изд. 2-е. Харьков, 1956; МИТТ, т. 2, М.–Л., 1939, с. 155–158, 161.

² Бируни Абу Райхан. Определение границ, мест для уточнения расстояний между населенными пунктами (Геодезия). Избр. произв., т. 3, Т., «ФАН», 1966; Абу Райхон Беруний. Таъриҳи асарлар. I ҷилд. Т., «ФАН», 1968.

³ Ал-Истахри. Китаб масалик ал-масалик. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 176–181.

⁴ Ал-Мақдиси. Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 185–189.

⁵ Ибн Ҳавқал. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 183–186; Беггер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абул-Касима Ибн Хаукаля. Труды САГУ. Новая Серия. Вып. 11, Т., изд. САГУ, 1957.

⁶ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т.1. Т., «Наука», 1963; As-Sa'alibi. Lotaifo-i-ma'arif. Ed.M.J.Goeje. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (BGA). Lugduni: Batavorum, 1867.

⁷ Ибн ал-Асир. Ал-Комил фи-т-тарих. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 358, 361–364; 367, 371–373; 383–384.

⁸ Ас-Самъани Абу Са'д. Китоб ал-ансоб. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 327, 331, 334, 337–339; 340–343.

⁹ Ёқут ал-Ҳамави. Му'жам ал-булдон. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 409–438.

¹ Ибн Русте. Китоб ал-алак ан-нафиса, часть VII. Материалы по истории туркмен и Туркмени (далее: МИТТ). Т. 1, М.–Л., 1939, с. 150.

² Kitab al-'alok an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Rosteh et Kitab al-Buldan auctore Ahmed ibn Abu Jakub ibn Wadhuh al-Katib al-Jakubi (ed. M.J.De Goeje), edit.2, Lugduni Batavorum, 1892 (BGA, VII), p. 231-373.

³ Ал-Балазури. Китоб футух ал-булдон (текст 431). МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 71, 74, 76, 78.

⁴ Ибн Хурдадбех. Китаб ал-масалик ва-л-мамалик (текст, 38). МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 145–146; Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабс., комм., исп., указ. и карты Н.Велихановой. Баку, «Эльм», 1986.

⁵ Chronique de Tabari traduite sur la version persane d-Abou Ali Mohammad Bel-ami par M.N. Zoten Berg. Paris, 1867; V, IV; Таъриҳи Табарий. Т., «Фан», 1987.

(“Тарихлар беаги”),¹ Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи Масъудий”,² номаълум муаллиф қаламига мансуб “Худуд ал-алам” асарлари³ ҳисобланади. Ушбу асарларда Хоразм савдо марказларига таъриф бериб ўтилиши билан бирга, воҳанинг қўшни ўлкалар ва кўчманчилар дунёси билан савдо-сотик муносабатлари, карвон йўллари тўғрисида қимматли маълумотлар берилган. Умуман, барча манбаларда мўғул босқинига қадар Хоразм Шарқнинг энг тараққий қилган, шаҳарлари кўп, деҳқончилиги, чорвачилиги, хунармандчилиги, савдо-сотик алоқалари ривожланган ҳудудлардан бири сифатида кўрсатиб ўтилади.

Мўғул-татарлар хуружи натижасида Хоразмнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти бироз таназзулга кетди. Аммо тез орада воҳа аҳолисининг яратувчанлик меҳнати савдо марказларининг тикланишига имкон берди. Айниқса, воҳанинг Олтин Ўрда таркибига кирган шимолий қисми сезиларли даражада тез ривожлана бошлади. Ўрта асрлар муаллифлари асарларида Хоразм савдо шаҳарлари орасида Урганч энг бой ва иқтисодий мавқеи баланд марказ сифатида тилга олинади. Бу борада Европа олимларининг маълумотлари ҳам эътиборни тортади. XIII–XIV асрлар давомида турли сабабларга кўра, Хоразмда бўлган европалик сайёҳлар Плано Карпини (1246 йилда келган), ака-ука Пололар (1260 йилда келган), италиян савдогари Франческо Бальдуччи Пеголетти (1340 йилда келган) асарларида Хоразм шаҳарлари тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд.⁴ Европа ва араб манбаларининг барчасида Хоразмнинг савдо марказлари, жумладан, Урганчнинг ўз даврида ривожланган, энг йирик ва бой шаҳарлардан бўлганлиги таъкидланган. Маълумотларнинг характерли ва қимматли жиҳати шундаки, муаллифларнинг аксарияти ўз даврида Хоразмда бўлган ва кўрган-билганлари ҳақида ёзганлар. Жумладан, 1333 йилда Хоразмга келган араб сайёҳи Ибн Баттута ўзининг “Тухфат ан-нуззар фи ғаройиб ал-амсар ва-л-ажойиб ал-афсар” (“Ғаройиб шаҳарлар ва ажойиб сафар-

¹ Гардизи. Книга зайн ал-ахбар. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 228; Бартольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Сочинения, т. 8, М., «Наука», 1973; Абу Саъид Гардизи. Зайн ал-ахбар. Украиния известий. Пер. с персидского А.К.Арендса. Т., «ФАН», 1961.

² Абу-л-файз Байҳақи. История Маъсула. М., «Наука», 1969.

³ Худуд ул-алем. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 209–210; 216–217.

⁴ Плано Карпини Дж. История Монголов; Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Пер. А.И.Мелейна. М.: «Наука», 1957, с. 46; 209; Книга Марко Поло. Пер. И.И.Минаева. М., «Наука», 1950, с. 20; Пеголетти Ф.Б. Практический указатель торговцам. Под ред. А.Эванса. Кембридж-Массачусетс, 1936, с. 22 (на англ. языке); Рихард Хенинг. Неведомые земли. М., «Иностранная литература», 1962, с. 211.

лар томошаси ҳақида тухфа”) асарида воҳанинг савдо шаҳарлари тўғрисида аниқ маълумотларни бера олган.¹

Хоразмнинг Темур империяси таркибига қўшиб олинishi ва ўз мустақиллигини йўқотиши натижасида савдо-сотик муносабатлари сезиларли даражада сусайиб қолди. Тарихчи Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ал-мақдур фи ахбари Темур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”) асарида Хоразм XIV асрнинг иккинчи ярмида иқтисодий жиҳатдан ривожланган ҳудудлардан бири бўлганлиги ва Темур юришларидан сўнг инқироз ҳолатига тушганлиги ҳаққоний қайд қилиб ўтилади.²

XIII–XV асрларда мавжуд бўлган Хоразм савдо марказлари тўғрисида маълумот берувчи иккинчи гуруҳ манбалар ўрта асрда ёзилган асарлар ёки ўзгалар ҳикоялари асосида маълумотларга таянган ҳолда яратилган. Улар қаторида машҳур форс географи Ҳамдуллоҳ Муштавфий Қазвинийнинг “Нузҳат-ул-қулуб” (“Қалблар ороми”),³ Шаҳобиддин ал-Умарийнинг “Китоб ал-масалик ал-абсар ва-л-мамолик ал-амсар” (“Турли мамлакатлар давлатлари бўйлаб ўтган йўллар”),⁴ Абдурашид ал-Бакувийнинг “Китоб ат-талхис ал-асар ва-л-ажойиб ал-малик ал-қаҳҳор” (“Буюк подшонинг мўъжизалари ва ёдгорликлари ҳақидаги китобнинг қисқартмаси”) номли асарлари мавжуд.⁵

Ҳамдуллоҳ Қазвиний ўз асарида Хоразмнинг XIV асрдаги географик худуди, иқтисодиёти, йирик шаҳарлари ҳақида маълумотлар келтириш билан бир қаторда, воҳани Эрон давлати билан боғловчи карвон йўллари ва улардаги манзиллар, масофалар тўғрисида ҳам сўз юритади. Ал-Умарий ва ал-Бакувий асарларида эса кўпроқ Хоразмда мавжуд бозорлар, бу ерда ишлаб чиқариладиган маҳсулот турлари, нарх-наво, товар-пул муносабатлари, шаҳарларидаги хўжалик ҳаёти тўғрисида маълумотлар бор.

XIV–XV асрлар Хоразм савдо шаҳарлари ва уларнинг хўжалик ҳаёти ҳақидаги маълумотлар Низомиддин Шомий,⁶ Шарофид-

¹ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати. Т., «Шарқ баёни», 1993, 58–63-бетлар.

² Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Т., «Мохит», 1992.

³ Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времён до XVIII в. Соч., т. 3, М., «Наука», 1963, с. 46, 51–54; Его же: Дорожник от Бистама до Куля Ургенча. Соч., т. 3, М., «Наука», 1963, с. 260–263; Хамдуллоҳ Қазвиний. МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 510–511.

⁴ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений. СПб., 1884, т. 1., с. 207–208; Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати, 21-бет.

⁵ Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китоб ат-талхис ал-асар ва-л-алжайиб ал-каҳҳар. М., «Наука», 1971.

⁶ МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 514–523; Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., «Ўзбекистон», 1996.

дин Али Яздий,¹ Абдураззоқ Самарқандий,² Ҳофиз Абрў,³ Хондамир⁴ каби темурийлар даври тарихчиларининг асарларида ҳам учрайди. Жуда мураккаб бир даврда яшаган юқоридаги муаллифларнинг асарларидаги маълумотларни бошқа манбаларга солиштирган ҳолда улардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш лозимлигини алоҳида таъкидлаш керак.

XIV–XV асрларда тузилган Европа хариталарида Хоразмда мавжуд шаҳарлар тўғрисида маълумотлар учрайди. Жумладан, 1367 йилда ака-ука Франциско ва Доменико Пициганилар чизган харитада Урганч шаҳри, 1375 йилда чизилган “Каталон атласи”да – Урганч, Миздахқон, Хива шаҳарлари, Венеция космографи Фра-Мауронинг 1459 йилда чизган харитасида – Урганч шаҳрининг ўрни кўрсатиб ўтилган. Хоразмнинг географик ўрнини белгилаган бу дастлабки хариталар ёзма маълумотларни аниқлаштириш ва тўлдиришга ёрдам беради.⁵

Мўғул-татарлар истилоси ва темурийлар даврида Хоразмда мавжуд бўлган шаҳарлар ва уларнинг кўп қиррали ҳаёти ҳақида маълумотлар Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажаарайи турк” асарида келтирилган. 20 йил Хива хони бўлган муаллиф Вазир, Хива, Ҳазорасп, Бўлдумсоз, Миздахқон, Тирсак ва Қумкенд каби шаҳарлар аҳолисининг турмуши, хунармандчилиги, кенгайиб бораётган савдо-сотик алоқаларини ёритган.⁶ Бу ҳақда 155–1558 йилларда Хоразмнинг Вазир ва Урганч шаҳарларида бўлган инглиз савдо агенти Антони Женкинсоннинг сафарномаси⁷ ва XVII аср муаллифи Маҳмуд ибн Вали ўзининг машҳур географик асарида⁸ ҳам бевосита сўз юритганлар.

Умуман олганда, араб-форс, европа ва эски ўзбек тилидаги манбаларда Хоразмнинг IX–XV асрларда мавжуд бўлган савдо марказлари тўғрисида маълумотлар берилган бўлса-да, улар воҳа ша-

¹ МИТТ, т. 2, М.–Л., 1938, с. 155–168; Шарафилдин Али Яздий. Зафарнома. Т., «Фан», 1972.

² МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 531–535; Абдураззоқ Самарқандий. «Мағла'ус-садайн ва-л-мажама'ул-бахрайн». Т., «Фан», 1969.

³ Бартольд В.В. Хофиз-и Абрў и его сочинения. Соч., т. 8, М., «Наука», 1973.

⁴ Хондамир. История монголов. Пер. с персидского В. Григорьева. СПб., 1834.

⁵ Егоров В.Л. География городов Золотой Орды. «Советская археология» (СА), 1974, №1, с. 123; Брун Ф. Перипл Каспийского моря по картам XIV столетия. ЗНУ, т. 9, 1879, с. 23–25 и карты. Чекалин Ф.Ф. Нижнее Поволжье на карте космографа XV в. Фра-Маура. ТСУАК, т. II, вып. 2, Саратов, 1890.

⁶ Абулғозий Баҳодирхон. Шажаарайи турк. Т., «Ўзгўл», 1992, 122–125-бетлар.

⁷ Женкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558–1560 гг. В об.: «Английские путешественники в Московском государстве в XVI в.». Л., «Наука», 1938.

⁸ Махмуд Ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, пер., примеч., указатели проф. Б.А.Ахмедова. Т., «Фан», 1977.

ҳарларининг хўжалик ҳаёти, ўлкада тугган мавқеи ҳақида тўлақонли ва аниқ маълумотларни бера олмайди. Бу борада XIX асрдан бошлаган Россия ва европалик тадқиқотчиларнинг Хива хонлигини ўрганиш учун қилган саъй-ҳаракатларини қайд этиш лозим. Чор Россияси ва Буюк Британиянинг Ўрта Осиёга эътибори ортиб бориши билан ўлкага географлар, тарихчилар, элчилар, ҳарбий топографлар, этнографлардан иборат илмий экспедициялар кела бошлади. Улар Хоразмга олиб борадиган йўллар, бу ердаги қалъа ва қўрғонлар, воҳанинг сиёсий ва иқтисодий ҳаёти тўғрисидаги маълумотларни тўплашди. Натижада келгусида Хива хонлигини истило қилиш ниятида бўлган рус сиёсатчилари ўзлари билган ҳолда, Хоразмнинг кўҳна тарихига ҳам эътибор қаратишга мажбур бўлдилар. Натижада, рус географ, этнограф, тарихчи, рассом, ҳарбий топограф ва сайёҳлари қаторида Хоразм воҳаси ва унинг атрофидаги худудларни ўрганган А.В.Бутаков,¹ Г.Базинер,² Г.И.Данилевский,³ В.В.Григорьев,⁴ Н.И.Веселовский,⁵ В.В.Бартольд,⁶ В.Г.Тизенгаузен,⁷ А.Л.Кун,⁸ А.Н.Самойлович,⁹ М.И.Иванин,¹⁰ В.Вельяминов-Зернов,¹¹ М.Н.Галкин,¹² Н.В.Ханыков,¹³ А.И.Левшин,¹⁴ П.И.Небольсин,¹⁵ Н.С.Никитин,¹⁶ А.В.Каульбарс¹⁷ каби олим ва ўлкашу-

¹ Бутаков А.В. Дельта и устье Аму-Дарьи. Отечественные записки, 1866, кн. 1.

² Путешествие Г.Базинера через киргизскую степь в Хиву. ЗРГО, вып. 4, кн. V, СПб., 1849.

³ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. ЗРГО, кн. V, СПб., 1861.

⁴ Григорьев В.В. Описание Хивинского ханства и дорога туда из Сарайчиковой крепости. ЗРГО, №2, СПб., 1861.

⁵ Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.

⁶ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. 1, М., 1963, с. 197–211; Его же: Сведения об Арабском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVI в. Соч., т. 3; Его же: К истории орошения Туркестана. Соч., т. 3 и другие работы.

⁷ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884; Его же: Т. II. Извлечения из персидских сочинений. М.–Л., 1941.

⁸ Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Аму-дарьи. МСТК, вып. IV, СПб., 1886.

⁹ Самойлович Н.А. Краткий отчет о поездке в Ташкент и в Бухару и в Хивинское ханства прикомандированного Университетом и русским комитетом приват-доцента Самойловича в 1908 г. ИРКА. СПб., 1909, № 19, с. 15–29.

¹⁰ Иванин М.И. Хива и река Амударья. СПб., 1873.

¹¹ Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времени кончины Абулхайрана (1748–1765 гг.). Т. I, Уфа, 1853.

¹² Галькин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1868.

¹³ Ханыков Я.В. Пояснительная записка к карте Арабского моря и Хивинского ханства с ее окрестностями. ЗРГО, кн. V, СПб., 1851.

¹⁴ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. I, СПб., 1832.

¹⁵ Небольсин П.И. Очерки торговли России со Средней Азией. ЗРГО, кн. X, СПб., 1855.

¹⁶ Никитин С.Н. Отчеты экспедиции 1892 г. в Зауральские степи Уральской области и Усть-Урт. СПб., 1893.

¹⁷ Каульбарс А.В. Низовья Амударьи. Описания по собственным исследованиям в 1873 году. ЗРГО, т. IX, СПб., 1875.

нослар илмий аҳамиятга эга бўлган бир қатор нодир асарларни яратдилар. Рус тарихчи олимларидан Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд китобларида X–XV асрларда Хоразмда мавжуд шаҳарларнинг ҳаётини танқидий ўрганишга интилиш яққол сезилиб турибди.

XIX асрнинг II ярмида рус олимлари билан бир қаторда, Ўрта Осиёга Европа олимларининг ҳам эътибори кучайди. Деярли барча тадқиқотчилар ўлка ҳаётининг муҳим қисми бўлган Хоразм воҳаси ва унинг савдо-сотик муносабатларини четлаб ўта олмадилар. Жумладан, руслар истило қилган Туркистон ҳақида асар ёзган инглиз Г. Ланселл Хоразмнинг тарихий ёдгорликлари тўғрисида баъзи бир маълумотларни келтирган.¹ Мусулмон дунёсининг шарқда жойлашган давлатлар ёдгорликларига бағишланган асар ёзган Г.Ле Стронж Хоразм шаҳарларини ҳам тасвирлаб ўтади ва китобига илова сифатида берган харитасида Журжон (Урганч), Кат, Миздахқон, Ҳазорасп, Хива шаҳарлари, воҳага олиб борадиган йўлларда мавжуд бўлган бир нечта карвонсаройлар ва манзилгоҳларни кўрсатиб ўтган.² 1875 йилда Лейденда Амударё ҳақида китоб нашр қилдирган голланд шарқшуноси де Гукс ҳам Хоразмда мавжуд савдо-сотик марказлари ҳақида маълумотлар берган.³

Марказий Осиё давлатлари тарихини ўрганишда таниқли бошқирд сиёсий арбоби Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг мероси катта қизиқиш уйғотмоқда. Кўп йиллар большевикларнинг мафқурасига қарши курашган ва Туркистон тарихини ҳолисона ёритишга уринган Заки Валидий кўпгина олимларнинг асарларида йўл қўйилган хатоларни тўғирлашга муваффақ бўлган. Хусусан, у шарқшунос В.В.Бартольд ва М.Томашек X–XV асрларда Хоразмда мавжуд бўлган савдо марказлари топонимик номларини ўқиш борасида ноаниқликларга йўл қўйганлигини кўрсатиб ўтган. Жумладан, В.В.Бартольд Нузвар шаҳри номини Хадравар, Нуфузравар шаҳрини – Буран, Варан шаҳрини – Раван, Буруздум шаҳрини – Саворон Бирзум ёки Бурзум сифатида ўқиш мумкинлигини аниқ билмаганлигини ёзади.⁴

¹ Lansdell H. Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. Vol. I–II, London, 1885, p. 314–347.

² Le Strange G. The Lands of the Eastern Califfate, Cambridge, 1905, p. 446–459.

³ De Goeje M.J. Das alte Bett des Oxus Amu-darja. Leyden, 1875.

⁴ Ibn Fadlan's reisebericht von A.Zeki Validi Togan. Leipzig, 1939; Шигабиддинов Р. Неизвестные страницы А.Валидий. Перевод с башкирск. языка Д.Рашидова. "Ўзбекистон тарихи", 2000, №1–2, 57–70-бетлар.

Россия ва Европа олимлари томонидан XIX аср ва XX аср бошларида олиб борилган тадқиқотлар Хоразмнинг йирик шаҳарлари тарихини ўрганиш борасидаги ўзига хос янги босқич бўлганлигини тан олиш керак. Айни вақтда, мазкур тадқиқотларни Хоразм шаҳарлари ва уларнинг жаҳон савдосида тутган ўрнини ҳолисона ёритиш йўлидаги дастлабки уриниш сифатида баҳолаш мумкин, холос.

XX асрнинг 20–30-йилларида Хоразмнинг қадимги ва ўрта асрлардаги тарихини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш мақсадида янги – дадил қадам қўйилди. Пролетариат диктатурасини асослашга қаратилган коммунистик мафқуранинг кучайиб бораётганлиги ва тарихан қоқоқ деб ҳисобланган халқларнинг ўтмишини ўрганишга менсимаслик билан қарашга олиб келган буюк рус шовинизми тугатилмаган бир вақтда, прогрессив дунёқарашга эга бўлган бир гуруҳ олимлар Хоразмнинг буюк ўтмишини ўрганиш зарурлигини ҳар томонлама асослашга эришдилар. Натижада 1928–1929 йилларда А.Ю.Якубовский раҳбарлигидаги экспедиция Урганч (Кўхна Урганч), Хўжаэли шаҳри яқинидаги Миздахқонқалъада археологик изланишлар олиб борди. Экспедиция аъзолари мазкур шаҳарлардаги барча муаммоларни комплекс равишда тўла ўрганишга эриша олма-маса-да, илк бор Урганч ва Миздахқон шаҳарлари топографиясини илмий жиҳатдан асослаб беришга муваффақ бўлинди.¹

Хоразмнинг ўрта асрларда йирик савдо маркази бўлган Замашар харобаларини 1934 йилда М.В.Воеводский бошлиқ археологик экспедиция текширди.² 1936–1937 йилларда Я.Ф.Ғуломов раҳбарлигидаги олимлар гуруҳи Гулдурсунқалъа ва Норинжонқалъа харобаларини ўрганди.³ Олимларнинг меҳнати эвазига тўпланган маълумотлар мазкур қалъаларнинг Хоразм тарихида жуда чуқур илдизлари мавжудлиги, воҳанинг ўзбек давлатчилигидаги бебаҳо ҳиссаси борлигини кўрсатиш билан бир қаторда, олимларни янги археологик тадқиқотларга сафарбар этди.

Хоразмнинг қадимги тарихи ва унинг ўрта асрлардаги савдо-сотик марказлари ҳаётини ўрганиш борасидаги изчил тадқиқотларнинг бошланиши 1937 йилда ташкил этилган Хоразм археологик-

¹ Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан. «Записки коллегии востоковедов», т. V, Л., 1930, с. 551–591; Ероже: Развалины Ургенча. ИГАИМК, вып. 2, т. VI, Л., 1930.

² Voevodsky M. A Summary Report of a Khwarizm Expedition. ВИАНА, 1938, №3.

³ J.Gulom. O'tunush izlari. "Guliston", 1937, №4.

этнографик экспедицияси фаолияти билан узвий боғлиқдир. Тиниб-тинчимайдиган, 30 ёшлик археолог ва этнограф олим – Сергей Павлович Толстов ташаббуси билан ташкил этилган ушбу илмий жамоа 40 йилдан ортиқроқ вақт давомида Хоразм воҳасининг кум барханлари (тепаликлари) остида қолиб кетган тарихий ёдгорликлари, қалъа ва шаҳарлари, карвонсаройлари, суғориш иншоотлари, Орол-олди худудида яшаган халқларнинг этник шаклланиш жараёнларини илмий жиҳатдан комплекс ўрганди.¹ Тарихий ёдгорликларни ўрганишга археолог ва этнографлардан ташқари, географлар, геоморфолог, антрополог, тупроқшунос, зоолог, биолог, тилшунос ва ершунослар таклиф этилиши натижасида жуда катта илмий асарлар яратилди, ноёб хулосалар шаклланди.

Экспедиция аъзолари ўрта аср ёзма манбаларида кўрсатиб ўтилган Хоразм шаҳарлари билан бир қаторда, илгари қайд этилмаган жуда кўп янги ёдгорликларни аниқладилар. Изланишлар вақтида кузатишлар самолётлар ёрдамида олиб борилганлиги катга аҳамиятга эга бўлди. Чунки настан тўла кузатилиши мушкул бўлган қадимги шаҳар ва қишлоқларнинг қолдиқлари, тепадан текшириганда уларнинг жойлашиши ва топографиясини аниқлаш имкониятини оширди.² Шу ўринда, Хоразмнинг баъзи йирик савдо марказларида олиб борилган археологик тадқиқотлар солномасини кўрсатиб ўтиш жоиз, деб ҳисоблаймиз.

Хоразм археологик-этнографик экспедицияси аъзолари Урганчда (Кўҳна Урганчда) илгари олиб борилган текшириш натижаларидан хабардор бўлсалар-да, 1952 йилда шаҳарни комплекс ўрганишни бошладилар. Текширишлар вақтида ўрта асрлардаёқ шаҳарда жуда катта бозор, савдо расталари, карвонсаройлар бўлганлиги аниқланди.³ 1957 йилда экспедиция аъзолари йирик савдо марказларидан бири – Шемахақалъада археологик тадқиқотлар бошлашди. Бу ишга бевосита раҳбарлик қилган Н.Н.Вактурскаянинг маълумотларига қараганда ўрта асрларда мазкур шаҳарда жуда кўп хунармандчилик устахоналари мавжуд бўлган ва усталарнинг маҳсу-

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948, с. 33, 156, 157, 168–170; Его же: По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.-Л., 1948, с. 308–315; Его же: По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962, с. 246–295.

² Итина М.А. Охраняемые археологические работы в Хорезме. Итоги и перспективы. СЭ, 1984, №1.

³ Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. ТХАЭЭ, т. II, М., «Наука», 1958; Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1947 г. ИАН СССР. СИФ, т. V, №2. М., 1947, с. 182–192.

лотлари савдо-сотикда алоҳида ўрин тутган.¹ 1958–1961 йиллар давомида Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзолари Шахрлик, Пулжой, Буғрохон, Мунчокли, Замахшар, Тупроққалъа, Ёрбакирқалъа ва Ҳазорасп каби савдо шаҳарларини ҳам ўрганиб чиқдилар.²

X–XV асрларда Хоразмда мавжуд бўлган шаҳарлардаги савдо-сотик алоқалари тарихини изчил ўрганишни учинчи босқичи 1958 йилдан, яъни Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон филиали таркибида “Археология” бўлимининг ташкил этилишидан бошланди. Нуқсда яшаётган бўлим олимлари, асосан, баҳор, ёз ва куз ойларида Москвадан келиб ишлайдиган Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзоларидан биров мустақил ҳолда ва кенг қамровли археологик тадқиқотлар ўткази бошлашди. Уларнинг аксарияти Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Тарих, археология ва этнография институти Археология бўлимида ишлаётган бўлиб, кўпгина диссертация мавзулари ҳам Жанубий Оролбўйи худудидаги археологик тадқиқотлар муаммоларига бағишланди.³ Натижада X–XV асрлардаги Хоразмнинг савдо марказлари тўғрисидаги маълумотларни яна-да аниқлаштириш ва кенгроқ тўплаш имконияти яратилди.

Қорақалпоқ археологларининг эътибори X–XV асрларда Хоразмнинг энг йирик савдо марказларидан бири бўлган – Миздахқонқалъа тарихий ёдгорлигини ўрганишга қаратилди. Бу шаҳарда 1962, 1964–1965 ва 1966 йилларда изчил археологик тадқиқотларни амалга оширишга Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиали Тарих, тил ва адабиёт институти катта илмий ходими В.Н.Ягодин раҳбарлик қилди. Олиб борилган изланишлар натижасида Миздахқонқалъа кўп йиллар давомида Хоразмнинг Гурганждан кейинги йирик савдо маркази бўлганлиги илмий жиҳатдан тасдиқланди.⁴

¹ Вактурская Н.Н. О раскопках 1948 г. на средневековом городище Шемахакала. ТХАЭЭ, т. I, М., 1952, с. 173–192.

² Вактурская Н.Н. О средневековых городках Хорезма. МХЭ, вып. 7, 1963; Вишнянская О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хорезма. МХЭ, вып. 7, М., 1963; Воробьева М.Г., Лапиров-Скобло М.С., Неразик Е.Е. Археологические работы в Хазараспе в 1958–1960 гг. МХЭ, вып. 6, М., 1963.

³ Гудкова А.В., Ягодин В.Н. Археологические исследования в правобережной части дельты Амударьи в 1958–1959 гг. МХЭ, вып. 6, М., 1963; Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования в левобережной части Приаральской дельты Амударьи. МХЭ, вып. 7, М., 1963 и другие работы.

⁴ Ягодин В.Н. К Изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана. В кн. История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968; Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Т., «Фан», 1970.

1963, 1968–1971 йиллар давомида археолог Ю.П.Маньлов раҳбарлигидаги Қорақалпоқ археологик экспедицияси аъзолари Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Катқалъа, Абу Муслимқалъа, Жанпикқалъа ёдгорликларини ўргандилар.¹ Олимларнинг изланишлари натижасида бир вақтлар араб сайёҳи Ибн Баттута таъкидлаган, “ўнг қирғоқ Хоразмдан то Бухорога қадар Катдан бошқа шаҳар йўқ”, деган маълумот ҳақиқатга тўғри келмаслиги исботланди.

Тинимсиз олиб борилган археологик тадқиқотлар самараси ўлароқ, топилган жуда бой материаллар, айниқса, Олтин Ўрда тангалари шунини кўрсатадики, мўғул босқинидан кейинги қисқа вақт оралиғида Хоразмнинг ўнг қирғоқ савдо шаҳарлари ўз қаддини тиклаб олганлар. Шу билан бирга, Хоразм савдо марказларининг ҳеч бири X–XIII асрлардаги юқори мавқега ета олмаганлиги ҳам тасдиқланди.

Қорақалпоқ археологларининг изланишлар доираси, айниқса, XX асрнинг 70–80-йилларида мислсиз даражада кенгайди. Натижада, айрим тарихий ёдгорликларни бир неча босқичда комплекс равишда ўрганиш, улар ҳақида тўпланган маълумотларни умумлаштириш, мақола, тўплам ва монографиялар сифатида чоп этиш ишларига эътибор қаратилди. Жумладан, 1973, 1978–1981, 1981–1983, 1985–1987 йилларда Жанпикқалъада, 1973–1974 йилларда Ваянган (Ардахушмисан)да, 1980, 1985, 1986–1987 йилларда Миздахқонда олиб борилган археологик тадқиқотлар Хоразм савдо шаҳарлари топографияси, уларнинг хўжалик ҳаётини бир оз аниқлаштириш билан бирга, ўз даврида мавжуд бўлган савдо алоқаларининг йўналишларини, Хоразмга (Эрон, Афғонистон, Волга бўйлари ва ҳоказо) қандай маҳсулотлар келтирилгани ва воҳадан қандай моллар қўшни давлатларга чиқарилганлигини бироз аниқлаштириш имконини берди.²

Хоразм савдо марказлари тарихи, уларнинг хўжалик ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти, аҳолисининг турмуши даражасини ўрганиш во-

¹ Маньлов Ю.П. К изучению городища Кят. «Вестник» ККФан УзССР, 1966, №2; Маньлов Ю.П., Ходжайов Т.К. Средневековый мавзолей Джанпик-кала. «Вестник» ККФ АН Уз ССР, 1972, №2; Маньлов Ю.П. Археологические памятники Султануиздага эпохи античности и средневековья. Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Т., 1973.

² Мамбетуллаев М.М., Қдырнязов М. Городище Ваянган. Археология Приаралья, вып. 1, Т., «Фан», 1982; Маньлов Ю.П., Қдырнязов М. Городище Джанпик-кала. Археология Приаралья. Вып. 2, Т., «Фан», 1984; Қдырнязов М. Городище Миздахқан в золотоордынское время. XI НТК, тезиси докладов и сообщений. Нукус, 1987 и другие работы.

хани бевосита ташқи дунё билан боғлаб турган карвон йўллари ва уларнинг йўналишини ўрганишни ҳам тақозо қилади. Шу боис XX асрнинг 30–90-йилларида Хоразмни яқин ва узоқ ўлкалар билан боғлаб турган бир қанча карвон йўлларидаги қалъа ва истеҳкомларни ҳам археологик тадқиқ қилиш ишларига алоҳида эътибор берилди. Олимлар Хоразм шаҳарларидаги савдогарларни кўчманчилар ва Шарқий Европа давлатлари билан боғлаб турган – Устюрт платосидан ўтган йўлга жиддий эътиборни қаратдилар. Шу ҳолатни ҳам таъкидлаш лозимки, Устюрт орқали ўтадиган ва ўзига ҳос жуда катта қийинчиликлар мавжуд бўлган йўл ҳақида рус географлари, ҳарбийлари, элчилари ва сайёҳлари XIX асрдаёқ қизиқарли маълумотлар қолдирганлар. Жумладан, улар Устюртда кўплаган минора, карвонсарой ва сардоба ҳаробаларига дуч келганлиги, ушбу ёдгорликларнинг ўзига ҳос белги ва хусусиятларини тасвирлашга ҳаракат қилганлар.

Устюртдаги карвон йўллари ўрганиш мақсадидаги изчил тадқиқотлар Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзолари томонидан 1946 йилда бошланди. Бу ерда мавжуд бўлган қадимги карвонсаройларнинг чўзилиб кетган ҳаробалар тизими Хоразмнинг, Россиянинг Волгабўйлари ва Уралолди ҳудудлари, қолаверса, Европа мамлакатлари билан карвонлар ёрдамида савдо-сотик алоқаларини мустаҳкамлаб турганлиги археологик маълумотлар асосида тўла исботланди, Устюртдаги Булоқ, Қусбулоқ, Беловли, Чурук ва Учқудуқ карвонсаройлари ҳаробаларини ўрганган профессор С.П. Толстов уларнинг X–XI асрларда фаол ишлаб турганлиги ва ўзига ҳос савдо марказлари ролини ўйнаганлигини алоҳида таъкидлаган.¹ Кейинчалик, 1950 йилда Устюртда олиб борилган янги археологик изланишлар давомида бу ердаги карвонсаройларнинг Олтин Ўрда ва Хоразм муносабатларида ҳам муҳим роль ўйнаганлиги топилган ашёвий далиллар асосида исботланди.²

1964 йилда Устюртдаги палеолит даври ёдгорликларини ўрганган таниқли қорақалпоқ археологи Е.Бижанов бу ҳудуддаги карвонсаройлар хоразмшоҳлар даврида қурилиб, улардан XIII–XIV

¹ Толстов С.П. Хоразмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1946 г. ИАН, т.IV, 1947, № 2; Его же. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., Изд. АН СССР, 1948.

² Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. ТХАЭЭ, т. II, М., Изд. АН СССР, 1958.

асрларда ҳам жуда кенг миқёсда фойдаланганликларини аниқлади¹. Хоразмнинг Евросиё савдо муносабатлари ва Олтин Ўрда давлати иқтисодий-маданий ҳаётида тутган ўрни мавзусини ёритиш ишига қорақалпоқ археолог ва тарихчи олими М.Ш.Қдирниёзов катта ҳисса қўшди. Унинг археологик тадқиқотлари ва изланишлари натижасида Хоразмнинг XIII–XIV асрларда Буюк Ипак йўли орқали амалга оширилган савдо муносабатларида тутган ўрни анча салмоқли бўлганлиги яна бир бор илмий жиҳатдан исботланди.²

Устюрт платосидаги тарихий ёдгорликларни изчил ўрганиш ишлари 1971–1975 йилларда Ўзбекистон ФА Қорақалпоқ филиали Тарих, археология ва этнография институти Археология бўлими раҳбари В.Н.Ягодин бошчилигидаги экспедиция томонидан давом эттирилди.³ 1975–1978, 1981 йилларда Устюртдаги карвон йўллари ва улардаги ёдгорликларни Ю.П.Манилов раҳбарлигидаги археологик экспедиция аъзолари агрофлича ўрганишга ҳаракат қилдилар.⁴ Натижада, олимлар томонидан Хоразм савдо марказларининг Шарқий Европа билан савдо-сотик алоқалари тўғрисидаги маълумотларни янада тўлдирувчи жуда бой материаллар тўпланди. Хусусан, Устюртда илгаридан мавжуд бўлган карвонсаройлар билан бир қаторда уларнинг айримлари XIV аср ўрталарида қурилиб, XV аср охиригача мавжуд бўлиб турганлиги аниқланди. Бу эса, ўз навбатида, Олтин Ўрда таркибида бўлган шимолий Хоразм билан савдо-сотик алоқаларини мустақамлашга қаратилган ҳукмдор доиралар ва савдогарларнинг саъй-ҳаракатлари доимий равишда мавжуд бўлиб турганлигини яққол кўрсатади.

Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғлаб турган Хоразм савдо марказларининг Мовароуннаҳр, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон каби давлатларга борадиган жанубий карвон йўллари ўрганиш

ишига ҳам фидойи археолог олимларнинг катта меҳнати сарфланган. Хусусан, 1949–1953 йилларда воҳани Марв ва Хуросон билан боғловчи йўлнинг шимолий тармоғини профессор С.П.Толстов бошлиқ илмий экспедиция ўрганиб чиқди.¹ 1960 ва 1966 йилларда ушбу доимий ҳаракатда бўлган карвон йўли изларини Жанубий Туркман комплекс археологик экспедицияси аъзолари проф. М.Е. Массон ва К.Адиқов текширишди. Бу йўлнинг Эрон билан боғловчи жанубий тармоғини археологлар Е.Атагарриев (1961) ва Х.Юсупов (1961, 1970, 1972), карвон йўлининг Қорақум орқали ўтган қисмини эса Д.Дурдиев (1980) текширдилар.²

Хоразм археологик-этнографик экспедицияси аъзолари ва Қорақалпоғистон археологлари томонидан Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган қадимги ва ўрта асрларга оид шаҳарлар, қалъа, истехком ва карвонсаройларнинг қолдиқлари нисбатан яхши ўрганилган бир вақтда воҳага келаётган савдогарлар учун таянч ролини ўйнаган чап қирғоқдаги марказлар харобалари тарихи кўп йиллар давомида археологик жиҳатдан тўлақонли ўрганилмасдан қолиб келди. Мазкур илмий муаммога дастлаб, 1939 йилда С.А.Ершов ва С.П.Толстов эътибор бердилар. Кейинчалик бу борадаги илмий изланишларга 1954 ва 1966 йилларда Жанубий Туркман комплекс археологик экспедицияси бошлиғи М.Е.Массон ҳомийлик қилди.

Хоразмнинг Амударё бўйларидаги савдо йўллари, бу ерда мавжуд бўлган асосий карвонсаройлар ва йирик шаҳарларнинг тарихини ўрганиш ишлари XX асрнинг 70-йилларида ХАЭЭ ва қорақалпоқ археологлари томонидан давом эттирилди. 1972–1975 йилларда Амударё қирғоқларида маршрутли ва турғун археологик тадқиқотлар олиб боришга ҳаракат қилинди ва уларнинг натижалари М.Итина томонидан ёзилган монографияда умумлаштирилди.³ Тадқиқотлар натижаси ўлароқ X–XV асрларда Хоразмга келаётган ва воҳадан кетаётган карвонлар энг қулай ва серқатнов савдо йўлидан

¹ Бижанов Е. Археологические памятники юго-восточного Устюрта. Автореф. дис. канд. ист. наук. Нукус, 1967; Бижанов Е., Лоховиц В. Устюртский караванный путь из Хорезма в Восточную Европу и Польшу. «Вестник» ККФ АН УзССР, 1969, №2; Бижанов Е. Юго-Восточный Устюрт. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения. «Вестник» ККФ АН УзССР, 1970, №3.

² Қдырниязов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII – XIV веках. Нукус, «Ярақалпақстан», 1989; Городище Мыздаккан в Золотоординское время. Нукус, 1987; Мастерские-винодельни Золотоординского Мыздаккана. Вестник ККО АН Уз, Нукус, 1999, №3, с. 101; Об аграрном характере производственной деятельности населения Мыздаккана. ОНУ, 1999, №5–6, с. 83; О роли Хорезма в евроазиатской торговле XIII–XV веков. ОНУ, 2000, №1, с. 35–41; Қдырниязов М.-Ш., Бауатдинов Р. Новые археологические данные о средневековом Мыздаккане. ОНУ, 2001, №3, с. 52–56 и другие работы.

³ Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Т., 1978.

⁴ Манылов Ю.П. О пути Ибн Фадлана из Хорезма через плато Устюрт. СА. 1979, №2; Его же: Археологические исследования караван-сарая Центрального Устюрта. В кн.: Археология Приаралья, вып. 1, Т., «Фан», 1982.

¹ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.

² Адыков К.А. Средневековый торговый путь из Мерва в Серахс. Автореф. дис. ...канд. ист. наук. Ашхабад, 1960; Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавереннахр (в пределах Туркменской ССР). Труды ЮТАКЭ, т. 13, Ашхабад, 1966; Атагарриев Е. Средневековый Дехиستان. Л., 1986; Юсупов Х. Археологические работы в предгорьях Северо-Западного Копетдага между Сарыкамышем и Кызыл-Арватом. КД, 1972, №4; Развалины рабата Тансыкли-депе (К вопросу о трассе Южного отрезка пути Хорезм–Иран Хамдаллаха Казвини). КД, вып. 3, Ашхабад, 1970; Дурдыев Д. Транскарарумский торговый путь из Хорезма в Южный Туркменистан. В кн.: Новые исследования по археологии Туркменистана. Ашхабад, 1980.

³ Итина М.А. Археологические памятники на древних торговых путях вдоль берегов Амударьи. Древности Южного Хорезма. М., 1991.

фойдаланганлиги, хорижий ва маҳаллий савдо аҳлининг юкларини сақлаш ва қароқчилар хуружидан қўриқлаш учун жуда катта тадбирлар ўтказиб турилганлиги аниқланди.

Ўрта асрларда ўнг қирғоқ Хоразмда шаклланиган моддий маданият ёдгорликлари айрим шаҳарлар мисолида ҳам ўрганилди. Жампикқалъада сақланган моддий маданият қолдиқларини археологик тадқиқотлар асосида ўрганиш давомида ёш қорақалпоқ олими О.Т. Доспанов Хоразмдаги шаҳарларнинг ўрта асрларга хос бўлган иқтисодий-сиёсий ва савдо-сотик муносабатларини ёритишга интилан¹.

Археолог ва тарихчи олимларнинг тадқиқотлари натижасида Буюк Ипак йўлида турган Хоразмга қандай маҳсулотлар келтирилган ва бу воҳадан нималар четга чиқарилганлигини аниқлаш имконини берадиган маълумотларнинг тўпланганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Юқорида номлари тилга олинган олимлар ва уларнинг қимматли асарларини миннатдорчилик билан қайд этган ҳолда, шу нарсани таъкидлашимиз керакки, Хоразм савдо марказлари тўғрисидаги ҳозиргача мавжуд қарашлар қисман археологик ёки топонимик, географик ёки тарихий йўсинда таҳлил қилинади.

Тадқиқотчиларнинг бир неча авлоди биз танлаган мавзунини ёритиш учун бебаҳо маълумотларни тўплаганларини эътироф этиш керак. Бироқ муаллифлардан ҳеч бири ўз олдида X–XV асрларда Хоразмда мавжуд бўлган савдо марказларининг ҳаёти, уларнинг Ўрта Шарқ ва Европа мамлакатлари ҳамда кўчманчилар дунёси билан иқтисодий муносабатларни амалга оширишдаги ўрни ва аҳамиятини махсус ўрганиш ҳамда тўпланган ноёб маълумотларни изчил ва мунтазам равишда умумлаштириш вазифасини қўймаганлигини таъкидлаш лозим.

¹ Доспанов О.Т. О некоторых результатах раскопок Джампик-калы в 1987-1989 гг. В сб.: Новые открытия в Приаралье. Вып. 2, М., «Наука», 1991, с. 72–92; Доспанов О.Т. Городская культура Правобережного Хорезма в эпоху средневековья (по материалам городища Джампик-кала). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Нукус, 1996.

I БОБ. X–XV АСРЛАРДА ХОРАЗМНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁДА САВДО-СОТИҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТУТГАН ЎРНИ

1.1. Марказий Осиёдаги сиёсий-тарихий жараёнлар ва Хоразмда савдо марказларининг пайдо бўлиши

Инсониятнинг илк тараққий қилган қадимги масканларидан бўлган Хоразм воҳаси ўзининг бетакрор тарихи ва бой маданиятига эга. Қадим-қадимдан йирик алломалар, тарихчилар, сайёҳлар, ёзувчи ва шоирлар Хоразм тарихини ёритишга интиларканлар, беихтиёр унинг бетакрор маданияти, бой маънавий дунёси, жаҳон фани ва маданиятига салмоқли ҳисса қўшган буюк алломалари, озодлик ва мустақиллик йўлида жонини тиккан ва жаҳонга донғи кетган қаҳрамонларини таъриф-тавсиф этиш билан бир қаторда, бу заминнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, шаҳару кишлоқлари, қўшни ҳудудлар аҳолиси билан олиб борган савдо-сотик алоқалари ҳақида ҳам сўз юритишга ҳаракат қиладилар. Хоразмнинг иқтисодий тарихи, илк шаҳарлар, савдо марказларининг вужудга келиши тарихи ҳақидаги мавжуд ёзма манбалар фақат археологик тадқиқотлар натижасида топилган моддий ёдгорликлар, маънавий маданият намуналари билан тасдиқлангандагина аниқ хулосалар чиқариш учун имкон беради. Хусусан, Хоразм воҳаси ва унинг атрофидаги ҳудудларда олиб борилган археологик изланишлар бу ерларнинг ўтмишда иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган, одамни ҳайратга солувчи шаҳарлар, қалъа ва саройлар, деҳқончилик ва суғориш иншоотларига эга бўлганлигини яққол кўрсатади.

Тўғри, тарихнинг маълум даврларида Хоразмда инқирозлар, турғунликлар, фалокат ва вайронагарчилик, босқинлар ҳам бўлиб турган. Аммо воҳа аҳолиси мазкур ҳолатлардан қисқа муддатларда кутулиб, яна ривожланишни таъминлай олган. Бунинг сабаби фақат воҳанинг қулай табиий-географик ҳудудда жойлашганлигида деб ҳисобласак хато қилган бўламиз. Чунки Зарафшон, Қашқадарё, Тошкент воҳалари ва Фарғона водийси каби қулайликлар Хоразмда йўқ. Воҳа иқтисодий тараққиётининг негизида, энг аввало, хоразмликларнинг юксак ақлий заковатга асосланган меҳнат фаолияти

этади. Хоразмликларнинг бундай юксак фазилатларини барча давр сайёҳлари, олимлари ва шоирлари тан олишган.

Машхур археолог ва этнограф С.П.Толстов асарларида Хоразмнинг қадимги ва ўрта асрлар шаҳарлари тараққиёти хусусида қатъий концепция яратилган бўлиб, уларда тараққиётнинг барча муҳим жиҳатларини ўз ичига олган кенг қиррали ва муаммоли масалалар кўтариб чиқилган.¹ Бу асарларда Хоразм шаҳарлари бутун Марказий Осиё шаҳарларининг келиб чиқиши ва тараққиёти учун хос бўлган жиҳат сифатида қаралди. Аммо XX аср охирида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида тўлланган кўпдан-кўп материаллар бу муаммога янгича ёндашган ҳолда уларни янада чуқурроқ ўрганиб чиқишга имкон берди. Ардахушмитан, Хива, Садвар ва Жигарбанд, Тупроққалъа каби антик ёдгорликларда ўтказилган қазини ишлари натижасида Хоразмнинг савдо-сотик марказлари ҳақида қатор умумлаштирувчи асарлар (А.М.Беленицкий, О.Г. Большаков, И.Б.Бентович ва бошқаларнинг ишлари)² ва айрим қадимий шаҳарлар тарихига бағишланган монографиялар (Г.А.Путаченкова ва бошқаларнинг ишлари)³ ёзилди.

Хоразм шаҳарлари тарихини ўрганиш муаммоси бевосита савдо марказларининг вужудга келиши, уларнинг алоқа йўллари ва типологик структурасига тегишли бўлган топографик маълумотларни умумлаштиришни тақозо қилади. Мазкур ҳолатда ёзма манбаларда тўлиқ маълумотлар ва обидаларнинг катта очик майдонлари йўқлиги сабабли урбанистик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий мазмунига доир ҳулосаларнинг тахминий характерини эътиборда тутип лозим. Маълумки, ҳатто археологик ёдгорликларнинг типологик таснифи, улар ёрдамида у ёки бу ёдгорликни шаҳар-қўрғонга қиёслаш шартли равишда амалга оширилади.

Археологик тадқиқотлар натижалари ва ёзма манбалардаги маълумотларига кўра, Хоразм ҳудудида шаҳарлар деб қабул қилинган ва милоддан аввалги IV–XIV асрларга оид 64 та ёдгорлик мав-

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., 1964, 102–103; 128–131; 166–172; 253–255; 300–301-бетлар; Древний Хорезм. М., 1948, с. 270–275; 283.

² Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.; Большаков О.Г. Некоторые вопросы изучения среднеазиатского города VIII–XII вв. в свете общей проблематики истории городов Востока. КСИА, 1970, вып. 122.

³ Путаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Т., 1958; Путаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1952; Мухаммеджаков А.Р., Адильов Ш.Т., Мирзаамедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкент (к проблеме изучения средневекового города Средней Азии). Т., 1988.

жудлиги қайд қилинган. Ҳозиргача уларнинг фақат 32 таси ҳақида тўлиқ бўлмаган маълумотлар мавжуд бўлса-да, фақат 20 тасида стационар археологик изланишлар олиб борилган, ҳолос. Бироз мукамалроқ ўрганилган ёдгорликларнинг кўплари воҳа атрофидаги ҳудудларда жойлашган. Марказий Амударё бўйидаги муҳим шаҳар ва карвонсарой қолдиқлари камроқ ўрганилган бўлиб, уларнинг кўплари асрий тупроқ ва қум қатламлари остида ҳалигача яшириниб ётибди. Ўрта аср географлари санаб ўтган 24 шаҳардан фақат 20 таси улар ёзиб қолдирган қисқача маълумотлар туфайлигина маълумдир.

Хоразм шаҳарларининг кўплари Хуросондан Гурганжга ва Мовароуннаҳрдан Амударё ўнг ва сўл қирғоқларидаги марказий минтақалар орқали Устюрт ва Россияга ўтган катта карвон йўлларида жойлашган. Шаҳарларнинг бир қисми мамлакат чеккасида, минтақанинг зироатчилик билан шуғулланувчи аҳолиси ва даштлик кўчманчилар билан ўзаро муносабатлар ўрнатилган ҳудудда вужудга келганди. Тарихий маълумотларни таҳлил қилган ҳолда Хоразмда урбанизациянинг 3 ҳудуди мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин:

1. Марказий Амударё бўйи ҳудуди. Бу ерлардаги шаҳар қолдиқларини ўрганиш учун олиб борилган археологик тадқиқотлар аҳолининг қадимдан асрлар давомида бир жойда ўтроқ ҳолда яшганлигини тасдиқлайди.

2. Амударёнинг қуйи оқими ҳудуди. Ушбу ерларда шаҳар типидagi манзилгоҳлар нисбатан кейинроқ, VII–IX асрлардан сўнг пайдо бўлиб, улар XII–XIII аср бошларида гуллаб-яшнаган.

3. Воҳанинг шимоли-ғарбий ва ғарбий чеккалари. Шимолий Давдон ва Дарёлик оралиғидаги ерларда мавжуд бўлган шаҳарлар турли даврда барпо этилган бўлиб, уларнинг гуллаб-яшнаган вақти – Хоразмда Жўжи улуси ҳукмронлиги босқичига, яъни XIII аср охири – XIV асрга тўғри келади. Мўғул-татар ҳукмдорлари, айниқса, Қутлуғ Темур даврида шимолий Хоразмда шаҳар типидagi янги савдо-хунармандчилик манзилгоҳлари пайдо бўлган ва илгаридан мавжудлари эса яна-да кенгайтирилган.¹

Амударёнинг қуйи оқими ва Хоразм воҳасининг ғарб томонида этник жиҳатдан хилма-хил аҳоли яшаган бўлиб, улар орасидаги

¹ Неразик Е.Е. К проблеме развития городов Хорезма. В кн.: Культура и искусство древнего Хорезма. М., «Наука», 1981, с. 220.

зироатчилар ва чорвадорларнинг жипслашуви юкори даражада бўлган. Шу билан бир қаторда, Хоразм воҳаси ва Амударё дельтаси атрофларидаги шаҳарларнинг пайдо бўлишида Сирдарё бўйларида яшаган элатларга қариндош бўлган аҳоли катта рол ўйнаган. Бу ҳол Шимолий Давдон ва Дарёлик ирмоқлари оралиғида истиқомат қилган аҳолининг маданиятида кўзга ташланади. Хусусан, ушбу ҳудудга Сирдарё бўйларида кўчиб борган ва келиб чиқиши жиҳатидан ўғуз-кипчоқ қабилаларига мансуб аҳоли кўпчиликини ташкил қилган.¹ Шундай қилиб, тарихчи ва археолог олимларнинг тинимсиз изланишлари натижасида Хоразм шаҳарларининг Марказий Осиёда савдо-сотиқ алоқаларининг ривожланишида жуда катта роль ўйнаганлиги ҳақидаги тахминлар ашъвий далиллар асосида яна бир бор ўз исботини топди.

Хоразмдаги археологик-топографик ишлар ва маҳаллий шаҳарларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мавжуд тасаввурларни таҳлил қилганда олимлар воҳа шаҳарларининг қуйидаги алоҳида хусусиятларини ажратиб кўрсатадилар:

1. Уларда аниқ кўзга ташланадиган хунармандчилик даҳаларининг йўқлиги.
2. Қалъа-кўрғонларнинг камлиги ёки йўқлиги.
3. Шаҳар атрофидаги манзилгоҳларнинг йўқлиги.
4. Дарвоза олди мураккаб мудофаа иншоотларининг ўзига хослиги.²

Тадқиқотчилар орасида кенг тарқалган ушбу фикрлар ҳарбий-маъмурий манзилгоҳлар ёки давлат чегара қалъалари ёнида вужудга келган, аммо ҳали ҳақиқий шаҳар белгиларига эга бўлмаган ёдгорликларни нисбатан юзаки тадқиқ қилиш асосида илгари сурилган.

Археолог Я.Ф.Фуломов кузатувида, Хоразмда мавжуд қалъаларнинг ўзига хос ажратиб турувчи белгиси уларнинг атрофида аҳоли яшайдиган манзилгоҳларнинг мавжуд бўлганлигидир.³ Бу ҳолат Гулдурсун, Кўҳна Уаз, каби истехкомлар атрофи текширилган вақтда қайд қилинган. Ҳар бир мавзеда битта йирик марказ бўлиб, унинг атрофида майда аҳоли яшайдиган пунктлар шаклланган. Ту-

¹ Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I–XIV вв.). Из истории жилища и семьи. Археолого-этнографические очерки. ТХАЭЭ, т. 9, М., «Наука», 1976, с. 202–203.

² Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма, с. 58.

³ Фуломов Я.Ф. Қадимги Хоразмнинг суғориш тарихи, 83, 85, 88, 91–92; 93–95-бетлар.

тилиши жиҳатдан бу ҳолатни Месопотамия ва қадимги Бақтриядаги воҳа номлари билан қиёслаш мумкин. Аммо В.М.Массон ёзганидек, Бақтриядаги қишлоқ манзилгоҳлари қалъа девори, миноралари, кўрғони бўлган кичкина шаҳарчани эслатса,¹ Хоразмдаги майда қишлоқ қурилмалари орасида мустаҳкамланган, ихчам шаҳарлар ёки шаҳар типидagi манзилгоҳлар борлиги билан ажралиб туради. Демак, Марказий Осиёнинг турли ҳудудлари каби Хоразмда вужудга келган қишлоқларнинг бир-биридан фарқлари ўрта асрларда янада яққол намоён бўла бошлаганди.

Хоразмдаги йирик каналларнинг археологик-топографик тадқиқотлари суғориш иншоотлари ёқалаб чўзилган антик деҳқончилик мавзеларининг шаклланганлигини исботлади. Суғориш иншоотлари қишлоқ аҳолиси, уларнинг деҳқончилик ва чорвачилик эҳтиёжларини ҳам қондирган. Воҳалар ва улардаги шаҳарларни сув билан таъминлайдиган алоҳида ариқ ва каналлар бўлиб, уларнинг номлари аҳоли пунктлари номларининг шаклланишига бевосита таъсир қилган. Шаҳарлардан ташқари баъзида айрим қишлоқларнинг ҳам ўз ариғи мавжуд бўлган. Хусусан, араб тарихчиси Ал-Истаҳрийнинг ёзишича: “Кердор ва асосий шаҳар орасидаги ҳар бир қишлоқда Жайхундан оқиб келувчи ўз канали бор, умуман бу каналларнинг барчаси Жайхундан сув олади”.² Шу билан бир қаторда, шаҳарларнинг номларида “булоқ”, “манба”, “канал” маъноларини англатувчи -канн (хан) кўшимчалари учрайди (Миздахқон, Вайхан).

Хоразм воҳасидаги шаҳарлар ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар орасида шаклланган ўзаро муносабатларни ўрганиш асосида қизиқарли маълумотлар тўплаган археолог С.П.Толстов феодалларнинг кўрғони атрофида ўрта аср шаҳарларининг вужудга келиши уларнинг ривожланишида ўзига хос йўлларида бири деб ҳисоблаганди.³ Аммо кейинги тадқиқотлар олимнинг ўрта асрларда Хоразмда мавжуд бўлган шароитни анча ошириб баҳолаганлигини кўрсатади.⁴

¹ Массон В.М. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии. Древняя Бактрия, Л., 1974, с. 9.

² МИТТ, т. 1, М.–Л., 1939, с. 179.

³ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. С. 240–241.

⁴ Беленицкий А.М., Бенгочич И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., «Наука», 1973, с. 171.

Хоразмда қадимдан давом этиб келаётгани каби шаҳарлар давлатнинг чегарасидаги мустақкам мудофаа қалъалари (Пулжой ёки Гит) асосида шаклланиб борган. Шу билан бир қаторда, эски шаҳар марказларининг ўсиши ҳисобига бўлган ривожланиш яна-да катта аҳамиятга касб этди. Ана шундай эски марказлардан ҳисобланган қадимги Садвар, Жигарбанд, Хива, Миздахқон ва бошқа қалъалар шаҳар сифатида қачон шаклланганлиги тўла аниқланмаган бўлса-да, илгаридан уларнинг марказида мустақкам қалъа-истеҳкомлар мавжуд бўлганлиги исботланган.

XX асрнинг 70-йилларидаги археологик-топографик изланишлар Хоразм воҳаси шаҳарлари тарихига анча аниқлик киритди. Уларни таҳлил қилишга интиланган О.Г.Большаковнинг кўрсатишича: “XI–XII асрларда воҳа чегараларида қалъаларнинг жадал суръатда қурилиши ва янги шаҳарларнинг пайдо бўлиши археология нуқтаи назаридан қайд қилинган. Бунинг устига янги шаҳарларнинг майдони жуда кичик. Бу шаҳарлар орасида (Гулдурсун, Қаватқалъа, Даудонқалъа, Жанпикқалъа) фақат Гулдурсун шаҳар деб аталишга лойиқ, бошқалари эса қалъалардир. Янги шаҳар деб белгиланган манзил 15 гектар майдонга эга ва истеҳкомлари йўқ. Ёрбакирқалъа антик манзилгоҳ худудидаги майда шаҳарча бўлиб, унинг майдони 4,8 гектарни ташкил қилади”.¹ Шаҳарча сифатида тилга олинган Ёрбакирқалъа қадимий тўртбурчак қалъа ичида қолиб кетмасдан, балки унинг атрофидаги деворларнинг узунлиги 1,5 километрни ташкил қилганди. Шаҳар атрофида эса бир-бирига анча зич жойлашган иморатларнинг қолдиқлари топилди.

Хоразмдаги дастлабки шаҳарлар атрофидаги қишлоқлар билан қўшилиш натижасида вужудга келганлигини ташқи деворининг шакли ва ўлчамлари билан бир-бирига ҳайрон қоларли даражада яқин бўлган Қаватқалъа ва Дауданқалъа мисолида кўриш мумкин. Шунга ўхшаш ҳолат Ўзбекистоннинг бошқа худудларида ҳам мавжуд бўлганлигини тадқиқотчи О.А.Сухарева Ургут ва Жиззах шаҳарлари мисолида кўрсатиб ўтганди.² Академик В.В.Бартольд ўрта аср шаҳарларининг қалъа ва қишлоқлар қўшилиши натижасида вужудга келишини тасвирлаган араб сайёҳи Ёхут Ҳамавий маълумотлари асосида ёзганди: “Панж воҳасидаги асосий йирик манзилгоҳ — Панжа, XIII асрда бир шаҳарга бирлашган бешта қишлоқдан иборат

¹ Ўша жойда, 176-бет.

² Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары. М., 1976, с. 318.

бўлган. Натижада илгариги қишлоқлар эндиликда шаҳар мавзеларига айланиб қолган. Янги шаҳар воҳанинг ҳамма қисмини эгалламаганди”.¹

Хоразм воҳаси шаҳарлари тарихини тадқиқ қилишда маҳаллий топонимлар жуда қимматли манба ҳисобланади. Аммо уларнинг моҳиятини очишга тарихчи, шарқшунос ва тилшунос олимлар (проф. В.А.Лившиц, проф. А.И.Абаев каби рус олимлари, ўзбек олими проф. З.Янгибоевни ҳисобга олмаганда) етарли эътибор бермасдан келмоқдалар.

Хоразмда мавжуд жой номлари жуда қадимги даврларда шаклланган.² Улар орасида “уй”, “яшаш жойи”, “шаҳар”, “манзилгоҳ” маъноларини англатувчи ўзақдан ташкил топган бир қатор номлар бор. Масалан, маевана (митана) сўзи — Ардахушмитан, Хушмитан, Раҳушмитан каби қишлоқ номларида, “Каг”, “Кас” сўзи — шарқий эрон тилларидаги “шаҳар” номларида акс этган. “Авесто”даги kata (“ертўла”, “ер ости сағанаси”), пахлавий тилидаги katak, форсчадаги kada, kad — “уй”, “шаҳар”, сўғдчадаги kt ‘ k, kty ‘ k — “уй” сўзларини эрон тилларида яхши маълум бўлган ва “қазимок”, “кавламок” ҳамда “кўммок” маъноларини берувчи кан феълига боғлаб ўрганиш лозим. Шунда “kata”, “kanta” сўзлари девор билан ўралган ва мустақкамланган манзилгоҳ маъносини билдиради.³

Хоразм шаҳарлари номларида ҳам уларнинг мустақкамланган манзиллар бўлганлиги тўғрисидаги қарашлар бошқа сўзларда ҳам ўз ифодасини топган. Проф. В.А.Лившиц фикрига қараганда Садвар, Нузвар каби сўзларнинг иккинчи қисмидаги -вар қўшимчаси — “девор”, “қалъа-кўрғон” каби тушунилиши мумкин. Проф. М.Н.Боголюбов Хоразм топонимини таҳлил қилиш жараёнида — huwazam сўзининг форсча — huwarazmi ва “Авесто”даги хвайризам ибораларига тўғри келиши билан бирга “чорва учун яхши мустақкам кўрғони бўлган мамлакат”, “мустақкамланган манзилгоҳлари бор ер”, “яхши варлари бор мамлакат”⁴ деган мазмунларни беришини кўрсатган.

Хоразм шаҳарлари номлари мазмунини аниқлаштириш борасидаги дастлабки тадқиқотлар муҳим хулосаларга олиб келди. Қа-

¹ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Сочинения. Т.3, М., 1965, с. 144–145.

² Неразник Е.Е. К проблеме развития городов., с. 224.

³ Там же.

⁴ Боголюбов М.Н. Древнеперсидские этимологии. Древний мир. М., 1962, с. 368–370.

димги Хоразм топонимларида мамлакат аҳолиси ҳаёти учун зарур сув манбалари ва қалъалар номлари ўз аксини топган. Кенг тарқалган “кат” иборасида эса тахт, пойтахт, “мурдалар уйи”, ертўлага хос кулбалардаги бўлмалар, ёғоч сўри¹ каби маънолар ўз аксини топган².

Хоразм шаҳарлари тарихи учун Хива-Ардахива, Хушмитан-Ардахушмитан, Кардор-Кардоронхос, Журжония – Кичик Журжония каби жуфт номлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ушбу маълумотнинг таҳлили Шарқнинг бошқа худудлари каби Хоразмда ҳам бир шаҳардан иккинчисининг “сачраб чиқиши”, эски шаҳардан кўчиб келганларнинг ўз номларини саклаб қолишга интиланликларини кўрсатади. Айрим вақтларда янги ва эски шаҳарлар дарёнинг икки қирғоғида жойлашган бўлиб, у Хоразмнинг пойтахти Кат шаҳрига ҳам хос эди.

Хоразмга келаётган қарвон йўллардаги манзил ва маконларнинг номлари кўпгина олимлар томонидан бир хилда санаб ўтилади. Ал-Мақдисий Амударёнинг Мош ва Сандадан деган тор жойдан ўтгач, Боқиргон, Шўраҳон, Кат, Хос, Нузкат, Вайхон, Нукфаг, Миздахқон ва шу каби шаҳарлар яқинидан оқиб ўтганлигини қайд этган. Яна бир номаълум сайёҳ тасвирида Катга олиб борувчи йўлда, Гардман, Вайхон, Ардахива, Нукбоғ каби шаҳарлар борлигини кўрсатган.³ Ушбу шаҳарларнинг номлари таҳлил этиладиган бўлса, Нузкат – “янги шаҳар”, Нукбоғ – “янги майдон”, “янги боғ”, Гардман – “жаннатмакон жой” деган иборалар шаклланади. Вайхон, Шўраҳон шаҳарлари номларидаги “хон” негизи шаҳар ва канал номларига асос бўлган.⁴

Хоразмнинг ўрта аср шаҳарлари номларида “хос” иборалари учраб туради. Жумладан, Хива ва Кат шаҳарлари оралиғида Кардаронхос ва Дасканонхос шаҳарлари жойлашган. Проф. В.А.Лившиц фикрича, “хос” сўзи – “манзилгоҳ”, “яшаш жойи” маъносини билдирсада, айрим ҳолларда сўғдчадаги – *kand-kat-kav*, яъни шаҳар сўзи билан этимологик жиҳатдан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Хоразм вилоятидаги ўзбекларнинг этнографиясини чуқур ўрганган Г.П.Снесарев таъкидлаганидек, “хос” ибораси жанубий Хоразм то-

¹ Снесарев Г.П. Большие семейные захоронения у оседлого населения Левобережного Хорезма. КСИЭ. Вып. 33, М., 1960, с. 60–71.

² Бартольд В.В. Туркестан при исламе. Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963, с. 209.

³ МИГТ, т. 1, с. 206.

⁴ Неразик Б.Б. К проблеме развития городов..., с. 225.

понимикасида жуда кўп учрайди. Жуворхос, Навхос, Пирнахос, Зернахос, Незахос, Чорхос каби номдаги қишлоқлар ўрта асрларда йирик аҳоли яшайдиган манзилгоҳлар ҳисобланган.¹

Хоразм топонимларида “банд” ибораси ҳам кўп учрайди ва у “ўтиш жойи” деган тушунчани беради. Амударё қирғоғида жойлашган қадимги Жигарбанд қишлоғи ёнида кечув бўлган. Житбанд қишлоғи эса Хоразм воҳасининг Қоракум саҳросига яқин ерида жойлашган бўлиб, қарвонларнинг саҳрони кесиб ўтишни бошлайдиган жой ҳисобланган. Хоразмдаги “Сафардиз” қишлоғи номидаги “диз” қўшимчаси – “қалъа” маъносини, “Кўҳандиз” – “эски қалъа” номларини билдирган. Қадимги Сафардиз қалъаси ҳозирги Хонқа тумани марказига яқин ерда жойлашган бўлиб, савдо-сотиқни ривожлантиришда алоҳида ўрин тутган. Келгусида ҳам Хоразм шаҳарлари тарихини ўрганишда топонимик тадқиқотлар натижаларидан кенг фойдаланиш лозим.

Кейинги йилларда Хоразм Шарқий Эрон ва Марказий Осиёда бирин-кетин вужудга келган тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар, газнавийлар, қорахонийлар ва салжуқийлар давлатлари таркибига кирди. Аммо лекин ўзининг географик шароити ва узоқлиги билан нисбатан мустақил сиёсат юритишга муваффақ бўлган Хоразм ҳукмдорлари воҳанинг батамом инқирозга юз тутишига йўл қўймадилар.

Айниқса, сомонийлар ва салжуқийлар даврида сиёсий жиҳатдан марказлашган ва кучли давлатнинг мавжудлиги Хоразмда савдо-сотиқни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар вужудга келтирди. Бу ерда шаҳарлар барпо қилиш, бозорлар аҳолини яхшилаш, тартиб-интизом ўрнатиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, маълум масофаларда работлар, қарвонсаройлар, тўхташ жойлари бунёд этиш, пул муомаласини назорат қилиш каби қатор муҳим тадбирларнинг изчил амалга оширилиши Буюк ипак йўли орқали амалга оширилган иқтисодий алоқаларни қайта тиклаш ва жонлантириш имкониятларини кенгайтди.

Х асрга оид бўлган бир қатор тарихий ва археологик ашёвий далиллар Хоразмнинг иқтисодий жиҳатдан тез юксалиш жараёнини бошидан кечирганлигини исботлайди. Ушбу прогрессив жараён

¹ Снесарев Г.П. Объяснительная записка к “Карте расселения узбеков на территории Хорезмской области (конец XIX – начало XX в.). В сб.: Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М., 1975, с. 88.

Хоразмдаги шаҳарларнинг гуркираб ўсишида ўз аксини топди. Араб тарихчиси Табарий араблар Хоразмни истило қилган вақтда фақат 3 шаҳар – Кат (Фир), Ҳазорасп ва Урганч бўлганлигини кўрсатиб ўтганди.¹ Яна бир араб тарихчиси ал-Истаҳрий тахминан 930–933 йилларда Хоразмдаги шаҳарларни санаб ўтаркан: Хоразм (Кас), Дарғон, Ҳазорасп, Хива, Хушмисан, Ардахушмисан, Сафардиз, Нузбар, Кардаронхос, Кардар, Баратегин, Мазминия, Журжония (Гурганж)² каби ўн учта номни тилга олади. Ниҳоят, 985 йилда Хоразмга келган араб муаллифи ал-Мақдисий воҳа шаҳарлари сони 32 бўлганлигини ёзади. Жумладан, у Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Кас, Гардман, Ойхон, Арзахива, Нукфаг, Кардар, Миздахқон, Жашира, Садвар, Зардух, Баратегин, Мадкаминия; чап қирғоғида жойлашган Журжония (Гурганж), Нузвар, Замахшар, Рузунд, Вазарманд, Васкаханкас, Рахушмисан, Мадамисан, Хива, Кардаронхос, Ҳазорасп, Жигарбанд, Жаз, Дарғон, Жит, Кичик Журжония, иккинчи Жит, Садвар, Масасан, Кардар, Андарстан³ каби шаҳарлар борлигини кўрсатган. Бундан ташқари, Хоразмга борадиган йўлларда Шўраҳон, Хас, Нузкат, Дарсон, Жувикан, Амир, Барабсар, Вардара каби аҳоли пунктлари бўлганлиги таъкидланади.

Хоразмда шаҳарларнинг пайдо бўлиши, деҳқончилик ва хунармандчиликнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, айниқса, сунъий суғориш жарёни кенгайтириши унга кучли туртки берган. “Ҳазораспдан бошлаб Жайхун қирғоқларида каналлар қазилган, – деб ёзганди ал-Истаҳрий. – Улар орасида Ҳазорасп канали ҳам бўлиб, узунлиги жиҳатидан у Гавҳара каналининг ярмига тенг келади. Кейин эса Ҳазораспдан икки фарсаҳ масофада Кардаронхос канали бўлиб, у Ҳазорасп каналидан каттадир. Ундан сўнг Хива канали келади ва у Кардаронхосдан катта, ундан кемалар то Хивагача қатнаб турганлар”.⁴ Демак, Истаҳрийнинг кўрсатишча, Амударёнинг чап соҳилида Ҳазорасп (Хасса канали), Кардаронхос (Қалъажик, Довуд қалъа канали), Хива (Полвонёп), Мадра (Ғазовот), Бува (Ёрмиш) ва Вадақ (кейинги Шохобод) каналлари бўлган. Бува ва Вадақ каналларининг охири қўшилиб, Журжония (Гурганж) гача етказилган.⁵

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятиги излаб, 250-бет.

² МИТТ, т. 1, с. 178.

³ Ал-Мақдисий, текст, 286–289; МИТТ, т. 1, с. 186–188.

⁴ МИТТ, т. 1, с. 179.

⁵ Ўша жойда, 179-бет.

Бу каналлардан кўпларида кемалар қатнаб, улар ички савдода ўзига хос артерия ролини ўйнаган.

Шаҳарларнинг ўсиши мамлакат умумий иқтисодий тараққиётининг муҳим томонларидан бири бўлиб, янги асосда юксала бошлаган Хоразм шаҳар цивилизациясининг атрофдаги даштлар ва узоқдаги мамлакатлар билан иқтисодий алоқалари мустаҳкамланаётгани ва кенгайиб борганидан далолат беради. Хоразмлик савдогарлар, худди қадим замонлардагидек, Туркменистон ва Ғарбий Қозоғистон ўрнида бўлган дашт кўчманчилари билан, Волга бўйи – Хазория (кейинчалик Дашти Қипчок) ва Булғория билан, ниҳоят, Шарқий Европадаги кенг славянлар олами билан савдо-сотик алоқаларини кучайтирдилар. X асрдаёқ юқоридаги ҳудудлар билан савдо-сотик муносабатлари кенгайганлиги тўғрисида ва умуман хоразмликлар ҳақида Истаҳрий ёзганди: “Хоразм – ҳосилдор, озиқ-овқати ва мевалари кўп шаҳар (мадина), фақат ёнғоғи йўқ; бу ерда пахта ва жундан кўп нарсалар тайёрланади ҳамда бу нарсалар узоқ-узоқ жойларга элтилади. Аҳолисининг ажралиб турадиган хусусияти – бойлиги ва мардлик кўрсатишга интилишидир”.¹ X аср охирида ёзилган “Худуд ал-олам” асарининг муаллифи Кат шаҳри тўғрисида қуйидагиларни ёзади: “Шаҳарнинг бойлиги катта. Бу ердан ёстиқ жилди, қавима кийим-бош, ип газлама, кигиз, қора уй, рухбин (пишлоқнинг бир тури) чиқарилади”.²

Ал-Мақдисий Булғордан келтирилган моллар қатори Хоразмнинг ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ҳам кўрсатиб ўтган: “Хоразмда узум, майиз кўп, бодом мағизи, кунжут, йўл-йўл кийим-бошлар, гиламлар, кўрпалар, ажойиб кимхоб, “мулхам” деган чойшаб, кулф, рангли кийимлар, энг кучли одамларгина эга оладиган камонлар, алоҳида бир хил пишлок, зардоб, балиқ тайёрланади. У ерда кемалар ясалади, ясалганда ҳам ниҳоясига етказилади”.³ Ал-Мақдисий келтирган рўйхатда Хоразмдан ташқарига чиқариладиган моллар ичида металл ишлаш (кулф), қуролсозлик (камон), кemasозлик саноати маҳсулотлари ҳам бўлганлигини кўраимиз. Хоразм хунармандчилик саноати маҳсулотларининг мамлакатдан четга чиқарилган турлари йилдан йилга анча кўпайганлиги билан уларнинг ҳаридорғирлиги ҳам ошиб борганди..

¹ МИТТ, т. 1, с. 180.

² МИТТ, т. 1, с. 216.

³ МИТТ, т. 1, с. 202.

Археологик маълумотлар ва ёзма манбаларда кўрсатилган шаҳарларнинг қолдиқлари ўрганилганда, уларнинг айримлари ҳозирги кунгача ўз номини сақлаб қолган (Ҳазорасп, Хива, Урганч (Гурганж, Журжон), Шўраҳон), баъзилари ўрта асрлардаги номи билан бизга маълумдир (Дарғон, Миздахқон, Замахшар ва ҳ.к.). Хоразм шаҳарларининг вужудга келиши, жойлашган ўрни ва топографиясига оид фикрларни С.П.Толстовнинг тўплаган маълумотлари асосида таҳлил қилса бўлади. Олимнинг фикрича, ўрта асрлар Шарқ шаҳарлари тараққиётига хос бўлган хусусиятлар ҳамма вақт ҳам Хоразмга мос келавермайди. Тадқиқотчилардан Б.Б.Жуковский, В.В.Бартольд, Н.И.Веселовский, А.Ю.Якубовский ва И.П.Петрушевский каби машҳур тарихчиларнинг Марказий Осиё шаҳарларининг вужудга келиши ва тараққиёти тўғрисидаги концепциясига мувофиқ, ўрта аср шаҳарлари, дастлаб, қалъанинг (арк, кўҳандиз) атрофида шаклланади. Кейинчалик улар ривожланиб, шаҳристон, яъни шаҳар вужудга келади, сўнгра эса шаҳар атрофидаги жойлар – работлар ривожланади. XI асрга келганда, шаҳар иқтисодий ва ижтимоий ҳаётининг маркази работларга кўчади. Охир-оқибатда шаҳарлар уч қисмдан иборат бўлиб қолади.¹

Ушбу хулосалар Хоразм учун эмас, балки яппи Марказий Осиё шаҳарлари учун ҳам тўлиқ мос келавермаслигини С.П.Толстов кўрсатиб ўтади. Олим VIII–IX асрларда вужудга келган шаҳарларнинг айримлари шаҳарча ёки истеҳкомли работлар тарикасида, қалъа этагида пайдо бўлган (Бургутқалъа, эски Норинжон), айримларида эса (Гулдурсун, Қаватқалъа, Жанпикқалъа, Довдонқалъа) шаҳар сифатида ҳеч қандай арки бўлмаган, уларнинг атрофи истеҳкомланмаган ва гоҳо-гоҳо истеҳкомланган (Гулдурсун) битта шаҳристондан иборат бўлган деб таъкидлайди.² Шу ўринда биз ҳам Хоразм шаҳарларининг вужудга келишини амалда чуқур ўрганиб чиққан С.П.Толстовни ҳақ деб ҳисоблаймиз. Чунки Хоразмдаги фақат айрим шаҳарларгина уч қисмдан иборат бўлган (Кат, Гурганж, Бўғроҳон). Археологик тадқиқотлар кўпгина шаҳарларнинг атрофида улкан дехқончилик туманлари – рустоклар ҳам мавжуд бўлганини кўрсатади (Миздахқон, Қаватқалъа, Замахшар, Ҳайвонқалъа ва ҳ.к.).

¹ Якубовский А.Ю. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X–XV вв. МИУТТ, т. I, с. 4–5; Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 254-бет.

² Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 254–255-бетлар.

Чап қирғоқ Хоразмнинг жанубий чеккасида жойлашган йирик қалъалардан бири – Дарғон шаҳри бўлиб, унинг қулай географик минқеи Бухоро, Амул (Чоржуй) ва Марв билан савдо муносабатларида муҳим роль ўйнаган. Ал-Мақдисий Дарғонни Хоразмнинг Гурганждан кейинги иккинчи йирик шаҳри деб таъкидлаганди. Шаҳар атрофларидаги жуда катта худудда 500 та токли узумзор мавжуд бўлган.¹ Хоразмга бораётган савдо қарвонларининг Амударёнинг ўнг ва сўл қирғоқларига ўтиши учун қулай кечув ҳам шу ерда мавжуд эди. Урганчга борадиган йўл устида жойлашган яна бир йирик савдо шаҳри – Ҳазорасп бўлиб, у Хоразмнинг жанубидаги энг кучли қалъалардан бири ҳисобланган.

Хивадан 80 км. шимоли-ғарбда Замахшар шаҳри жойлашган бўлиб, у йирик ҳунармандчилик ва савдо марказларидан бири эди. “Замахшар – атрофи девор билан ўралган, теварагида ҳандақ мавжуд кичкина шаҳар. У темир қопланган дарвоза, қамоқхона ва ҳарқуни кечкурун кўтариб қўйиладиган кўприкка эга. Шаҳар савдо йўли устида жойлашган”,² – деб ёзганди ал-Мақдисий. Замахшар харобаларида ўтказилган археологик тадқиқотлар даврида топилган турли-туман ҳунармандчилик буюмлари: темир, сопол, шиша буюмлар, тугалланмаган маҳсулотлар ва қолиплар, ишланмаган темир ва мис парчалари бу ерда темирчилик, дегрезлик, мискарлик, куллолчилик, шишагарлик, тўқимачилик ва дурадгорлик каби соҳаларнинг ривожланганлигини кўрсатади.

IX–X аср манбаларида Хоразмнинг пойтахти – Гурганж (араб тилида – Журжония) йирик шаҳар сифатида тилга олинади. Шаҳар, айниқса, Шарқий Европа билан савдо-сотик алоқалари йилдан йилга тараққий эта борган даврда Хоразмнинг биринчи даражали йирик савдо марказига айланади. Бу ҳақда ал-Истаҳрий шундай деб ёзганди: “Бу шаҳар Хоразмнинг пойтахти Катдан кейин турувчи энг катта шаҳардир. У ғузлар билан савдо қилинадиган жой, Журжонга, ҳазорлар томон ва Хуросонга кетадиган қарвонлар ўша ердан йўлга чиқади”.³ Номаълум муаллиф асари бўлган “Худуд ал-олам”да ҳам бу ҳақда: “Жуда бой бўлмиш бу шаҳар Туркистонга кирадиган дарвоза, ҳамма жойлардан келадиган савдогарлар тўпла-

¹ МИТТ, т. I, с. 188.

² Уша жойда, 188-бет.

³ Уша жойда, 178-бет.

надиган бир жойдир”,¹ – деб маълумот берилган. 994 йилда Кат шаҳрини Амударё суви ювиб кетиши сабабли Гурганж шаҳри Хоразмнинг ягона пойтахтига айланганди.²

Гурганждан жануби-шарқда, ҳозирги Хўжаэли туманида жойлашган ва ўрта аср манбаларида кўрсатилган Миздаҳқон шаҳрига тўғри келувчи Гавурқалъа атрофлари жуда серунум, бой русток (туман) бўлганлиги аниқланди. Ал-Мақдисий: “Миздаҳқон – катта шаҳар, унинг атрофида ўн икки минг қалъа ва жуда кенг русток мавжуд”,³ – деб ёзади. Ал-Истаҳрий: “Миздаҳқон билан Гурганж бири-бирига қарама-қарши – 3 фарсах (18–24 км.) масофа оралиқда, дарёнинг икки соҳилида жойлашган”,⁴ – деб гувоҳлик беради. IX–X асрларда Амударё ҳозирги ўзанидан анча ғарбда – Гурганж шаҳри яқинидан оқиб ўтганлиги сабабли, ал-Истаҳрий Миздаҳқон қалъасини ўнг қирғоқ Хоразмда жойлашган деб таъкидлайди.

Хоразмнинг X аср охиригача пойтахти ва энг йирик шаҳри, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Кат шаҳри бўлган. “Худуд ал-олам”да: “Кат – Хоразмнинг бош шаҳри, ғузлар Туркистонига кирадиган дарвоза, турклар, Туркистон, Мовароуннаҳр ва ҳазорлар музофоти молларнинг омбори, савдогарлар тўпланадиган жой” деб кўрсатилган.⁵ VIII–IX асрларда шаҳардаги зарбхонада африғийлар, аббосий ва сомоний ноиблар томонидан кумуш ва мис тангалар зарб этилган.⁶

IX–XI асрларда ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган Кердор (Курдор) ҳам Хоразмнинг йирик шаҳарларидан бири саналади. У Амударёдан сув оладиган канал яқинида жойлашган деб ҳисобланади. Аммо манбаларда Кердорнинг ўрни аниқ кўрсатилмаган ва ҳозирги кунгача ягона бир фикрга келинмаган. “Худуд ал-олам”да Кердор шаҳарчаси дашт билан деҳқончилик худудлари чегарасидаги кичик бир савдо манзилгоҳи сифатида, аҳолиси кўплиги, экинларга бойлиги, у ердан кўплаб қўзи териси чиқарилиши таъкидланади.⁷ Ал-Мақдисий эса Кердорни йирик шаҳар-қалъа

¹ Ўша жойда, 216-бет.

² Ўша жойда, 187–188-бетлар.

³ МИТТ, т. 1, с. 187.

⁴ Ўша жойда, 181-бет.

⁵ Ўша жойда, 216-бет.

⁶ Кочнев Б.Д. Среднеазиатские куфические фельсы с изображением коня. Нумизматика Центральной Азии. Т., 1999, с. 47–51.

⁷ МИТТ, т. 1, с. 217.

эканлигини таъкидлаб, унинг Нукфаг қалъасидан каттароқ ва мустақкамроқ эканлигини эслатиб ўтади.¹

Ўз вақтида, Кердор қалъасини ўрганган археолог Я.Гуломов уни ҳозирги Чимбой қалъаси ўрнида бўлган деб тахмин қилган. Этнограф С.П.Толстов эса Хайвонқалъа ёдгорлигини ўрта асрлардаги Кердор шаҳри билан қиёслайди.² Қорақалпоғистон археологларининг кейинги даврдаги тадқиқотлари натижасида IX–X асрларда Хайвонқалъанинг кенгайиб, Кердор шаҳри марказига айлангани исботланди.³

XI–XII асрлардаги Марказий Осиёда рўй берган сиёсий жараёнлар қорахонийлар, ғазнавийлар ва салжукийлар давлатларининг вужудга келиши ва уларнинг ўзаро тўқнашувлари билан бевосита боғлиқ бўлса-да, бу ҳолат Хоразмнинг ташқи савдо-сотик алоқалари ривожига ҳалокатли таъсир кўрсата олмади. 1017 йилда Султон Маҳмуд Ғазнавий Гурганжни эгаллаб, ўзининг ҳожиби, турк ёлланма армияси бошлиғи Олтинтошни ҳукмдор қилиб қўйди. Хоразмшоҳ унвонини олган Олтинтош (1017–1032) ва унинг ворислари Ғазнадан мустақил сиёсат юргизишга интилдилар.

1043 йилда Хоразмни салжукийлар босиб олди. Салжукийларнинг ҳукмронлиги даврида Хоразм ўзининг стратегик мавқеини йўқотмади. Натижада салжуқ султонлари Хоразмга Ануштагин Гарчай исмли шахсни ҳоким қилиб тайинладилар. Аммо унинг 1097 йилдаги вафоти натижасида тахтга ўғли Қутбиддин Муҳаммад чиқди. Салжукийлар давлатининг содиқ хизматкори сифатида иш юритган Қутбиддин Муҳаммад умумдавлат сиёсатида фаол аралашиб, катта обрў орттиргани билан ўз юрти мустақиллигини тиклай олмади.

Хоразмшоҳ Отсиз ҳам аввалига салжукийларга садоқат билан хизмат қилди ва дипломатик усуллар билан Хоразмни мустақил давлатга айлантиришга тинмай ҳаракат қилди. Унинг кучли душман билан 20 йиллик кураши таҳсинларга сазовор бўлса-да, Хо-

¹ МИТТ, т. 1, с. 187.

² Гуломов Я.Ф. Қадимги Хоразм сугорилиш тарихи. 57-бет; Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1947 года. М., ИАН СССР, серия истории и философии, т. V, 1948, №2, с. 190.

³ Ягодин В.Н. К вопросу о локализации Кердера. «Вестник» ККФ АН УзССР, 1963, №2, с. 70–72. Бу ҳақда қаранг: Очерки истории Каракалпакской АССР. т. 1, Т., «Наука», 1964, с. 88; Егоже: Города и Хайванкала – раннесредневековый Кердер. В кн.: Археологические исследования в Каракалпакии. Т., «Фан», 1981, с. 78–102.

разминг тўла мустақиллиги таъминланмади. Биринчидан, салжукийлар ҳали жуда кудратли эди.

XI асрнинг 30–40-йилларида Мовароуннаҳр сиёсий майдонига қорахитойлар (каракиданлар) чиқдилар. Улар қорахонийларни ҳам, салжукийларни ҳам енгиб, Хоразмга оғир ўлпон солдилар. Отсизнинг вориси Эл-Арслон (1156–1172) ҳам қорахитойларга қарамликдан қутулиш чораларини кўп излади. У кудратли давлат тузиш мақсадида Нисо ва Деҳистон вилоятларини босиб олди. Эл-Арслон ворислари Султон Такаш (1193–1200) ва Алоиддин Муҳаммад (1200–1220) Хуросон, Шарқий Ироқ, Мовароуннаҳр, Ғазна, Эрон, Ғарбий Ироқ ва Озарбайжон ҳудудларини Хоразмга бўйсундирдишга эришдилар.

XIII аср бошларига келиб Хоразмшоҳлар давлатига 27 йирик вилоят тобе бўлиб, унинг ҳудудлари Ироқдан Ҳиндистонгача, Орол денгизидан Ҳинд океанигача кенгайтирилганди. Улкан минтақада сиёсий яхлитлик ва барқарорликнинг таъминланиши ижтимоий-иқтисодий муносабатларда ҳам ижобий ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Даставвал, хоразмшоҳлар ануштагинийлар барпо қилган йирик давлат заминида суғориш тармоқлари анча узайтирилди ва янги сунъий суғориш иншоотлари қурилишига катта эътибор берилди. Маъмунийлар даврида Замахшар шаҳрига етган Чермонёп канали, XII асрда яна 70 километрга узайтирилиб, ҳозирги Шоҳсанам шаҳар-ёдгорлигигача (Субурна) етказилди. Мўғул босқини арафасида, айниқса, ўнг қирғоқ Хоразмнинг Гўвҳара канали атрофлари анча тараққий қилди. Натижада, суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши билан азалдан етиштириб келинаётган маҳсулот турларини етиштириш ва ҳажмини оширишга эришилди.

Мўғул-татарлар истилоси арафасида Хоразмда бўлган машҳур араб сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг “Муъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар лугати”) асарида шундай деб ёзганди: “Мен у ерга 616 йили (1219–1220) борган эдим. Ҳеч қаерда бундай гавжум ва яшнаган ўлкани кўрмаганман. Экинлари ёшасига парвариш қилинган, қишлоқлари бир-бирига яқин қаторлашиб кетган, алоҳида ҳовли-ю чорбоғлари кўп. Даштда ҳам кўра-ю кўрғонлар бор. Ўлканинг рустокларида (деҳқончилик туманларида) парваришланмаган, нообод жойни топиш қийин. Яшил дарахтзорлар, айниқса, гужуму тут кўп, чунки улар (аҳоли) қурилиш ёғочларига муҳтож, тут барги эса ипак куртига емдир. Унинг барча вилоятларида юрасанми, ё бозорларида

юрасанми (аҳоли кўплиги жиҳатидан) – бунинг фарқ йўқ. Дунёнинг ҳеч бир ерида Хоразмдек фаровон ва аҳолиси гавжум юрт бўлмаса керак. Хоразмнинг кўпчилик аҳоли манзиллари – бозорларга, ҳаётий зарур нарсаларга мўл-кўл, расталари кўп шаҳарлардир. Бозори бўлмаган қишлоқ камдан-камдир. Буларнинг ҳаммаси умумий кавфсизликда ва тинчлик-хотиржамликда амалга ошмоқда”¹.

Мўғуллар истилоси арафасидаги ва ундан кейинги Хоразмда мавжуд шаҳарларларда Шарқона хусусиятлар тўла мужассамлашганди. Ўрта аср форс тарихчиси Закариё ибн Муҳаммад ал-Казвинийнинг ёзишича: “Ҳар бир шаҳар ўртасида яна бир кичик шаҳар бўлган. Кичик шаҳарнинг ўртаси кўҳандиз деб аталган. Марказдаги кичик шаҳарларни шахристон ёки арабча – мадинат ус-суғро (кичик шаҳар) деб атаганлар. Унинг атрофи девор билан ўралган ва бир неча дарвозалари бўлган. Шахристон атрофида катта шаҳар – мадинат ул-қубро бўлиб, у ҳам девор билан ўралган ва бир неча дарвозалари бўлган. Катта шаҳар атрофларида эса узумзорлар ва мевали боғлар, уларнинг теварагида – экинзор далалар бор эди”².

Хоразм шаҳарларида ҳаёт қайнаб, савдо-сотик, ҳунармандчилик ғоятда ривожланган. Ҳунармандлар ишлаб чиқарган турли хилдаги газламалар, заргарлик буюмлари, кийим-кечаклар, гилам-поёндоз, тери, жун, ёғ-мой, совун, қурол-аслаҳа, эгар-жабдуғлар, ҳўл мева, куруқ мева, ипакликлар, жавоҳирлар ва бошқа кўплаб маҳсулотлар ҳам ички бозорда, ҳам ташқи бозорда харидоргир бўлган.

Археологик тадқиқотлар давомида Хоразмшоҳлар шаҳар-ёдгорликларидан турли хил ҳунармандчилик маҳсулоти қолдиқлари, бутун-бутун ҳунармандчилик маҳаллалари – кулолчилик, дегрезлик, мисгарлик, темирчилик, тўқимачилик, тикувчилик, шишагарлик ва шу каби маҳаллалари топилди.

Археологик тадқиқотлар ҳулосалари ва ёзма манбаларда Хоразмда ҳунармандчиликнинг 50 га яқин турлари ривожланганлиги кўрсатиб ўтилади. XII аср охири ва XIII аср бошларида Хоразм кулоллари оддий лой билан бирга, сопол қоришмаси – қошиларни ишлата бошладилар. Сопол идишларни безашда эса илгариги қизил, кулранг, яшил ва оқ ранглар билан бир қаторда кўк, ҳаворанг

¹ МИТТ, т. 1, с. 419.

² Бу ҳақда қarang: Буниедов З.М. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати, (1097–1231). Т., «Адабиёт ва санъат», 1997, 134-бет.

ва қора ранглардан ҳам усталик билан фойдаланилди. Сопол буюмларни куйдириш, пишириш жараёнлари ҳам такомиллаштирилди.

Ўрта аср Хоразм ёдгорликларидан бир хил рангли ва безакли сирли феруза идишлар, сирти рельефли нақш билан серҳашам қилиб безатилган кулранг ва қора сирсиз идиш-товоқлар кўплаб топилган. Улар билан бир қаторда, “Рай” ва “Кошон” типигаги кўк рангли қандил керамика, “Миной” шаклидаги эрон идишлари, хитой “селадон” – чинни буюмларининг кўплаб топиллиши Хоразмнинг Шарқ давлатлари билан савдо муносабатлари ривожланганлигини кўрсатади.

Хоразмшоҳлар сарҳадларида карвон йўллари яхши кўриқлангани учун, ички ва ташқи савдо жуда ривожланган. Бозорлардаги нарх-наво, маҳсулотларнинг сифати, тош-тарозининг аҳволи қаттиқ назорат остига олинган. Карвон йўлларида тўхташ жойларида янги сув хавзалари қурилган ва аввалдан мавжуд бўлганлари қайта таъмирланган. Катта карвонларни кўриқлаб боришга, ҳатто Хоразмшоҳнинг шахсий паҳлавонлари ҳам жалб этилган. Хоразмшоҳ Такаш савдогарларнинг хоразмликми, туркми, хорижликми – кимлигидан қатъий назар – ҳаммага бир хил адолатли муносабатда бўлиш, уларнинг олди-сотди ишларига тўсқинлик қилмаслик, йўллар хавфсизлигини таъминлаш, мол ва ҳаётига турли тажовуз ва суиқасдларнинг олдини олиш тўғрисида фармон чиқарган.¹

Ички савдо ва у билан боғлиқ ташқи савдонинг ривожланишида Амударёда кема қатновининг йўлга қўйилганлиги ҳам катта аҳамиятга молик бўлган. Манбаларда сув йўли қуруқлик йўлига нисбатан қулай, хавфсиз, энг асосийси, манзилга тез етиб бориш мумкин бўлганлиги кўп таъкидланади. Бу даврда Хоразмнинг ташқи савдо-сотик муносабатларида Эрон, Волгабўйи, Ҳиндистон ва Жанубий рус князликлари асосий ўринни эгаллаб турардилар. Хитой ва Мўғулистон билан алоқалар ҳам анча ривожланди. Хоразм савдогарларининг мўғуллар ерлари ва Хитойда иззат-хурмат билан қабул қилинганнинг рамзи сифатида уларга оқ наматдан чодир қуриб берилган.² Археологик тадқиқотлар давомида Хоразмдан Хитой чинни идишлари парчалари топиллиши икки томонлама муносабатларнинг давом этганлигини тасдиқлайди.

¹ Буниёдов З.М. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати. 62-бет.

² Хидоятлов Г.А. Моя родная история. Т.: «Уқитувчи», 1990, с. 127.

Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганж (Журжония) ташқи ва ички савдо йўллари кесишган ерда жойлашганлиги билан ва империя пойтахти сифатида йирик иқтисодий марказга айланди. 1219 йилда шаҳарда бўлган Ёқут Ҳамавий: “Мен Гурганж каби буюк, бой ва гўзал шаҳарни кўрмадим”, – деб таҳсинлар айтганди.¹ Закарӣё Қазвиний эса Гурганж ҳақида сўз юритаркан: “У Жайхун дарёси бўйидаги жуда катта шаҳар ва аҳолиси жуда кўп. Уни жаннатдаги шаҳар ва чимилдикдаги келинчакни кўриқлагандай, фаришталар кўриқлайди”, – деб ёзган эди.²

Гурганжда аҳоли кўплигидан кўчалар, бозорларда одамлар бир-бирига туртилар, уларнинг тўқнаш келганда бемалол ўтишлари қийин эди. Шаҳарда барча касб-хунарлар тараққий этган бўлиб, айниқса, темирчилар, дурадгорлар кўп бўлганди. Наққошлар фил суяги ва сандал дарахтидан ажойиб санъат асарлари яратардилар. Шаҳар аёллари чеварликда моҳир саналиб, пиллачилар эса табиий ипакнинг олий навини етиштиришганди. Бинокорлар тол дарахти ёғочидан синч ясаб, енгил бинолар қурадилар. Зилзила пайтида бундай бинолар тош ва ғиштин уйларга нисбатан анча чидамли ҳисобланарди.³

Гурганж савдогарлари дунёнинг кўпгина мамлакатларига ўз молларини сотар ва кўп хорижий мамлакатларнинг савдогарларига зарур шароитларни яратиб берарди. Шаҳарда бозорлар кўп бўлиб, улар турли-туман молларга сероблиги билан ҳам машҳур эди. Бозорларда жуда қаттиқ тартиб-интизом ўрнатилган бўлиб, савдо-сотик ишларини мухтасиб (назоратчи) кузатиб турарди. Мухтасиб лавозимига ишончли фуқаролар, кўп ҳолларда имомлар қўйиларди.

Тарихий манбаларда Хоразмнинг бошқа савдо шаҳарлари тўғрисида ҳам кўп маълумотлар сақланиб қолган. 922 йилда Хоразмда бўлган араб дипломати Ибн Фадлан “Ардахушмисан бозорлари гавжум ва аҳолиси фаровон, катта шаҳар. Ардахушмисан Кат ва Гурганж оралигида жойлашган ҳамда Амударё бўйидаги шаҳар бўлиб, унга сув йўли орқали борилади”.⁴ – деб ёзганди. “Худуд ал-олам” асарида “Ардахушмисан савдогарларнинг тўпланиш жойи”⁵, – деб кўрсатилган. 1219 йилда Ардахушмисанда бўлган Ёқут Ҳамавий,

¹ МИТГ, т. 1, с. 419.

² Буниёдов З.М. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати. 135-бет.

³ Ушн жойда, 135-бет.

⁴ МИТГ, т. 1, с. 156.

⁵ МИТГ, т. 1, с. 216.

шаҳарни Суриянинг йирик шаҳарларидан бири – Нисибин билан тенглаштиради. Аммо сайёҳ Ардахушмисан шаҳрининг муҳташамроқ, бозорларида моллари кўп, аҳолиси кўпроқ ва бадавлат эканлигини таъкидлаганди.¹

Истаҳрий ва Мақдисийлар Ардахушмисанни Хоразмнинг Кат (Кос) ва Гурганждан кейинги йирик шаҳри сифатида кўрсатишган². Косдан Журжониягача масофа 3 кунлик йўл, Ардахушмисангача эса 1 кунлик йўл³ деб кўрсатганди Истаҳрий. Хивадан Рахушмисангача (Ардахушмисан) ҳам масофа (30–40 км.) шунча бўлганлигини Мақдисий ёзиб қолдирган.⁴ Ҳамдуллоҳ Қазвиний ва Хожи Халфаларнинг маълумотларига кўра, Гурганж билан Ардахушмисан оралиғидаги масофа – 14 фарсах (84–112 км.) бўлган.⁵ Ардахушмисан орқали Хивани четлаб, тўғри Ҳазорасп билан Гурганжни боғловчи йўл ҳам ўтганди. Ҳазорасп ва Ардахушмисан ўртасидаги масофа 16 фарсахдан иборат деб ҳисобланган.⁶ Ардахушмисан ўрнидаги ҳозирги Воянган ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар тарихий манбалардаги маълумотларни тўла тасдиқлаб, ўрта асрларда шаҳарнинг йирик савдо-хунармандчилик маркази бўлганлигини кўрсатади.

Араб олимларидан Мақдисий ва Истаҳрий асарларида Хоразм воҳаси савдо-сотик ва маданий марказлари орасида Хива шаҳрини катта, бой шаҳар сифатида тилга олиб ўтганлар. Хоразмшоҳлар даврида Хива ўзининг энг гуллаб-яшнаган даврини бошидан кечирган. Шу даврда Хоразм воҳасидаги асосий ташқи ва ички савдо йўлларининг Хивадан ўтганлиги шаҳарнинг тараққиётига имкон яратган. Шаҳар ва унинг атрофларини Амударё суви билан таъминлаган Хейконик (Полвонёп) каналидан кемалар қатнаб, савдогарлар ўз молларини узоқ манзилларга ташиш имкониятига эга бўлганлар.

X–XI асрларда ҳам Хоразмнинг энг йирик савдо марказлари сифатида танилган Ҳазорасп, Дарғон, Замахшар, Норинжон, Кат шаҳарларининг ривожланиши кейинги даврларда ҳам давом қилган. 1219–1220 йилларда Хоразмда бўлган Ёқут Ҳамавий “Ҳазорасп

¹ МИТТ, т. 1, с. 410.

² МИТТ, т. 1, с. 181; с. 206.

³ МИТТ, т. 1, с. 181.

⁴ МИТТ, т. 1, с. 206.

⁵ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, с. 211.

⁶ МИТТ, т. 1, с. 211; Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Сочинения. Т. III. М., «Наука», 1965, с. 171.

мустаҳкам қалъа, гўзал ва бозорлари, расталари кўп бўлган йирик савдо шаҳри”¹ деб гувоҳлик берган.

Ёқут Ҳамавий Дарғонни ҳам йирик савдо маркази сифатида тилга олиб ўтади. Улкан хоразмшоҳлар давлати шаклланган даврда асосий савдо йўлларида бирида жойлашган Дарғон қалъаси муҳим стратегик таянч шаҳарга айланган. Савдо-сотик мунсабатларининг ривожланишига замин тайёрловчи сиёсий барқарорликнинг таъминланиши натижасида Буюк Ипак йўлининг ҳам шимолий, ҳам жанубий тармоқлари туташган жойда турган Дарғон шаҳрининг муҳим иқтисодий тугунга айланишига шароит яратган.

X асрдаёқ Истаҳрий ва Мақдисийлар томонидан Хоразмнинг муҳим савдо марказларидан бири сифатида эслатиб ўтилган Замахшар шаҳри хоразмшоҳлар даврида анча кенгайган. Бу ердаги бозорлар атрофида янги иморатларнинг қурилиши, хунармандларнинг устахоналари кўпайиши натижасида аҳолининг турмуши учун зарур хом ашё ва маҳсулотлар тайёрланган. Довдон ҳавзаси бўйида жойлашган ва йирик Мадра (Ғазовот) каналидан сув олган Замахшар атрофларида деҳқончилик ҳам анча ривожланганди. Археологик тадқиқотлар жараёнида Замахшар шаҳри ҳаётига оид муҳим ашёвий далиллар аниқланган.

Хоразмшоҳ ануштагинийлар ҳукмронлиги даврида Довдон ҳавзасидан то Дарёлиқ ўзанигача бўлган ҳудудлар ҳамда улкан Чермонёп канали атрофлари (Замахшар, Довдонқалъа, Ёрбакирқалъа, Шохсанам, Кўҳна Уз шаҳарлари) Хоразмнинг аҳоли энг зич жойлашган (ҳар бир кв.км.га тахминан 400–500 киши тўғри келган) ҳудудларига кирган. Ўнг қирғоқ Хоразмнинг ануштагинийлар замонида аҳоли энг зич жойлашган ҳудуди – Қаватқалъада ҳар 1 кв. км. га 200–250 киши тўғри келган.²

Кўҳна Урганчдан Замахшаргача бўлган ҳудудда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида ушбу шаҳарлар оралиғидаги ўнлаб километр масофада узлуксиз иморатлар қолдиқлари, гишт, сопол парчалари топилган. Бу ерда юксак даражада тараққий қилган деҳқончилик рустоқлари, каналлар излари мавжуд. Бир вақтлар ушбу заминдан ўтган Ёқут Ҳамавий: “Унинг барча вилоятларида юрасанми, ё бозорларида юрасанми – бунинг фарқи йўқ. Ўйлайман-

¹ МИТТ, т. 1, с. 419.

² Вяльневская О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях Левобережного Хорезма. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Т. II, вып. 7, с. 67.

ки, Хоразм сингари бепоён ва кенг ер, шу сингари аҳолиси кўп юрт дунёда бўлмаса керак”, – деган ҳайратомуз сўзларни ёзганди.

Кўҳна Урганчдан 60 км. жануби-ғарбда жойлашган Ёрбакир-қалъа қолдиқларида олиб борилган археологик тадқиқотлар унинг хоразмшоҳлар даврида жуда катта савдо маркази бўлганлигини тасдиқлади. Қалъада муғуллар босқини оқибатида қурилиши охирига етказилмаган жуда катта – 750 хона ва 250 турар жойи бўлган ҳамда деворлари узунлиги 200 метрга чўзилиб кетган карвонсарой борлиги аниқланди¹.

Кўҳна Урганчдан 90 км. жануби-ғарбда яна бир йирик савдо маркази – Шаҳарлик қалъаси жойлашган. Археологларнинг изла-нишлари натижасида Шаҳарликнинг майдони 15 гектар эканлиги ва унинг атрофида муҳофаа деворлари йўқлиги аниқланди. Қазув иш-лари давомида топилган кўпдан-кўп кулолчилик, тўқувчилик, те-мирчилик, шишагарлик ва бошқа ҳунармандчилик устахоналари қолдиқлари, карвонсарой биноси ҳамда кўплаган тангаларнинг то-пилиши ушбу шаҳарнинг катта савдо-сотик ва ҳунармандчилик маркази бўлганини кўрсатади.² Шаҳарлик қалъасидан шимолий-ғарбдаги Окқалъа (Адоқ)гача, жануби-шарқдаги Ёрбакирқалъагача майдонларда катта деҳқончилик рустоглари мавжуд бўлиб, уларда етиштирилган озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат ҳом ашёси йи-рик бозорларга чиқариб сотилган.

Сўл қирғоқ Хоразмда олиб борилган археологик тадқиқотлар ва хоразмшоҳлар даврига оид манбаларда Субурна (Шоҳсанам), Жигарбанд, Садвар, Сафардиз, Кардаронхос (Қалъажик, Довуд-қалъа), Саракуста, Мангқишлоқ, Нузвар (Бўлдумсоз), Совкан (Ол-маотишган), Варгада (Варагдах, Мунчокли), Куджаг (Тупроққалъа), Мадминия (Бўғрохон), Гит (Пулжой), Қалъалик каби савдо марказ-лари ҳам бўлганлигини кўрсатади.

Ёқут Ҳамавий Хоразмнинг Субурна, Совкан шаҳарлари Хо-размнинг Мовароуннаҳр ва Ҳуросон вилоятлари билан олиб борил-ган савдо-сотик муносабатларида муҳим роль ўйнаганлиги ва обод шаҳарлар бўлганлигини таъкидлаганди.³

¹ Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. С. 41–45; Вишнева О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях Левобережного Хорезма. С. 68–72. Бу ҳақда қаранг: Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Т. II, вып. 7, с. 41–54; 54–73.

² Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. С. 41–45. Вишнева О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях Левобережного Хорезма. С. 68–72. Бу ҳақда қаранг: Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Т. II, вып. 7, с. 53.

³ МИГТ, т. 1, с. 423–424.

Араб географи Ибн Руста Журжониядан 4 фарсах (28 км.) жа-нубда Варгада (Варагдах) қишлоғи жойлашган деб ёзганди.¹ Архе-олог олимларнинг аниқлашича, Варгада IX–X асрларга келиб ша-ҳарга айланган ва унда ҳаёт то XIV асргача узлуксиз давом этган. Шаҳарнинг умумий майдони 20 гектардан ортиқ бўлиб, унинг қол-диқларидан турли-туман ҳунармандчилик буюмлари, сопол идиш-лар топилиши шаҳарнинг Хоразмшоҳлар даврида йирик савдо-ҳу-нармандчилик маркази бўлганлигидан далолат беради. Шаҳар ат-рофларида кенг экинзорлар, қишлоқ ва каналлар излари, суғориш иншоотлари мавжуд бўлиб, у йирик деҳқончилик рустоғи маркази бўлганлигини ҳам кўрсатади.

Деҳқончилик маркази бўлган шаҳар-қалъалар қаторига Мун-чокли манзилгоҳидан 48 км. шимоли-ғарбда жойлашган Қалъалик ва ундан яна 20 км. шимолроқда турган Тупроққалъа кирган. Ҳар икки манзилдан ҳам турли ихтисосликка мўлжалланган жуда кўп устахоналар (айниқса, кулолчилик ва шиша ясаш) топилиши, улар-нинг деҳқончилик билан бир қаторда кичикроқ савдо-ҳунармандчи-лик марказлари ҳам бўлганлигини кўрсатади. Тупроққалъани ўр-ганган археолог олимлардан Я.Ф.Ғуломов ва В.Н.Ягодин уни араб географи ал-Истаҳрий эслатиб ўтган Куджаг шаҳри билан бир, де-ган фикрни билдирганлар.²

Тупроққалъадан тахминан 20–23 км. шимоли-шарқда IX асрда вужудга келган Бўғрохон шаҳри ҳаробалари сақланиб қолган. Ар-хеологлар ушбу ёдгорликни ал-Истаҳрий, ал-Мақдисий асарларида ва “Худуд ал-олам” китобида кўрсатилган Мадминия (Мазминия, Мадкаминия ёки Бадминия) шаҳри бўлса керак, деган тахминни ил-гари сурадилар. Бундан ташқари, Мадминия – ибн Руста асаридаги Берабид шаҳри бўлса керак, деб кўрсатилганди.³ Бўғрохон шаҳри Волгабўйи, Шарқий Европа ва кўчманчилар билан бўладиган му-ҳим савдо йўлида жойлашганлиги сабабли жуда тез ўсган. Қалъа арк, майдони 4 гектар бўлган шаҳристон ва 25 гектарга тенг рабод-

¹ Бу ҳақда қаранг: Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования левобережной части Приаральской дельты Аму-Дарьи. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Т. II, вып. 7, с. 77–79.

² Ғуломов Я.Ф. Қадимги Хоразмнинг суғориш тарихи. 161-бет; Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования в левобережной части Приаральской дельты Аму-Дарьи. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961, т. II, вып. 7, с. 83.

³ Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования в левобережной части Приаральской дельты Аму-Дарьи. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961, т. II, вып. 7, с. 90; Ғуломов Я.Ф. Қадимги Хоразмнинг суғориш тарихи 158-бет.

дан иборат бўлган. Ўрта асрларда шаҳар йирик савдо марказига айланган. Археологлар шаҳар қолдиқларини қазиб ўрганган чоғида турли хил буюмлар билан бирга катта бозор ўрнини аниқладилар.

Бугроҳон шаҳридан 36–37 км. ғарбда яна бир йирик ўрта аср истеҳкоми – Пулжой шаҳри қолдиқлари ўрганилди. Археологлардан Я.Ғ.Ғуломов ва В.Н.Ягодин ушбу савдо марказини араб манбаларида тилга олинган Гит шаҳри билан таққослайдилар.¹ Олимларнинг фикрича, ушбу ёдгорлик IX–XI асрларда чегара истеҳкоми сифатида бунёд этилган. Хоразмшоҳ ануштагинийлар даврида эса Пулжой Волгабўйи ва Шарқий Европа билан бўлган савдо-сотик муносабатларида муҳим роль ўйнаган. Айниқса, ушбу савдо марказининг кўчманчи чарвадорлар билан бўлган иқтисодий муносабатларидаги ўрни бекиёс бўлган.

X асрдаги араб ёзма манбаларида қайд этилган Миздахқон, Нузкат, Нукфаг, Кардор, Баратегин, Жувакин, Шўроҳон каби тараққиёти юксалган шаҳарлар билан бир қаторда сўл қирғоқ Хоразмда Даскоҳонхос, Рузунд, Вазарманд каби араб манбаларида тилга олинган шаҳарлар ҳам мавжуд бўлганки, ҳозиргача уларнинг аниқ ўрнини аниқлаш имконияти топилмасдан қолмоқда.

Мўғул-татарлар истилоси арафасида ўнг қирғоқ Хоразмнинг Гўвҳара канали ўтган жойлар анча гуллаб-яшнаганди. Археологлар бу ердан жуда кўп ўрта аср қалъалари, шаҳарлари қолдиқларини, рустоқлар изларини топиб ўргандилар. Ўрта асрларда Гўвҳара канали жуда катта узунликка – 12 фарсах (72 км.)га эга бўлиб, унда кемалар ҳам қатнаган. XII–XIII асрларда Гўвҳара канали атрофларида мавжуд бўлган Норинжон, Гулдурсун, Жанпикқалъа, Қаватқалъа каби ярим истеҳком шаҳарлар яна-да кенгайган ва ривожланган.

Қаватқалъа атрофларида аҳоли жуда зич жойлашган бўлиб, улар кенг майдонларда деҳқончилик билан шуғулланганлар. Шаҳар қолдиқларидан топилган буюмлар унинг деҳқончилик рустоғи маркази бўлиши билан бирга, йирик савдо ва ҳунармандчилик ривожланган шаҳар бўлганлигини кўрсатади. Шаҳар орқали Буюк Ипак йўлининг кичик тармоғи ўтган ва Мовароуннаҳр билан олди-сотди муносабатлари олиб борилган.

Буюк ипак йўли ўтган яна бир йирик савдо маркази Шўроҳон шаҳри эди. Шаҳар Хоразмни Мовароуннаҳр билан боғловчи ва ўрта

¹ Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования в левобережной части Приаральской дельты Аму-Дарьи, с. 96; Ғуломов Я.Ғ. Қадимги Хоразмнинг суғорилиш тарихи. 159-бет.

асрларда машҳур бўлган Сепоя (Уч Ўчок) савдо йўлида жойлашганлиги. Гўвҳара канали атрофидаги деҳқончилик қилинадиган ерлар ҳам Шўроҳон шаҳри яқинидан бошланган.

Ўз даврида ўнг қирғоқ Хоразмда жойлашган (ҳозир сўл қирғоқда) яна бир йирик савдо маркази – Миздахқон шаҳри бўлган. Араб сайёҳи Мақдисий ўнг қирғоқ Хоразмдан ўтган қадимги учта асосий савдо йўли ҳам Миздахқондан ўтади деб ёзганди.¹ Миздахқон фақат йирик рустоқ маркази бўлиши билан бирга, энг йирик савдо маркази ҳисобланган. Миздахқонда бирлашган савдо йўллари кейинчалик Амударёдаги асосий кечув орқали Гурганжга қараб кетган. Миздахқон кўчманчилар (айниқса, ўғузларга) ҳудудларига яқин жойлашганлиги сабабли, улар билан бўладиган савдо-сотик шўқаларида ҳам муҳим марказ вазифасини ҳам бажарган.

Араб сайёҳи ал-Мақдисий тилга олган Хоразмнинг Нузкат, Нукфаг, Баратегин ва Жувакин шаҳарлари тўғрисида бошқа манбаларда маълумотлар учрамаса-да, уларнинг мўғуллар босқини арафасида йирик савдо марказлари қаторида турганлигини тахмин қилса бўлади. Ёқут Ҳамавий XIII аср бошларида Нузкатни Гурганж яқинидаги шаҳарча сифатида тилга олганди.² Археолог Я.Ғ.Ғуломов Нузкатни Жумиртов этагидаги Жумриқалъа ҳаробаси ўрнида бўлган, деган фикр билдирганди. Олим яна Жувакинни Қуюққалъа, Нукбоғ (Нукфаг)ни Эски Порсу, Баратегинни эса Қизқалъа ёдгорликлари ўрнига тўғри келиши мумкин деб ҳисоблаганди.³

XII аср ўрталаридан – XIII аср бошигача бўлган давр, ҳақиқатан ҳам, Хоразм савдо марказларининг энг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади. Хоразмшоҳ ануштагинийларнинг сўнгги ҳукмдорларидан бири – Аловуддин Муҳаммад (1200–1220) даврида Хоразм давлати тараққиётининг энг юқори чўққисига чиққан бўлиб, ҳудудий ва ҳарбий жиҳатдан дунёда тенги йўқ қудратли давлат эди. Хоразмшоҳлар давлатига 27 та ҳокимлик бўйсундирилган бўлиб, ташқаридан назар солгандагина у буюк империя сифатида енгилмас куч-қудратга эга салтанатдек туюларди. Аммо давлатнинг ички ҳаётидаги кўчманчи турк қабилаларидан иборат улкан армия лашкар-бошилари, қабила сардорлари ва маҳаллий зодагонлар ўртасида бошланган очик ва хуфиёна сиёсий кураш мамлакатни ҳалокат ёқа-

¹ МИТТ, т. I, с. 206.

² МИТТ, т. I, с. 436.

³ Ғуломов Я.Ғ. Қадимги Хоразмнинг суғорилиш тарихи. 156–158-бетлар.

сига келтириб қўйгавди. Натижада Хоразм мўғуллар хужумига дош бера олмади. Мўғуллар босқини натижасида Хоразмдаги савдо-сотик муносабатлари инқироз ҳолатига тушиб қолди. Тоҳирия, Дарғон, Жигарбанд, Садвар, Кардаронхос, Совкан, Ардахушмисан, Нузвор, Гулдурсун, Шўрохон, Норинжон, Қаватқалъа, Миздахқон, Кердор каби савдо йўлидаги шаҳар ва қалъалар абадий харобазорларга айланиб қолди.

Вақт ўтиши билан, Хоразм шаҳарлар ва қишлоқларидаги ҳаёт яна жонлана бошлади. Солик ва ўлпонлар ҳажмини оширишга интиланган мўғуллар Хоразмдаги аҳоли сонини оширишдан манфаатдорлигини яширмадилар. Мўғул хокони Ўгадойхон (1229–1239) буйруғи билан Мўғулистондаги хоразмлик асирларнинг бир қисмини ўз юртига қайтариш ҳақида фармон берди. Мўғул империяси улуслари ўртасида иқтисодий алоқаларни кучайтириш мақсадида қарвонлар ёрдамида савдо-сотик муносабатлари ўрнатилди. Олтин Ўрданинг Сарой Берка, Сарой Боту ва Гурганж шаҳарлари йирик савдо марказлари сифатида бутун мўғуллар империясида муҳим роль ўйнай бошладилар. Хоразмнинг Волга бўйлари ва Шарқий Европа билан савдо муносабатлари жонланишида, айниқса, Гурганж шаҳрининг ўрни муҳим эди. Йирик савдо-хунармандчилик ҳамда маданий марказ сифатида шаҳар аста-секин букилган қаддини тиклай бошлади. XIII–XIV асрлардаги Урганч шаҳри майдонининг катталиги ва унда мавжуд бўлган иморатлар излари, маданий қатламнинг миқдори ва қалинлиги шаҳарнинг иқтисодий кўтарилиш босқичига кирганидан далолат беради.

XIII асрнинг иккинчи ярмига келиб мўғуллар вайрон қилган шаҳарлар тиклана бошлади ва янгилари барпо қилинди. Суғориш иншоотларининг тикланиши ва қайта таъмирланиши деҳқончиликни ривожлантиришга асос яратди. Шаҳарлар ва кўпгина рабодларнинг мудрофаа деворлари бузиб ташланганди. 1333 йилда Хоразмда бўлган араб сайёҳи Ибн Баттута воҳада табиий бойликлар мўл ва савдо-сотик ривожланганлигини кўрган. Урганч ҳақида у: “Бу – туркларнинг катта, муҳим, чиройли ва улугвор шаҳри бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иморатлари ва жозибадор, кўркам жойлари бор. Шаҳарда ҳаёт қайнайди, аҳолиси шунчалик кўпки, у мавжланиб турган денгизни эслатади. Бир куни шаҳардан отда ўтиб бораётиб, бозорга кирдим, ярмига еганимда, “шўр” деб аталадиган жуда гавжум жойдан чиқиб қолдим. Одам шунчалик ту-

монат эдики, мен олдинга ҳам, ортимга ҳам силжий олмадим”,¹ – деб ёзганди. Хоразмга келгунига қадар Ибн Баттута Қоҳира ва Дамшқ каби йирик шаҳарларда бўлган ҳамда йириклиги ва гавжумлиги билан Урганчни уларга қиёслаган.

Олтин Ўрда даврида қайтадан тикланган Урганч шаҳри Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғидаги Волгабўйи, Дашти Қипчоқ ва Шарқий Европа мамлакатлари билан боғловчи асосий марказ сифатида яна муҳим аҳамият касб этган. Ибн ал-Асир маълумотларига кўра, Жебе ва Субутгой нуён бошлиқ мўғуллар қўшинлари юртин даврида тўхтаган Дашти Қипчоқ билан боғловчи қарвон йўли Олтин Ўрда даврида яна қайтадан ишлай бошлади.² Худди шу даврда Марказий Осиёни Хитой ва Ҳиндистон билан боғловчи Буюк Ипак йўлининг жанубий тармоғи ҳам тикланганлигини ёзма манбалар билан бир қаторда, археологик маълумотлар ҳам тасдиқлайди.

Археологик тадқиқотлар вақтида Хоразм ҳудудидан Хитой селадони ва Эроннинг “миной” типидagi қандилсимон идиш-товоклари жуда кўп миқдорда топилган. Хоразм ажнабий моллар айирбошланадиган йирик бозор ва боғловчи ҳалқа бўлиши билан бир қаторда, ўзи ҳам турли-туман маҳсулотлар етказиб берувчи мамлакат бўлган. Ибн Баттутанинг кўрсатишича, илгаридан жаҳонга донги кетган Хоразм қовунларига талаб катта бўлиб, у қуритилган ҳолда Ҳиндистон ва Хитойгача чиқарилган.³

XIV аср бошларида Олтин Ўрда таркибига кирган Шимолий Хоразмнинг Урганч, Миздахқон каби шаҳарлари қаторида турган йирик савдо-хунармандчилик марказларидан бири сифатида тикланган Шемахақалъанинг роли орта борди. Устюртнинг жанубий-шарқида жойлашган ушбу истехком қолдиқларини ўрганган С.П. Толстов уни XVI–XVII асрларда мавжуд бўлган Тирсак қалъаси билан бир, деган хулосага келганди. Ўз навбатида, археолог Я.Ф. Гуломов Шемахақалъани Девкесканқалъа (Вазир) харобаларидан 7–8 км. шарқда жойлашган Қумкенд қишлоғи билан бир, деган фикрни билдирганди. Ҳар иккала таниқли олимнинг маълумотлари кейинги даврда шубҳа остига олинди. Натижада, Шемахақалъа кўпроқ XVI–

¹ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. 58-бет.

² Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I, с. 112.

³ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. 62-бет.

XVII аср манбаларида тилга олинган Янгишаҳар, деган тахмин илгари сурилди.¹

Хоразмшоҳ ануштагинийлар даврида қурилган Шемаҳакалъанинг гуллаб-яшнаган вақти Олтин Ўрда даврига тўғри келади. Ушбу қалъа атрофида мудофаа иншоотлари йўқ бўлиб, унинг аҳолиси шу давр сиёсий ҳаётига боғлиқ равишда тинч шароитда яшаган. Хоразм археологик-этнографик экспедицияси ходимлари томонидан шаҳар қолдиқлари ўрганилган вақтда хунармандчилик маҳаллалари, кулолчилик, металл куйиш устахоналари топилди. Бир вақтлар муҳим савдо маркази ҳисобланган ушбу шаҳардан жуда кўплаган Олтин Ўрда хонлари тангалари ҳам топилган.

XIII аср охирларига келиб мўғуллар вайрон қилган Замахшар ва Давдонқалъа оралиғидаги деҳқончилик ҳудудлари қайтадан тикланган бўлса-да, улар душман босқинидан олдинги мавқеига кўтарилмаганди. Бунга қарама-қарши ўлароқ, Шимолий Давдон ва Дарёлик оралиғидаги ҳудуд нисбатан тез ривожлана бошлаган. Бундай тараққиёт излари Амударёнинг Оролбўйи дельтасининг чап қирғоғида жойлашган савдо маркази – Мунчоқли ва ундан 36 км. шимоли-ғарбдаги Катанли (Катанқалъа) шаҳарлари ҳаётида ҳам кўзга ташланганди.

Хоразмнинг Россия ва Шарқий Европа билан савдо-сотик алоқаларида Куджаг (Қальалик), Мадминия (Буғроҳон), Гит (Пулжой) шаҳарлари ҳам муҳим аҳамиятга эга эдилар. Ушбу шаҳарлар бозорларида Эрон, Кавказорти, Ҳиндистон ва Хитойдан келтирилган моллар кўплаб сотилган. Гит, Мадминия ва Куджаг шаҳарлари йирик деҳқончилик рустоқлари ва хунармандчилик марказлари ҳам ҳисобланган. Ўз даврида гуркираб турган Устюрт олди ва Қорақум яқ-нидаги шаҳарларнинг ҳаёти фожиали тугади. Амударёнинг оқими ўзгариши оқибатида Каспий денгизи томонга оққан ўзанлар қуриб қолди. Натижада XIV аср II ярмида Девкескан, Шоҳсанам, Қалалик, Ақча келин каби шаҳарларда ҳаёт сўна бошлади. XV асрга келиб Пулжой шаҳри Орол денгизи остида қолиб кетди.

Хоразмшоҳлар даврининг йирик савдо маркази бўлмиш Ёрбакирқалъа қолдиқларидаги карвонсаройлар, хунармандчилик устахоналари қолдиқлари археологлар томонидан текширилганда Олтин

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини кашиб. 332-бет. Ғуломов Я.Ғ. Қадимги Хоразмнинг сугорилиш тарихи, 182-бет; Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961, МХЭ, т. 7, с. 41–45.

Ўрда хонларидан Жонибек (1345–1346) ва Бердибек (1357–1359) номидан зарб қилинган тангалар кўплаб топилган.¹ Ушбу ҳолат Шаҳарлик харобалари ўрганилган вақтда ҳам аниқланди. Шаҳар қазилган вақтда топилган 400 га яқин тангалар орасида 2 таси хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Такаш, 5 таси темурийлар ва 305 таси Олтин Ўрда хонлари номидан 1301–1388 йиллар оралиғида зарб қилинганлиги аниқланди.² Топилмалар орасида Ҳиндистондан келтирилган молларнинг борлиги узоқ вақт давом этган инқироздан кейин Хоразм билан айрим мамалакатлар ўртасида савдо-сотик муносабатлари қайта тикланганлигини тасдиқлайди.

XIII аср охирларига келиб Хива шаҳри қайта тикланди ва унинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган хунармандчилик соҳалари махсулотлари ички ва ташқи бозорга кўплаб чиқарила бошланди. Кулоллар кошинкор идишлар ишлаб чиқариш ва сопол идишларга бадий ишлов беришда турли-туман янги усулларни қўллаш бошладилар. Жумладан, идишлар сиртига сержило ранглар бериш, ўсимлик ва жониворлар суратларини чизиш, қабарик нақшлар солиш ва тамға босиш ишлари такомиллаштирилди.

XIII–XIV асрларда Хива шаҳри хунармандчилигида мавжуд бўлган тараққиёт, кейинги асрларда яна юқори поғонага кўтарилди. Буёқ Ипак йўлида турган Хива Хоразмнинг бошқа шаҳарлари каби Олтин Ўрда тасарруфига кирган шимолий ерлар билан савдо-сотик алоқаларини кучайтирди. Шу билан бир қаторда, жанубий ҳудудларга ҳам кўплаган моллар Хива шаҳри орқали ўтаказила бошланди. Амир Темурнинг 1400–1401 йилларда зарб қилдирган қумуш тангалари Хивадаги археологик тадқиқотлар вақтида топилганлиги ушбу шаҳарларнинг Мовароуннаҳр билан иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга катта эътибор берилганидан далолатдир.³

Сўл қирғоқ Хоразмда бир оз жонланиш кўзга ташланган бир вақтда унинг ўнг қирғоқ ҳудудларида ҳали ҳам тушқунлик ҳолатлари сақланиб турарди. Машҳур сайёх Ибн Баттута ўз хотираларида Урганчдан Катгача бўлган масофада “аҳоли яшайдиган кишлоқларни учратмаган”лиги ҳақида сўз юритади. Шу билан бир қаторда, Ибн Баттутанинг фикрлари биров шубҳа ҳам туғдиради. Илгари Бухорога олиб борувчи йўлда жуда кўплаган обод кишлоқ ва шаҳар-

¹ Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. МХЭ, т. 7, с. 41–45.

² Ўша жойда, 53-бет.

³ Хива – минг гумбаз шаҳри. Т., «Шарқ», 1997, 29–30-бетлар.

лар бўлганлигини барча Хоразмга келган савдогар ва сайёҳлар қайд қилган. Мўғуллар босқини вақтида вайрон қилинган шаҳар ва қишлоқларнинг аксарияти XV аср бошларида ўз қаддини тиклаганлигини археологик тадқиқотлар натижалари тасдиқлаб берган. Афтидан, сайёҳ Ибн Баттута ўзи ўтган йўлда қатта ва обод қишлоқларни кўрмаганлиги ҳақида фикр юритган бўлса керак.

Археологик тадқиқотлар Шўраҳон шаҳрининг мўғуллар ҳукмронлиги ва ундан кейинги даврларда ҳам йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлиб қолганлигини кўрсатади. Жанубий Хоразм пойтахти Кат ўзининг илгариги юксаклигини тиклай олмаган бўлса-да, Мовароуннаҳр билан савдо-сотик муносабатларида муҳим стратегик марказ бўлиб қолаверди.

Хоразмда бошланган хўжалик юксалиши, унга бирлашиш ва мустақилликка эришиш учун имконият яратди. Ўзбекхоннинг вафоти натижасида Олтин Ўрдада бошланган парокандаликдан фойдаланган Хоразмдаги ноиб Қутлуғ Темур марказий ҳукуматдан мустақил сиёсат юргиза бошлади. Кейинги йилларда Ўрда хони Бердибек вафотидан фойдаланган Қўнғирот сўфилари иноқи Хусайн бошчилигида Шимолий ва Жанубий Хоразм бирлаштирилди. 1359–1388 йилларгача давом этган Хоразмда сўфиларнинг бошқаруви вақтида олтин динор ва аноним тангалар зарб қилиниб, савдо-сотик муомаласига киритилди. Хоразмда маҳаллий пуллар билан бир қаторда 1379, 1380, 1391 йилларда Олтин Ўрда хони Тўхтамиш номидан зарб қилинган қумуш тангалар ҳам муомала воситаси сифатида ишлатиларди.¹

Хоразмнинг мустақиллиги ва Олтин Ўрда сиёсати доирасида айланиши Мовароуннаҳрни марказ қилиб, йирик давлат барпо этишга интилаётган Амир Темур олиб бораётган сиёсатга тўсиқ бўла бошлаганди. Ўзини Чигатой улуси таркибига кирган барча ерлар, шу жумладан, Жанубий Хоразмнинг ҳам ҳукмдори ҳисоблаган соҳибқирон сўфиларнинг бирлаштириш ҳаракатларига чек қўйишга биринчи даражали масала деб қарарди. Шу боис итоат этишдан бош тортган Хоразмга 1372–1388 йиллар оралиғида Амир Темур 5 марта ҳарбий кучларини юборди. Охир-оқибатда Хоразмда сўфилар сулоласи ҳукмронлиги тугатилди.

Темур Олтин Ўрдага қарши ҳарбий юришлари вақтида йирик сиёсий-иқтисодий ва савдо-сотик марказлари ҳисобланган Сарой Боту, Сарой Берка ва Ҳожитархон шаҳарларини вайрон қилди. Натижада Буюк Ипак йўлининг Олтин Ўрда ҳудуди орқали ўтган шимолий қарвон йўллари Мовароуннаҳр орқали ўтадиган бўлди. Амир Темурнинг улкан, кучли ва марказлашган давлат тузишга эришиши бу ҳудудда сиёсий барқарорликни таъминлади. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодий юксалишига, савдо-сотикнинг кенгайишига имкон яратди. Темур ва унинг маҳаллий амалдорлари Хитой ва Ҳиндистондан Марказий Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига олиб борадиган халқаро савдо йўлларидаги қарвонлар хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим чора-тадбирларини кўрадилар. Натижада Мовароуннаҳрда Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо-сотик ва элчилик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантиришга эришилди.

Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий каби Амир Темур салтанати тарихини ёзган алломалар Хоразмдаги Вазир, Тирсак, Янгишаҳар (Шемахақалъа), Адоқ (Оққалъа), Қумкенд, Бағдодик, Хива, Урганч каби шаҳарларда ҳаёт изга тушганлиги, ҳунарманд ва савдогарларнинг иши юришиб кетганлиги ҳақида гувоҳлик берганлар. Гарчи бу шаҳарлар Хоразмшоҳ аншутагинийлар ва Олтин Ўрда давридаги даражага кўтарила олмаган бўлсалар-да, аммо серқатнов савдо йўлларида жойлашганлиги сабабли аҳолисининг турмуши учун керакли бўлган кўплаб молларни арзон нарҳларда олиш ва ўзларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш имкониятларига эга бўлганлар.

Амир Темур вафотидан кейин унинг ворислари ўртасида бошланган ўзаро қурашлар Хоразмнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётига ҳам таъсир кўрсатди. 1405 йилда уни Олтин Ўрда лашкарбошиси Ёдигей истило қилди. 1413 йилда эса Мовароуннаҳр ҳокими Улуғбекнинг оталиғи Шоҳ Малик Хоразмни яна темурийлар салтанатига бўйсундирди. Кейинги даврда ҳам Хоразм тинч, осойишта турмуш кечириш имкониятидан маҳрум этилди. Воҳада гоҳ темурийлар, гоҳ Олтин Ўрда, гоҳ Дашти Қипчоқ ўзбеклари қўшинлари пайдо бўлар ва улар ўртасидаги қовли жангларда минглаган аҳолининг қирилиши билан бир қаторда, деҳқончилик ва чорвачилик учун қулай ерлардан ризқ-насиба етиштириб олиш имкониятларини чеклаб қўярди.

¹ Мамбетуллаев М., Ходжаниязов Г. Хивинский клад // «Вестник» ККО АН РУз., 2003, №5, с. 68-70.

Темурий шаҳзодаларнинг Хоразм ҳудуди учун олиб борган урушлари Абулхайр бошлиқ кўчманчи ўзбеклар учун талончилик юришларига туртки берди. Гарчи улар 1430 йилда Хоразмга биринчи марта юриш қилган чоғларида ўлат касаллиги тарқалганидан чўчиб, орқага қайтган бўлсалар-да, кейинги йилларда воҳа атрофидаги чўл ҳудудларини эгаллашни давом эттирдилар. Оқибатда, нотинчилик мавжуд бўлган бир шароитда савдо қарвонлари Хоразмни четлаб ўта бошладилар. Ушбу ноқулай шароитга Дашти Қипчоқдаги ўзбек хонлари ва султонлари ўртасидаги ўзаро қураш ҳам таъсир қилганди. Шу боис Шарқий Европа мамлакатлари ва Россия давлати билан савдо-сотик алоқаларини амалга ошириш ҳисобидан жуда катта манфаат кўрган Хоразмнинг шаҳарларидаги бозорларда нархнаво жуда юқори даражага кўтарилган. Айниқса, хунармандлар учун зарур хом ашёлар, металлдан деҳқончилик учун зарур меҳнат куроллари ва ҳарбий эҳтиёжлар учун ишлаб чиқариладиган аслаҳаларга талаб ҳаддан ташқари ортиб кетди.

Воҳадаги сиёсий беқарорлик ва иқтисодий тушқунлик оқибатида ички ва ташқи савдо-сотик алоқалари ҳаддан ташқари сусайиб кетганди. Натижада XVI асрга келиб, Буюк Ипак йўли ҳам деярли ўз фаолиятини тўхтатди. Бу ҳолат Хоразмнинг йирик савдо-сотик марказлари фаолиятининг қисқаришига ва уларнинг илгариги аҳамияти деярли йўқолишига олиб келди.

1.2. Хоразмнинг Марказий Осиё ички савдосида тутган ўрни

Жаҳон савдо-сотик муносабатларида ўз ўрни ва салоҳиятига эга бўлган Хоразм, биринчи навбатда, кўшни ҳудудлардаги давлатлар ва йирик шаҳарлар билан алоқаларини мустақамлашга ҳаракат қилган. Чунки савдо-сотик муносабатлари молиявий жиҳатдан жуда катта фойда келтириши билан бир қаторда ўзаро тинчилик ва осойишталикни сақлаш кафолати ҳам ҳисобланган. Шу сабабдан Хоразм давлати сиёсий арбоблари Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни доимо кузатиб туришган ва етилган арим муаммоларни қурол-аслаҳа ўрнига икки томонлама олди-сотди ва дипломатия имкониятлари ҳисобига ечишга ҳаракат қилганлар.

IX–X асрлардаги сомонийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрнинг хўжалик тараққиёти Яқин ва Ўрта Шарқда етакчи ҳисобланарди. Ўлкадаги шаҳарлар ва қишлоқлар, ўтроқ деҳқончилик

мивзелари билан кўчманчи қабилалар ҳудудлари ўртасидаги маҳсулот айирбошлашнинг кучайиб бориши қарвонлар ёрдамидаги савдо-сотик муносабатларининг ўсишига, қишлоқ хўжалиги, қон ишлари ва хунармандчилик соҳаларининг ривожланишига ижобий омиб бўлди.

Мусулмон мамлакатлари орасида етакчи ўринлардан бирини ташкиллаган Мовароуннаҳрда ривожланган деҳқончилик ва хунармандчилик ўлка эҳтиёжини қондирибгина қолмасдан, четга ҳам жуда кўп миқдорда маҳсулотлар чиқариш имкониятини яратганди.¹ Ал-Истаҳрийнинг таъкидлашича: “Мовароуннаҳрнинг ўзида ишлаб чиқариладиган моддий бойликлар шунчалик мўлки, бу ернинг аҳолиси, бошқа мамлакатлардан маҳсулотлар олмасдан ҳам ўз эҳтиёжларини қондира олардилар”.² Ёзма манбалардаги маълумотларига қараганда, IX–XV асрларда Зарафшон, Қашқадарё, Хоразм воҳалари, Фарғона, Элок, Шошда деҳқончилик ва боғдорчилик соҳаларида маълум бўлган барча маҳсулотлар етиштирилган, хунармандлар эса аҳоли эҳтиёжи учун зарур ҳамма асбоб-усқуналарни ишлаб чиқаришга қодир бўлганлар. Зарафшон водийсини тасвирлаган ал-Истаҳрий унинг унумдорлигига қойил қолиб, Бухоро воҳасини мовий осмон гумбази остига тўшалган ва қасрлар билан нақшланган яманил гиламга ўхшатади.³ Гурганжда хунармандчиликнинг барча турларининг ниҳоятда ривожланганини кўрган Закариё Қазвиний хайратда қолганлигини ёзади.⁴

Мовароуннаҳр иқтисодиётининг ривожланиши шаҳарларнинг кенгайиши ҳамда уларда ички ва ташқи савдо учун керакли маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқаришга шароит яратди. Ўлкадаги Самарқанд, Бухоро, Гурганж, Шош, Балх, Ҳирот, Марв, Жанд, Баноқат, Харашкет, Ўзган, Косон, Ахсикет, Ўттор, Термиз, Қува каби шаҳарлар Ўрта Шарқнинг энг йирик хунармандчилик ва савдо марказлари қаторидан ўрин олганди. Буюк Ипак йўлида жойлашган ушбу шаҳарлар ўлка иқтисодиёти учун муҳим роль ўйнаганлар. Агар илгари араб халифалиги даврида қарвон савдоси фақат зебзийнат буюмлари, серхашам ва қимматбаҳо моллардан, масалан, ипак ва пахта товарларининг энг яхши навлари, қумуш ва олтин

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. С. 295.

² Ўша жойда, 295-бет.

³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. С. 290.

⁴ Буниёдов З.М. Азуптегин Хоразмшоҳлар давлати. 135-бет.

идишлар, олтин, кумуш ва нозик тошлардан ясалган заргарлик буюмлари ҳамда қимматбаҳо қурол-яроғлардан иборат бўлганлиги қайд этилса, X асрда асосий ва биринчи даражали зарур моллар қаторидан озиқ-овқат маҳсулотлари, хунармандчилик асбоб-ускуналари яшаш учун керакли бўлган хом ашё асосий ўринни эгаллай бошлаган.

Араб сайёҳи ал-Мақдисийнинг манбаларини таҳлил қилган шарқшунос В.В.Бартольд асарларида келтирилган маълумотларга қараганда, мўғуллар истилоси арафасида Мовароуннахрнинг турли вилоят, шаҳар ва қишлоқларидан четга қуйидаги маҳсулотлар чиқарилган: Термиздан – совун, фата ва қайиқлар; Бухородан – юмшоқ матолар, жойнамозлар, гиламлар, палослар, мис чироқлар; Табаристондан – матолар, узангилар, мой, қўй жуни, сочга суртиладиган мойлар, қовунлар; Карманадан – сочиклар; Добусия ва Вадордан – жаҳонга машҳур вадор матолари; Рабинжондан – қизил жундан тўқилган кишки чакмонлар, жойнамозлар, қалайи идишлар, тери, пишик каноп мато, олтингугурт; Самарқанддан – симгун, мис қозонлар, чодирлар, узангилар, қайиш-камарлар, бахмаллар (у туркларга сотилган), қизил рангли мамаражил, синизи матолари ва кўплаб ипак ва ипакли матолар, чақилган ва чақилмаган ёнғоқлар ва ипак қоғозлар; Жиззахдан – аъло нав жун матолардан тикилган либослар; Банокатдан – Туркистон матолари; Шошдан – от терисидан тайёрланган баланд эгарлар, зирх-совутлар, чодирлар, терилар (турклардан олиб келиб ошланган), чакмонлар, жойнамозлар, елкапўшлар, дон-дун, ажойиб ўқейлар, паст сифатли игналар, пахта толасидан тўқилган матолар (асосан, туркларга сотилган), қайчилар, идиш-товоқлар; Фарғона ва Исфижобдан – турк куллари, оқ мато, мудофаа қуроллари, шамширлар, мис, темир; Тароз (Талас)дан – эчки жунлари; Шелжадан – кумуш; Туркистон ва Хутталондан – отхачирлар чиқарилган.¹

Ўрта аср олимларидан ал-Истаҳрий, Гардизий, Ибн Ҳавқал, Ёқут Ҳамавий ва бошқалар маълумотларига кўра Мовароуннахрнинг тоғли минтақаларида қадимдан мавжуд тоғ-кончилик тармоқлари X–XV асрлар оралиғида ғоят тараққий қилганди. Шош вилояти, Фарғона водийси, Нурота, Уструшона, Хўжанд, Бадахшон ва Зарафшон тоғларидан темир, мис, қўрғошин, олтин, кумуш, феруза

тошлар, кўмир ва нефть қазиб олинган. Кумуш ва қўрғошин олинган йирик марказлардан бири ҳисобланган Элоқ вилоятидаги Қорамозор тоғи, Қўҳисим ва Кони-Мансур конларидан олтин, мис, темир ва феруза каби маъданлар ҳам қазиб олинган. Рангли металллар кўплаб қазиб олинган Элоқда Мовароуннахрдаги энг йирик зарбхона фаолият юритган. Ўз кумуш конларига эга бўлмаган Шарқий Европа мамлакатлари савдогарлари Ўрта Осиёдан жуда кўплаган сомонийлар давлатига мансу кумуш тангаларни олиб кетишган ва уларнинг айримлари археологик тадқиқотлар вақтида топилган.

Мовароуннахрда темирчилик соҳаси ҳам жуда катта хўжалик аҳамиятига эга бўлган. Ибн Ҳавқал маълумотига кўра, Уструшонадаги икжита жойда – Минк ва Марсмандада жуда кўп миқдорда темир рудаси қазиб олинган. Бир қисми шу жойда ва қолгани эса Фарғонадаги металл эритиш ўчоқларида қайта ишланган. Темирга ўлканинг йирик хунармандчилик марказларида ишлов берилган. Минк ва Марсмандада металлдан тайёрланган турли хил буюмлар Хуросон бозорларида кўплаб сотилган ҳамда Боғдогча етиб борган.¹ Марсмандада ҳар ой бошида бир кунлик ярмарка ўтказилган бўлиб, шу кун бозорлар бутун мусулмон шарқидан келган савдогарлар билан тўла бўларди.²

Фарғона водийси ҳам фойдали қазилма бойликларга бой бўлиб, унинг атрофидаги тоғлардан темир, қўрғошин, кумуш, симоб, мис, қалай, феруза, новшадил каби нодир металл ва минераллар қазиб олинган. Ал-Мақдисий Фарғонадан мис ва темирдан тайёрланган қурол-яроғлар ҳамда турли хил уй-рўзгор буюмлари ишлаб чиқарилгани ҳақида ёзиб қолдирганди. Ал-Истаҳрий Исфарадан тошкўмир ҳам қазиб чиқарилгани ва ундан турли мақсадларда фойдаланилганлигини кўрсатган.³ Фарғонада қадимдан нефть қазиб олишни билишган ва ундан X–XV асрларда кўпроқ ҳарбий мақсадларда фойдаланилган.

Мовароуннахрнинг хўжалик ва савдо ҳаётида Хоразмнинг ўзига хос ўрни бўлган. Ибн Фадлан, ал-Мақдисий, ал-Истаҳрий, Ибн Руста каби араб олимлари Хоразмни Мовароуннахрнинг ташқи савдосида жуда катта роль ўйнаган, айниқса, Шарқий Европа, Волгабўйи ва Сибирь халқлари билан бўладиган транзит савдода асо-

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. С. 294–295.

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. С. 298.

² Ўша жойда, 298-бет.

³ Ўша жойда.

сий боғловчи халқа сифатида бекиёс катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаганлар.¹ Кейинги даврларда ҳам Хоразмнинг Волгабўйи, Шаркий Европа, кўчманчилар дунёси, Хуросон, Эрон, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой, қўшни Мовароуннаҳр худудлари билан бўлган савдо алоқалари йиллар ўтиб, кенгайса-кенгайганки, асло, тўхтаб қолмаган.

Хоразмнинг Мовароуннаҳр билан олиб борган савдо-сотик алоқалари ҳақида X–XV аср ёзма манбаларда мавжуд маълумотларни археологик тадқиқотлар натижалари билан тўлдириш ва аниқлаштириш имкониятлари кенгайди. Баъзи ҳолларда олимлар ўз вақтида ал-Истаҳрий, ал-Мақдисий каби сайёҳларнинг Хоразмнинг савдо-сотик йўллари хусусида қолдирган маълумотларини археологик изланишлар ҳулосалари билан таққослашга ҳаракатлар қилинмоқда. Хусусан, ал-Истаҳрий Ҳазораспдан Катгача бўлган йўлни тасвирлашга ҳаракат қиларкан уни қуйидаги бўлақларга бўлиб кўрсатган: Ҳазорасп–Кардаранхос оралиғи 3 фарсах (1 фарсах – 6–8 км.); Кардаранхос–Хива – 5 фарсах; Хива–Сафардиз – 5 фарсах; Сафардиз–Кат – 3 фарсах.² Ҳозирги кунда Кардаранхос қалъаси Богот туманидаги Қалъажикқа, Сафардизни Хонқа яқинидаги Мадир қишлоғига, Катни ҳозирги Беруний шаҳрига тўғри келишини ҳисобга оладиган бўлсак, ал-Истаҳрий келтириб ўтган ўлчовлар бугунги кундаги ўлчов бирликларига тахминан тўғри келади. Аммо нима учун Ҳазораспдан Катга бориш учун Қалажиқ, Хива, Сафардиз орқали ўтадиган халқа йўлдан юриш лозим бўлган? Балки, бу даврда Амударё ўзани Хоразм воҳасининг Қорақум саҳросига яқин ерлардан ўтганлиги сабабли сайёҳлар ва савдогарлар айланма йўллардан юришга мажбур бўлишгандирлар?

Ўз навбатида, ал-Мақдисий Хоразмнинг ички савдо йўллари ҳақида маълумотлар қолдирган бўлиб, Ҳазорасп ва Гурганж шаҳарлари орасидаги масофа қуйидагича тасвирланган:

Ҳазорасп–Зардух (ўнг қирғоқда) – 2 барид (1 барид – 2 фарсахга тенг, тўхташ жойи); Кардаранхос – 1 тўхташ жойи; Хива – 2 тўхташ жойи; Рахушмитан ёки Ардахушмитан – 1 тўхташ жойи; Даскананхос – 1 ўтиш жойи; Узарманд ёки Вазарманд – 2 тўхташ

жойи; Рузунд – 1 тўхташ жойи; Нузвар – 2 ўтиш жойи; Замахшар – 1 ўтиш жойи; Гурганж – 1 ўтиш жойи.

Ал-Мақдисий ўз асарларида Работи Мош карвонсаройидан Миздахқонга, Миздахқондан Кардоргача ҳамда Работи Мошдан Кат ва Нукбоғгача бўлган йўллар ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган:

Работи Мош – 1 ўтиш жойи; Работи Санде – 1 ўтиш жойи; Боқирғон – 1 ўтиш жойи; Шўрохон – 1 ўтиш жойи; Кат – 1 ўтиш жойи; Хас – 1 ўтиш жойи; Нузкат – 2 тўхташ жойи; Вайхон – 1 ўтиш жойи; Нукбоғ – 1 ўтиш жойи; Миздахқон – 2 ўтиш жойи (қум орқали).

Работи Мошдан бошланган йўл: Амир – 1 ўтиш жойи; Барабсар – 2 ўтиш жойи; Ардахива – 1 ўтиш жойи.

Катдан бошланган йўл: Гардман – 1 ўтиш жойи; Вайхон – 2 тўхташ жойи; Ардахива – 1 тўхташ жойи; Нукбоғ – 1 ўтиш жойи.

Миздахқон – Кардор оралиғи: Миздахқон–Дарсон – 2 тўхташ жойи; Кардор – 1 ўтиш жойи; Жувикан – 2 тўхташ жойи; Боратегин – 1 ўтиш жойи; Кўл қирғоғи – 1 ўтиш жойи; Вардраг – 1 ўтиш жойи; Кардор – 1 ўтиш жойи.²

Хоразмнинг ташқи савдо-сотик йўллари ҳақида тўхталган ал-Мақдисий Бухородан Амударёгача бўлган жойлар ҳақида қуйидагиларни қайд этади:

Бухоро–Амза – 2 тўхташ жойи; Тош (работ) – 1 ўтиш жойи; Шурух – 1 ўтиш жойи; Ар-рамл (қумлик) – 1 ўтиш жойи; Тўғон работи – 1 ўтиш жойи; Жигарбанд работи – 1 ўтиш жойи.³

Археолог олимлар томонидан юқорида тилга олинган тарихий жойларни ўрганилиш жараёнида уларнинг баъзиларининг ўрнини тўла аниқлаш имкони бўлмаган. Устига айрим манбаларда мавжуд чалкашликлар ҳам тадқиқот ишини мураккаблаштирди. Агар Хоразм билан Мовароуннаҳрни боғловчи савдо йўллари ва унда жойлашган савдо марказлари, карвонсаройларни тарихий манбалар билан археологик тадқиқотлар маълумотларини бир-бирига таққослаб ўрганадиган бўлсак, ўрта асрларда бу икки худудни боғлаб турувчи учта қуруқлик ва Амударё орқали битта сув савдо йўли мавжуд бўлганлигини кўраемиз. Мавжуд савдо йўллари ақсари-

¹ Ўша жойда, 297-бет.

² МИТТ, т. I, с. 181.

¹ МИТТ, т. I, с. 206.

² Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. I, с. 204–206.

³ Ўша жойда, 210-бет.

яти Бухоро орқали ўтган бўлиб, унинг савдо-сотик алоқаларини кенгайтириш ва кучайтиришда алоҳида катта аҳамияти бўлган.

Хоразм билан Марказий Осиё ўртасидаги савдо йўлларининг биринчиси, Мақдисий томонидан кўрсатилган бўлиб, у Қизилқумнинг жануби-ғарбий қисми орқали ўтган. Кейинчалик ушбу йўлдан келаётган карвонлар Амударёнинг кенг қирғоқлари бўйлаб сафарини давом эттириб, йирик савдо-сотик маркази ва пойтахт шаҳар ҳисобланган Катгача борган. Бухородан бошланган мазкур йўлнинг узунлиги 360 км. бўлиб, карвонлар уни камида 13 кунда босиб ўтганлар. Йўлда Варахша ва Шўраҳон шаҳарлари, 7 работ (карвонсарой) ва 6 та тўхтаб ўтиш жойлари (қўналға) мавжуд эди. Кейинги вақтларда Гурганж шаҳрининг нуфузи ошиб, Катга келадиган карвонлар ўз сафарини Шимолий Хоразм марказига қараб давом эттирганлар. Натигада Катдан бошланган савдо йўллари Хос, Нузкат, Вайхон, Нукбоғ ва, ниҳоят, Миздахқон шаҳарлари орқали ўтиб, Гурганжгача давом этган.¹

Бухоро орқали Хоразмнинг Мовароуннаҳр билан олди-сотди ва маданий алоқалар Амударёнинг чап қирғоғи бўйлаб ҳам амалга оширилган. Бу сўл қирғоқ орқали ўтган йўлнинг узунлиги 510 км. бўлиб, уни карвонлар 12 кун давомида босиб ўтишган. Мазкур йўлда 6 та йирик шаҳар (Пойканд, Амул, Жигарбанд, Дарғон, Садвар ва Ҳазорасп) ва 20 га яқин карвонсаройлар ҳамда мустаҳкамланган кальалар, манзилгоҳлар, тўхташ жойлари жойлашган².

Бухородан Гурганчга борадиган ушбу йўл орқали ҳаракат қилган савдогарлар Амударё яқинидаги Фарабр (ҳозирги Фароб) шаҳрига етиб келгач, ўз юкларини дарёнинг чап соҳилида жойлашган қадимги Амул (кейинчалик, Чоржўй, Туркманобод) қалъасига ўтказишга интиланлар. Бугунги кунгача харобалари сақланиб қолган Амул қалъаси бир вақтлар жуда катта ҳарбий стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, жуда кўп фалокатларни бошидан кечирган ва ҳар гал ўз қаддини ростлашга эришган. Бу ердаги катта бозорларда дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган ноёб моллар сотилган. Бугунги кунда Амул қалъаси қолдиқлари яқинида “Дунё бозори” номи билан янги тижорат маркази барпо этилган ва унда

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. I, с. 204–205; Так же: Маньшов Ю.П. Первые итоги изучения караван-сарая на торговых путях между Бухарой и Хорезмом. Города и караван-сарая на трассах Великого Шелкового пути. Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО, Ургенч, 1991, с. 53.

² Маньшов Ю.П. Первые итоги изучения караван-сарая... , с. 53

Эрон, Туркия, Афғонистон, Россия каби мамлакатларнинг ишбилармон доиралари вакиллари савдо-сотик ишлари билан шуғулланиб келмоқдалар.

Амул (Чоржўй)дан кейин карвонлар Тоҳирия (Дояхотин), Дарғонота, Жигарбанд, Садвар, Ҳазорасп, Хонка (Сафардиз), Хива, Гурлан (Дархос), Порсу каби савдо марказларидаги бозор ва карвонсаройларда ўз ҳожатларини чиқаргач, Гурганжга етиб борган. Ўз қулайлиги ва бехатарлиги билан ном чиқарган ушбу йўл, нафақат Хоразмни Мовароуннаҳр билан боғловчи асосий йўл, балки, умуман, Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғидаги асосий йўналиш сифатида тан олинган.

Хоразмни Бухоро орқали Мовароуннаҳр билан боғловчи яна бир – учинчи савдо йўли ҳам мавжуд бўлиб, у Истаҳрий, Мақдисий, Ибн Батута қолдирган маълумотларда “Сепоя йўли” деб кўрсатилган. Хусусан, ал-Истаҳрий бу йўлнинг Бухоро ва Варахшадан бошланиши ва Қизилқум орқали 8 кунда босиб ўтилиши мумкинлигини таъкидлаган. Айрим таққослашларга таянган ҳолда ушбу йўл Катга олиб борган, деган тахминни илгари суриш мумкин.

Археологик тадқиқотлар вақтида нисбатан қисқа ҳисобланган мазкур учинчи йўл – Мадами қиялиги шарқий қисмида жойлашган Халататепа шаҳарчаси орқали ўтганлиги аниқланди. Бу ердан VI–X асрлар ва XIII–XIV асрларга оид Хоразм кулолчилигига ҳос сопол-идишлар қолдиқлари топиб ўрганилди. Айрим тахминларга кўра Халата манзилгоҳидан кейин бу савдо йўли ўз йўналишини меридиан ўлчовидан кенглик ўлчовига ўзгартирган. Халататепада кейин савдо йўли Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Тупроққалъа работи орқали Эшонработ, Тошқалъа, Мошработ, Сандала (Мешекли работи), Бақирғон (Мискин), Шўроҳон шаҳри орқали Катгача чўзилган. Кейинчалик карвонлар яна 4 кун юриб, Гурганжга етиб борганлар.

XIV аср бошларида ушбу савдо-сотик йўли ҳақида машҳур сайёҳ Ибн Баттута маълумот берган ва ундаги мавжуд бир оз ноаниқлик айрим шубҳаларни туғдиради. Ҳолбуки, сайёҳ: “Хоразм билан Бухоро оралиғидаги саҳрони 18 кун давомида босиб ўтилади”, деб ёзади. Шу вақтнинг ўзида сайёҳ Урганчдан Катгача – 4 кун, Катдан Вобкентгача – 6 кун, Вобкентдан Бухорогача эса – 1 кун юрилади деб кўрсатганини ҳисобга олинадиган бўлса, унда Хоразм пойтахтидан Бухорогача 18 кун эмас, балки 11 кун йўл юриш керак бўлган.

Ўрта аср олимлари маълумотларида Хоразм ва Бухоро оралигидаги йўлнинг узунлиги ҳақида қатъий бир ўлчамли масофани кўрсатмаган бўлсалар-да, улар бир-бирига яқин маълумотларни берганлар. Яъни, Истахрий ўз вақтида Варахшадан Катгача бўлган масофани 8 кунлик йўл деб кўрсатган бўлса, Ибн Баттута Бухородан Катгача бўлган масофа 7 кунлик йўл деб таъкидлаган.¹

Хоразмнинг Мовароуннахрдаги савдо марказлари билан алоқаларида Амударё ўзани муҳим роль ўйнаган. Дарё орқали юк ортилган кемалар тинимсиз ҳаракат қилиб турган. X аср сайёҳи Ибн Фадлан Бухоро билан Хоразм ўртасидаги савдо-сотик, асосан, кемалар ёрдамида амалга оширилган, деган фикрни ёзиб қолдирган.² Ал-Мақдисий Хоразм ва Термизда қайиқлар ясашиб, улардан Амударё орқали савдо-сотик молларини ташишда кенг фойдаланилганини кўрсатган. Ибн Баттута ёз кунлари Амударё орқали Термиздан Хоразмга кемаларда бугдой ва сули олиб келинганини ёзади. Сайёҳ оким бўйлаб сузиб борилса, икки ўртадаги масофани 10 кунда босиб ўтилиши мумкинлигини кўрсатган.³

Агар Хоразмдан Термизгача бўлган 1000 км. масофани юқорида кўрсатилган қисқа муддатда босиб ўтиши имкониятини ҳисобга оладиган бўлсак, савдо-сотик муносабатларини кенгайтиришда Амударёнинг жуда катта имконияти борлиги ва қулай бўлганлигини кўриш мумкин. Ўрта асрларда Амударёдан Хоразм воҳасини сув билан таъминлаш мақсадида чиқарилган каналларда ҳам кема қатнови йўлга қўйилганди. Натижада, воҳада жойлашган йирик шаҳарлар бозорларига кемаларга ортилган Мовароуннахр, Афғонистон ва Ҳиндистон моллари узлуксиз келтирилиб турилган.

Савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг кенгайиши натижасида карвонлар юрадиган йўлларда махсус қалъа ва кўрғонлар барпо этилган. Айниқса, сомонийлар ҳукмронлиги даврида Хоразм билан Мовароуннахрни боғловчи йўлларда жуда кўплаб карвонсаройлар барпо этилган. Археологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, бу даврга оид карвонсаройларнинг қурилиш ва архитектура услублари, ўлчамлари бир-бирига яқин бўлган. Айрим карвонсарой ва кўналгалар мустаҳкам қалъа шаклида қурилиб, уларда доимий

¹ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, 63–64-бет; Маньлов Ю.П. Первые итоги изучения караван-сараев..., с. 53–54.

² Маньлов Ю.П. Первые итоги изучения караван-сараев..., с. 54.

³ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, 58-бет.

равишда савдогарлар ва уларга хизмат қиладиган одамлар ҳамда кўриқчилар яшаган. Ўз навбатида, карвонсаройларда яшаган одамлар савдогарлар ва уларнинг мол-мулки хавфсизлигини таъминлаган ва шу йўл билан келгусида ҳам кўплаб карвонларнинг келишига имконият яратганлар.

Хоразмга келадиган карвонлар учун Амударёнинг ҳар икки қирғоғи яқинида барпо этилган кўплаб карвонсаройларнинг қолдиқлари мавжуд. Улар орасида Фарабр (Фароб), Дингликир, Устик, Илжик, Оқ-работ, Наргиз, Қизқалъа, Йигитқалъа, Кўкўғуз, Кўкартли, Сартарош, Тупроққалъа, Эшонработ, Тошқалъа, Мешекли (ўнг қирғоқ Хоразм), Дейнов, Ўртатепа, Мовизотатепа, Моор, Томокир, Санработ, Кабакли, Кўшқалъа – 1, 2, Тупроққалъа, Учхарсанг, Тоҳирия (Дояхотин), Кетманчи, Гутердли, Байроқтепа, Донишерқалъа, Оққалъа, Чошқалъа ва Отатурқалъа (чап қирғоқ Хоразм) каби карвонсаройлар ҳамда қалъалар бўлган.

Хоразмни жануби-шарқий Европа билан боғловчи қатор карвонсаройлар ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Қадимшунос олимларнинг изланиш ва тадқиқотлари натижасида Беловли, Қораумбат, Қияжол–2, Урга, Алан каби карвонсарой қолдиқлари аниқланган. Уларнинг қурилиш услуби ва тарх тузилиши ҳам Кугуртли, Мешекли, Кўнақалъа, Сартарош, Оқ-работ, Оққалъа, Кетмончи, Дояхотин (Тоҳирия) каби карвонсарой ва работлар билан деярли бир хил эканлиги тасдиқланган. Хусусан, Дояхотин карвонсаройи бурчакларидаги айлана миноралар, бу ердаги асосий бионинг тарх тузилиши ва унинг ҳовли-саройи қурилиши услуби Устюртдаги Қулоили карвонсаройи архитектурасида тўла-тўқис, ҳеч ўзгаришсиз такрорланган. Бундай ҳолатни Хоразмнинг ўрта асрларга оид Буронқалъа – 1, 2, Ноибқалъа – 1 каби тарихий ёдгорликларида ҳам кузатиш мумкин. Ўз навбатида, ушбу ҳолат Мовароуннахрдан Хоразмга, Хоразмдан эса Жануби-Шарқий Европа ва Сибирга чўзилиб кетадиган савдо йўллари Буюк Ипак йўлининг яхлит бир улкан тармоғи бўлганлигини яна бир бор тўла тасдиқлайди.¹

Мазкур хулосани чиқаришга фақат Хоразм атрофидаги карвонсаройларнинг қурилиш услуби бир хил бўлганлиги эмас, балки тарихий манбаларда келтирилган кўпдан-кўп маълумотлар, архео-

¹ Маньлов Ю.П. Первые итоги изучения караван-сараев..., с. 55.

логик тадқиқотлар вақтида топилган турли-туман буюмлар ҳамда нумизматик намуналар ҳам имкон беради.

Савдо-сотик муносабатлари Хоразм ва Мовароуннаҳр хўжалик ҳаётида жуда катта роль ўйнаганлигини ҳисобга олган ҳолда карвон йўлларини муҳофаза қилиш ишини давлат ўз қарамоғига олган. Ушбу масалага, айниқса, сомонийлар даврида катта эътибор қаратилган бўлиб, карвонсаройлар ҳар йили давлат томонидан таъмирланиб турилган ва қулай жойларда янгилари барпо этилган.

Хоразм сомонийлар барпо этган улкан давлатнинг сиёсий жиҳатдан барқарор ҳудудларидан бири сифатида хўжалик ютуқларига эришган. Воҳа савдогарлари сўғдларлар билан тенг мавқеда иш юритиб, Мовароуннаҳр билан савдо-сотик муносабатларидан жуда улкан фойда олишган. IX–X асрларда анча юксалган Сўғд шаҳарлари – Варахша, Пойкент, Қумсовгандан топилган ашёлар орасида Самарқанд Сўғди тангалари, Хоразмда ишлатилган майда айирбошлов тангаси кўплаб учрайди.¹

Машхур олим Муҳаммад Наршахий ўзининг “Бухоро тарихи” китобида араблар истилоси ва ундан олдинги даврларда Сўғдиёнанинг ички савдосида Хоразм тангалари кўплаб муомалада бўлганлигини ёзиб қолдирган.² X–XV асрларда рўй берган сиёсий воқеалар натижасида савдо алоқаларидаги етказилик сўғдийлардан хоразмликлар қўлига ўта бошлаган. Бунинг сабабларидан бири Марказий Осиёда вужудга келган ва бирининг ўрнини иккинчиси эгаллаб турган қорахонийлар, ғазнавийлар ва салжуқийлар давлатлари ўртасидаги ўзаро ҳалокатли тўқнашувлардан Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларига нисбатан Хоразмнинг бир оз бўлса-да, четда турганлиги эди.

X–XII асрлар давомида Хоразм нафақат Шарқий Европа, Волгабўйи ва Русь билан бўлган савдода транзит ҳудуд ролини ўйнаган, балки у ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш имкониятидан кенг фойдаланган. Келгуси босқичда XII–XIII асрларда вужудга келган хоразмшоҳ-ануштегинлар давлатининг марказий ҳудуди сифатида Хоразмнинг мавқеи шу даражада юқори поғонага кўтарилдики, воҳа савдогарлари Буюк Ипак йўлининг Марказий Осиёдаги қисмини тўлалигича ўз назорати ва қарамоғига олишга эришдилар.

¹ Манълов Ю.П. Первые итоги изучения караван-сараяв..., с. 56.

² Наршахий. Бухоро тарихи. «Мерос» тўлламида. Т., «Камалак», 1991, 14-бет.

Хоразмшоҳлар давлатига келган барча карвонларга жуда катта имтиёз ва эркинликлар яратиб берилган ва уларнинг хавфсизлиги таъминланган. Натижада обод ва фаровон шаҳарларнинг бозорлари гўшжум, фуқаролари бой-бадавлат даражада яшаган. Ёкут Ҳамавийнинг: “Ҳеч қаерда бундай гавжум ва яшнаган жойни кўрмаганман... Хоразмнинг деярли ҳамма шаҳарларида мол-товар ҳамда дўкон-расталарга бой бозорлар бор. Бозори бўлмаган қишлоқ камдан-камдир”, – деб ёзишига тўла асос бор эди.

Мўғул-татарлар босқини Мовароуннаҳр каби Хоразмнинг ҳам шаҳарлари ва қишлоқларига чексиз ҳалокат ва вайронагарчиликлар келтирди. Мўғул татарлар босқини оқибатларини тугатиш учун бир ярим аср вақт ва тинимсиз меҳнат талаб қилинди. Хоразмликлар шу давр оралиғида нафақат ўз пойтахти Гурганж, балки Хива, Ҳазорасп, Миздахқон каби қалъа ва истехкомларини тиклаб ҳам олдилар, балки савдо-сотик муносабатларини кенг йўлга қўйишга эришдилар. Айниқса, Олтин Ўрда таркибида ҳисобланган Шимолий Хоразмда иқтисодий ва маданий ривожланиш сезиларли бўлиб, воҳа савдогарларлари Каспий бўйлари ва Уралолди ҳудудлари билан савдо-сотик муносабатларини жонлангирдилар.

Шимолий Хоразм маркази Гурганж шаҳри Мовароуннаҳр ва Олтин Ўрдада ишлаб чиқарилган барча тур маҳсулотлар тўпланувчи ва айирбошланувчи савдо марказларидан бири сифатида қайтадан юксала бошлади. Аммо бу юксалишга Амир Темурнинг ҳарбий юришлари салбий таъсир ўтказди. Натижада Хоразм савдо-сотик марказларининг ўлкадаги мавқеи яна пасайиб кетди. Эндиликда Буюк Ипак йўли орқали ҳаракат қилаётган барча савдо карвонлари Мовароуннаҳрнинг бош шаҳарлари – Самарқанд ва Бухорога кириб ўтишлари шарт эди. Сўнгра улар Балх ва Ҳирот шаҳарлари орқали Эрон ва Яқин Шарқ мамлакатларига қайтнай бошладилар.

Ўзини Чигатой улуси ерларининг ҳукмдори ҳисоблаган Амир Темурнинг Олтин Ўрда хонлари билан олиб борган кўп йиллик низо сиёсати натижасида савдогарлар деярли Хоразмга келмай қўйдилар. Темурийлар даврида бошланиб кетган ўзаро низолар эса Хоразмнинг Мовароуннаҳр билан бўладиган савдо алоқаларига ҳам ҳалокатли таъсир кўрсатди. Шундай шароитда Хоразм савдогарлари ички бозорларда ўз тижоратини давом эттириш ва атрофдаги кўчманчилар овул ва яйловларига ҳар хил молларни олиб бориб, сотиш ва товар сифатида айирбошлашга мажбур бўлдилар.

II БОБ. ХОРАЗМНИНГ КЎЧМАНЧИЛАР ДУНЁСИ ҲАМДА ШАРҚ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН САВДО АЛОҚАЛАРИ

2.1. Буюк Ипак йўли орқали кўчманчилар билан савдо алоқалари

Хоразм воҳасининг минтақавий жойлашув ўрни унинг қадим замонлардан қўшни ҳудудлар аҳолиси, хусусан кўчманчи қабилалар вакиллари билан олди-сотди алоқаларини доимий равишда амалга оширишга имконият яратган. Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзолари томонидан кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг ҳаёти ва турмуши изларини топиш мақсадида Сирдарёнинг қуйи оқими, Амударёнинг эски ўзани – Ўзбой атрофлари ва Каспийорти ҳудудларида олиб борган кўп йиллик тадқиқотлар натижасида кўп минг кишилиқ чорвадор аҳолининг тарихнинг турли давларида Хоразм воҳаси билан узвий иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқада бўлиб келганликлари аниқланди. Сўнгги йилларда Устюртда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари ҳам шундан далолат беради.

Ўтроқ деҳқончилик ҳудудлари билан кўчманчилар дунёси ўртасидаги алоқаларнинг мустақамланиши ва юксалишида савдо-айирбошлаш муносабатлари кенг ўрин эгаллаган. Чунки ўтроқ хоразмлик ҳунармандлар яратган кундалиқ турмуш эҳтиёжлари учун зарур молларни чорвадорларнинг қўй-эчки ва қорамолларига, улардан олинадиган жун, тери, гўшт, сут, нишлоқ каби маҳсулотларга айирбошлаш ҳар икки томон учун ҳам катта фойда келтирган.

Кўчманчилар билан бўлган савдо алоқалари Хоразм воҳасидаги шаҳарларда бозорларнинг кенгайиши, ҳунармандчиликнинг ривожланишига тўртки берган. “Ўрта Осиё ҳаётида кўчманчилар билан бўладиган савдо Шарқий Европа билан олиб борадиган савдо муносабатларидан кам роль ўйнамаган, – деб ёзганди таъниқли олим А.Ю.Якубовский. – Бутун бир ҳудудлар айнан шу маҳсулот айирбошлаш таъсири остида ривожланганлар. Хоразм иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан фақат Шарқий Европа билан бўлган савдо таъсирида эмас, балки кўчманчи туркман ва ўғуз даштлари билан бўлган савдо орқали ҳам ўсган. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, шу давр Ўрта Осиё йирик шаҳарларидан бири, Шимолий Хоразм пойтахти – Ур-

ғиш ўзининг асосий бойлигини ўша кўрсатишган кўчманчилар билан бўлган савдо алоқалари орқали тўплаганки, кўчманчилар Урғиш бозорларига чорва моллари, жун ва тери олиб келиб, унинг баъзига шоли, нон, газламалар ва металл буюмлар олиб кетганлар”¹.

Х асрдаёқ машҳур ал-Истаҳрий: “Хоразмликларнинг мамлақатида олтин йўқ, қумуш конлари йўқ, қимматбаҳо тошлар тўғрисида эса сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Бойлиқнинг катта қисмини турклар билан савдодан ва мол боқиб кўпайтиришдан топадилар”², – деб ёзганди.

Айниқса, Хоразмнинг Устюрт, Оролбўйи ҳудудлари билан, яъни кўчманчилар билан яқин бўлган шимолий қисмидаги шаҳарлар, хусусан, Урганчининг бойлиги ва имкониятлари ортиб борди. Мазкур илмий муаммони ўрганишга эътибор берган академик В.В. Бартольд: “Хоразм ўз бойлиқларини ислом даврида яна-да тараққий қилган кўчманчилар билан бўладиган савдо алоқалари орқалигина орттирган. Бу савдо, асосан, Хоразмнинг шимолида жамланган эди”, – деб ёзганди.³

Хоразмнинг ташқи савдо-сотик муносабатларида Сирдарё бўйларида шаклланган янги уруғ-қабилалар, хусусан, қадимги сак-массагетлар авлодлари билан қўшилган туркий халқлардан пайдо бўлган ўғузлар муҳим роль ўйнай бошлаганлар. Ўғузларнинг асосий қисми Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқими ҳамда шарқий ва шимоли-шарқий Орол бўйига ёндошган кенг яйловларда яшаган. IX аср охирида Сирдарё ҳавзаси ҳамда Орол денгизи бўйларида ўғузларнинг маркази Янгикент шаҳри бўлган ҳудудларни, дастлабки давлати вужудга келди. Ўғузлар қисқа вақт оралиғида Каспий денгизининг шимоли-шарқидан то Эмба дарёсигача бўлган Устюрт ва унинг атрофларида кўчманчилик қилувчи бижанакларнинг бир қисмини ўз давлатига бўйсундирдилар. Бунгача бижанакларнинг иккинчи қисми эса ўғузлар тазйиқи натижасида жанубий Рус даштларига кўчиб кетиб, печенеглар номини олганди.

XI–XII асрларга оид ёзма манбалар ва ўрта асрларда ўғузлар тасарруфида бўлган ҳудудларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида жуда кўп шаҳарлар бўлганлиги, бу эса уларнинг

¹ Якубовский А.Ю. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X–XV вв. МИУТТ, ч. I, Л., 1932, с. 15.

² МИУТТ, т. I, с. 180.

³ Бартольд В.В. История Туркестана. «Труды Туркестанского Государственного Университета». Вып. 2. Т., 1922, с. 14–19.

кўплари ўтроқ шароитга кўникиб, деҳқончилик маданиятини ўзлаштирганлиги, қолган қисми эса кўчманчилик турмуш тарзи билан ҳаёт кечиришни давом эттирганлигини тасдиқлади. “Ўзларнинг шаҳарлари кўп, улар шарқ ва ғарбга томон бирининг кетидан иккинчиси чўзилиб кетган”,¹ деб ёзади ал-Идрисий. Олим катта-кичик шаҳарларни санаб ўтиб, улар яхши мустаҳкамланган ва ажойиб бозорлари ҳамда мўл-кўл маҳсулотларга эга бўлганлигини таъкидлайди. Машҳур олим Маҳмуд Қошғарий бир талай ўғуз шаҳарларини санаб ўтиш билан кифояланмай, ўзининг харитасида Куйи Сирдарё ҳавзасини “Ўуз” шаҳарлари тўпланган бир музофот тариқасида тасвирлайди.²

Ўғузлар давлати таркибида Сирдарё бўйлаб жойлашган Янгикент (Жонкент), Жанд ва Сиғноқ каби бир нечта бой шаҳарлар бор эди. Аммо X аср араб манбаларида “ўғузлар кўчманчи чорвадор қабила сифатида тасвирланиб, юқоридаги шаҳарлардан бирортасига асос солмаган” деган хулоса ҳам мавжуд. Хусусан, 922 йилда Устюртдан ўтган Бағдод элчиси Ибн Фадланнинг “Саёҳатнома” ва муаллифи номаълум бўлиб қолаётган “Худуд ал-олам” китобларида “Ўғузлар шаҳар ҳаётини билмайдиган кўчманчилар” сифатида тасвирланади. Бизнинг тахминимизча, Хоразм, Сўғд ва Шош савдогарлари томонидан дашт аҳолиси билан олиб борган қизғин савдо алоқалари жараёнида қадимдан Жанд, Сиғноқ ва Янгикент шаҳарларига асос солинган бўлиши мумкин. Ушбу гипотезани асослаш ва исботлаш учун жуда катта ва жиддий тадқиқотлар олиб бориш лозим.

Тахминлар қанча кўп бўлишига қарамасдан ўғузларнинг Хоразм билан савдо-сотик алоқалари йилдан-йилга кенгайиб борган. Кўчманчилар дунёси билан бўлган савдода Кат, Гурганж, Миздахқон, Мадминия (Буғрохон) ва Гит (Пулжой) каби савдо шаҳарлари энг муҳим марказлар бўлиб, Кат билан Гурганж деярли барча манбаларда ўзлар Туркистонига кирувчи дарвоза сифатида эслатилади.³ Шу билан бир қаторда, хоразмликларнинг ўғузлар ва бошқа кўчманчи қабилалар билан савдо-сотик алоқалари ҳолати ва айирбошлаш жараёнида молларнинг ҳажми қандай деган саволларга жавоб излаш муҳим аҳамиятга эга.

Савдо-сотик муносабатларида ўғузлар ҳудудидаги айрим шаҳарларнинг мавқеи жуда баланд бўлган. Хусусан, Сирдарё бўйлари билан ўтадиган савдогарлар ҳаётида Жанд шаҳри аҳамияти Хоразмнинг Кат ёки Гурганж каби марказий шаҳарларидан кам бўлмаган. Бу шаҳар, айниқса, Хоразмшоҳлар даврида жуда йирик савдо ва хунармандчилик марказига айланиш билан бир қаторда салжуқийлар ва мўғул-татарларлар тажовузлари вақтида кескин сиёсий кураш майдонларидан бирига айланди. XI–XIII асрларда Жанд шаҳрининг йирик савдо-сотик маркази сифатида аҳамияти шу даражада юксак бўлганки, ҳатто Орол денгизини ҳам, баъзан Жанд денгизи деб аташган.¹

Ўғуз давлати ҳудудидан Хоразм бозорларига қишу ёз фақат отар-отар қўйлар ва қорамоллар ҳайдаб келинган, чорвачилиқдан олинадиган хом ашё сотиш учун келтирилган, деса, хато бўларди. Ўтроқ ҳаётга ўтган ўғузлар жуда кўплаган хунармандчи молларини ҳам савдога чиқара бошлаганлар. Хусусан, Сиғноқ шаҳрида ясалган камонлар ва унинг ўқлари бутун шарқда жуда харидоргир бўлганлиги маълум. Археологик тадқиқотлар ҳам кўчманчиларнинг Уйгарак, Сарлитомқалъа каби ёдгорликлардан ва Жанд шаҳарларидан топилган хунармандчилик буюмларининг жуда сифатли ясалганлигини тасдиқлайди.² Хоразм савдогарлари кўчманчилар яшайдиган ҳудудлар ва уларнинг шаҳарлар аҳолисига асосан, қимматбаҳо ип ва ипак матолар, уй-рўзғор буюмлари, курул ва яроғлар олиб бориб сотганлар. Холижон деган жойдан эса кўп миқдорда балиқ овланиб, у ҳам кўчманчиларга сотиш учун олиб борилган.³

1946, 1959–1961 йилларда Хоразм археологик-этнографик экспедицияси аъзоларининг Сирдарёнинг ўғузлар яшаган Жанидарё ва унинг ирмоғи – Инкардарё ҳамда Қувондарё ўзанлари яқинида олиб борган тадқиқотлари натижасида Кесканкуюкқалъа, Сарлитомқалъа, Зангарқалъа, Ашанас ва Уйгарак каби ўрта аср ёдгорликлари чуқур ўрганиб чиқилди. Ёдгорликларнинг атрофида каналлар ва далалар қолдиқлари аниқланганлиги бу ерларда кўп асрлар давомида деҳқончилик қилиниб келинганлигидан далолат беради. Бундан ташқари, бу ёдгорликлардан турли хил хунармандчилик устахона-

¹ Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I, с. 122.

² Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта, с. 281–282; Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I, с. 98–101.

³ МИТТ, т. I, с. 150; 179–180.

¹ Аль-Идриси. Нузхат ал-муштак фи-ихтирак ал-афак. Текст, 108. МИТТ, т. I, с. 220.

² Махмуд Кашгарский. Дивани лугат ат-Тюрк. Текст, III, 11, МИТТ, т. I, с. 312.

³ МИТТ, т. I, с. 178, 216.

лари қолдиқлари, заргарлик, кулолчилик, тўқимачилик буюмлари топилди.

Археологларнинг фикрича, юқоридаги қалъа ва истехкомларга бир вақтлар ўғузларнинг ўзлари асос солганлар. Ушбу ўғуз шаҳарларининг вужудга келишида уларнинг Хоразм билан бўлган савдо-сотик алоқалари муҳим роль ўйнаган, деган фикрлар билдирилмоқда.¹ Ғарбга кўчиб кетишга мажбур бўлган бижанак-печенег қабила-ларининг бир қисми ўтроқ аҳолининг (хоразмликлар, сўғдлар, шошликлар) кучли таъсири остида бўлиб, фаол савдо-сотик алоқалари олиб борганлар, деган тахминлар ҳам илгари сурилмоқда.

Хоразмнинг Сирдарёнинг куйи ҳавзаси ва Оролбўйи кўчманчилари билан савдо-сотик алоқалари, асосан, 3 та савдо йўли орқали амалга оширилган. Биринчи йўл – Хоразмнинг марказий шаҳарларидан бошланиб, Орол денгизини ёқалаб шимоли-шарқ томондаги ўғузларнинг пойтахти Янгикент ва Жанд шаҳарларига олиб борган. Иккинчи йўл – Бельтов қирлари жанубидан ўтиб, Жанидарё бўйларидаги ўғузларнинг Сигноқ, Ашанас, Сарлитомқалъа шаҳарларига етиб борган. Учинчи йўл – Устюрт қирлари орқали ўтиб, бижанаклар, қипчоқлар, ўғузлар яшайдиган худудларга қараб кетган. Араб-форс манбаларида Замжон ёки “Боб-ат-турк” – “Турклар дарвозаси” работидан бошланади, деб кўрсатилган учинчи карвон йўли Шарқий Европага мол олиб кетаётган ва Хоразмга келаётган савдо-гарлар учун жуда серкатнов бўлган.

Ўғузлар давлатининг X аср биринчи чорагида қипчоқлар томонидан тор-мор қилиниши оқибатида унинг аҳолисидан бир қисми жанубий Рус даштларига кетиб қолган. Қолганлари эса Моваруннахр худудига кўчиб ўтиб, салжуқийлар давлатига асос солган ва айримлари қипчоқлар билан аралашиб кетганлар. XI–XII асрлардаги ушбу сиёсий жараёнлар Хоразмнинг кўчманчилар худудлари билан бўлган савдо-сотик муносабатларига деярлик салбий таъсир ўтказа олмаган. Мавжуд савдо йўлларидаги карвонсаройлар ва илгариги кўчманчилар овуллари ва шаҳарларидаги бозорлар ўз фаолиятини давом қилдирган. Энди савдо-айрибошлаш муносабатларида ўғузлар эмас, балки қипчоқлар бошлиқ турли-туман кўчманчилар

асосий воситачи ва савдогар сифатида хоразмликлар билан алоқа қилардилар.

Хоразмнинг шимоли-ғарбида кўчманчилар билан олиб борилган савдо-сотик алоқаларининг кенгайиб бориши карвонлар ўтадиган йўлларнинг хавфсизлигини таъминлашни талаб қиларди. 1946 ва 1952 йилларда С.П.Толстов бошлиқ ХАЭЭ ва 1971–1975 йилларда В.Н.Ягодин раҳбарлигидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон филиали Археология бўлими ходимлари томонидан Устюрт платосининг шарқий қирларида олиб борилган тадқиқотлар вақтида жуда кўплаб соқчилик миноралари, карвонсаройлар, аҳоли манзилгоҳлари топилди ва ўрганилди. Олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган Устюрт миноралари қандай мақсадда қурилган ва қайси муҳим вазифани бажарган, деган масала кескин мунозараларга олиб келди. Табиий муҳит таъсирида нисбатан ёмон сақланган ва узоқ йиллар қаровсиз турган ушбу миноралар Шарқий Европа ва кўчманчилар билан бўладиган савдо йўлларида турли хил масофада, қирлар устидаги баландликларда жойлашган.

Ўз вақтида С.П.Толстов бу минораларни кўчманчилар ҳужумидан воқиф қилувчи сигнал маёқлари вазифасини бажарган, деган фикрни билдирган.¹ Минораларнинг ҳарбий мақсадлар учун қурилганлигини кўпгина олимлар² (В.Н.Ягодин, Е.Б.Бижанов, А.В.Гудкова, С.Г.Агажанов) ҳам узоқ вақт давомида маъқуллаб келдилар. Аммо Устюртда 1971–1975 йилларда олиб борилган янги археологик тадқиқотлар натижасида янги фикр ва ғоялар илгари сурилди. Жумладан, Устюртнинг шарқий қисмидаги қирлардаги миноралар ўз жойлашув ўрнига кўра кўпроқ, савдо карвонларининг хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилган. Уларнинг аксарияти Амударё ирмоқлари бўйлаб жойлашганки, натижада сузувчи кемалар учун ўз йўналишларини тўғри белгилаб олиш имконияти яратилган. Бу минораларнинг Устюрт қирларининг анча қияроқ, кўтарилиш учун қулай бўлган баландликларида жойлашганлиги эса, карвонларнинг ана шу қулай жойларга қараб ҳаракат қилишига кўмаклашган.

¹ Толстов С.П. Кадимги Хоразм маданиятини излаб 264-бет; По следам древнекорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948, с. 249.

² Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования в левобережной части Приаральской дельты Аму-Дарьи. МХЭ, вып. 7, М., 1963, с. 95; Бижанов Е.В. Юго-Восточный Устюрт. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения. «Вестник» ККФ АН УзССР, 1970, №3, с. 56; Гудкова А.В. Токкала. Т., 1964, с. 141; Гулямов Я.Г. История орошения древнего Хорезма. Т., 1957, с. 154; Манылов Ю.П. Сильные башни Султануздага. «Вестник» ККФ АН УзССР, 1969, №3, с. 70; Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX–XIII вв. Ашхабад, 1969, с. 148.

¹ Толстов С.П. Города гузов (Историко-этнографические этюды). СЭ, 1947, №3; Его же: Кадимги Хоразм маданиятини излаб, 259–266-бетлар; Его же: По древним дельтам Окса и Яксарта, с. 281–282; Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I, с. 95–100.

Хуллас, Устюрт орқали ўтган карвон йўлларидаги турли-туман карвонсаройлар, миноралар, сардобалар ва аҳоли яшаган манзилгоҳлар қолдиқлари Хоразмнинг Шарқий Европа, айниқса, кўчманчилар дунёси билан бўлган савдо-сотик алоқаларининг ўрта асрларда анча ривожланганини кўрсатади.

Хоразмшоҳлар-ануштегинийлар давлатининг вужудга келиши ва унинг дунёвий империяга айланиши натижасида кўчманчилар дунёси билан бўлган савдо-сотик муносабатлари ўзининг энг ривожланган босқичига киради. Жанд шаҳри Хоразмшоҳлар давлатининг энг муҳим сиёсий ва савдо-сотик марказларидан бирига айланади. Ушбу шаҳар учун Султон Такаш чиқарган фармони олийда қандай қилиб бўлса-да, савдо-сотик ишларига ҳеч қандай тўсқинлик қилмаслик, тижоратчиларнинг мол ва ҳаётини турли тажовуз ва суиқасдлардан ҳимоя қилиш тадбирларини амалга ошириш лозимлиги кўрсатилганди.¹

Хоразмнинг жаҳон савдо-сотик муносабатларидаги жуда катта ҳажмдаги мол айирбошлаш алоқаларига мўғул-татарлар босқини жуда катта зарба берди. Бир вақтлар аҳолиси кўп ва бозорлари гавжум Сигноқ, Қуюқкесканқалъа, Жанд, Ашанас, Сарлитомқалъа, Уйгарак каби кўчманчилар билан алоқани таъминлайдиган шаҳар ва қалъалар ҳувиллаб қолди. Сирдарё бўйларидаги ушбу тижорат марказларининг ҳаётида Олтин Ўрда ва Амир Темур давлати ҳукмронлиги даврида бироз жонланиш бўлса-да, улар ўзларининг илгариги даражасига кўтарила олмадилар.

Темурийлар ва ундан кейинги даврларда ҳам кўплаган савдо карвонлари Сирдарё бўйларидаги шаҳар ва кўчманчилар яйловларини четлаб ўтадиган бўлдилар. Чунки XIV–XV асрлардаги Дашти Қипчоқда рўй берган сиёсий жараёнлар, кўчманчи ўзбеклар, ўзбекқозоқ ва қозоқлар уруғ-қабилалари ўртасидаги ҳудудий ҳукмронлик ва етакчилик қилиш учун ўзаро курашлари, уларнинг Моваруннаҳр ерларига тез-тез аёвсиз ҳужумлари ўтроқ аҳоли билан кўчманчилар ўртасидаги азалий савдо-хўжалик алоқаларини узиб қўйди. Шундай бўлса-да, ўлка халқларининг иқтисодий ҳаётига катта таъсир ўтказиб келган савдо-сотик алоқалари умуман тўхтаб қолмасдан, чекланган ҳажмда бўлса-да, давом этган ва доим ўтроқ аҳо-

ли билан кўчманчилар ўртасидаги икки томонлама фойдали муносабатларга замин яратган.

2.2. Хоразмнинг Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари ҳамда Ҳиндистон ва Хитой билан савдо-сотик муносабатлари

VII асрда Араб халифалигининг вужудга келиши ва қисқа муддатда унинг йирик империяга айланиши натижасида аста-секин ички ва халқаро савдо-сотик муносабатлари жонлана бошлади. Халифаликнинг чекка ҳудуди ҳисобланган Хоразм воҳасидаги шаҳарлар сони кўпайиб, уларнинг жаҳон тижорат муносабатларига кўшилиш имкониятлари кенгайди. Натижада X асрдан бошлаб, Хоразм Яқин ва Ўрта Шарқ, Эрон, Ироқ мамлакатлари билан фаол савдо-сотик алоқаларига киришади.

Хоразм савдогарлари, айниқса, Шимоли-шарқий Эрон ҳудудлари билан ўзаро алоқаларни кучайтиришга эътибор қаратардилар. Хуросоннинг йирик шаҳарларида ишлаб чиқарилган юксак даражадаги бадий-хунармандчилик буюмлари, мавжуд бозорлар ва карвонсаройларга жойлашган хоразмликлар учун мол айирбошлаш имкониятларини кенгайтирган. Бу ҳудудда фаолият кўрсатган хоразмликлар ҳақида араб сайёҳи ал-Истаҳрий шундай деб ёзганди: “Улар Хуросоннинг бутун аҳолисига нисбатан тарқокдирлар (бировларнинг жойларида) ва ҳаммадан кўра кўпроқ саёҳат қиладилар: Хуросонда биронта катта шаҳар йўқки, унда кўплаб Хоразм аҳолиси мумкин яшамайдиган”.¹

Хуросон аҳолиси хоразмлик савдогарларга ҳамма вақт ҳам дўстона муносабатда бўлмаган ва айрим ҳолларда икки ўртада низо-жанжаллар чиқиб турган. Хуросоннинг Нисо шаҳридаги ер ва мулкнинг аксарият қисмига эгалик қилган хоразмлик савдогарларга маҳаллий аҳолининг муносабати ҳақида ал-Макдисий: “Улар Қурьон ўқийдилар, икки марта азон айтадилар ва шу билан бир вақтда, мусулмонлар билан урушлар олиб борадилар”,² – деб ёзганди.

992 йилда Сомонийлар давлати амири Нуҳ II ўз рақиби – Хуросон амири Симжурийни енгиш мақсадида Нисо шаҳрини Гурганж амири Маъмун ибн Муҳаммадга, Обивард шаҳрини эса пойтахти Кат бўлган Жанубий Хоразм ҳукмдори – хоразмшоҳ Абдул-

¹ Бушнёдов З.М. Ануштегин-Хоразмшоҳлар давлати, 62-бет.

¹ МИТТ, т. I, с. 180.

² МИТТ, т. I, с. 201.

лоҳга берганди. Орадан сал вақт ўтиб, Хуросон учун курашлар Хоразм хукмдорларининг ўзаро тўқнашувларига туртки бўлди. Натижада, 995 йилда Урганч ҳокими Маъмун нафақат Катни эгаллаб, Хорзамшоҳ Абдуллоҳни ўлдиртирди, балки унга қарашли бўлган Обивард шаҳрини ҳам ўзига тобе қилди.

IX–X асрда ҳам Хуросонда хўжалик ҳаёти юқори даражада ривожланган эди. Халқаро карвон йўлларида турган Нишопур, Марв, Нисо, Обивард, Деҳистон каби йирик савдо-хунармандчилик марказларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг намуналари Шарқ ва Ғарбдаги бозорларда сотилган. Жумладан, шу даврда энг яхши пахта ва ипак кийимлар, кулолчилик буюмлари Марв ва Нишопурда, ипак матолардан тикилган кийимлар Нисо ва Обивардда ишлаб чиқарилган, полиз экинлари ва ширин мевалар ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари Деҳистонда етиштирилар ва четга ҳам чиқариладди. Шимолий Хуросондаги Нишопур шаҳри яқинида феруза конлари, Тусда сопол буюмлар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хом ашё олинди диган конлар мавжуд бўлган.

Хуросон масаласида араб халифаси ва Хоразм хукмдорлари орасида ҳам очиқ ва яширин рақобат давом этарди. Хусусан, 1004 йилда араб халифаси Мунтасир катта қўшин билан Обивард шаҳрини эгаллаш учун интилган. Аммо бу ҳаракатларга Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун қарши чиқиб, Нисо шаҳридан бир оз жануброқда халифа қўшинларига қақшатқич зарба берган.

X–XIII асрларда бутун Шарқда кузатилган иқтисодий юксалиш ҳам Буюк Ипак йўлининг ҳар иккала тармоғида олиб борилган савдо-сотик алоқаларининг ривожига туртки бўлган. Ушбу алоқаларнинг яна-да кенгайиши натижасида Хоразм воҳаси ва унинг атрофидаги ерларнинг аҳамияти яна-да кучайган. Ибн Хавқал берган маълумотларга кўра, халифаликнинг ғарбий вилоятларида Хоразмдан келтирилган қорақўл терилари жуда харидоргир бўлган. Рангига қараб ҳар бир тери 1/4 динордан 2 диноргача нарҳда сотилган. Айниқса, қора ранг терилар қиммат туриб, улар 3–4 диноргача баҳоланган. Қора ва қизил бўлмаган рангдаги терилар баҳоси паст бўлиб, уларнинг 10 донаси 1 дирҳамга сотилган.

Бағдод халифалари Хоразмдан келтириладиган маҳсулотлар орасида қоқ (куритилган) қовун мағзини яхши кўрганлар. Таниқли

адибиётшунос олим Муҳаммад ас-Саолибий (961–1038) берган маълумотларга қараганда, халифалардан Маъмун ва Восиқ саройига ичига муз солинган махсус қўргошин идишларда Хоразмнинг қовун-тарвузлари келтириб турилган. Олимнинг “Китоб латоиф алмаориф” (“Ғаройиб маълумотлар китоби”, 990–995) асарида Хоразмда етиштирилган, бутун Шарқда машҳур бўлган, ҳозирда эса йўқолиб кетган битта машҳур қовун нави тилга олинади. У шундай ўзади: “Хоразмга хос нарсалардан у ерда боравж номи билан юритиладиган қовундир. У қовунларнинг энг ширини ва яхшисидир. Агар яхши сақланиб етиб келса, бир донаси етти юз дирҳам турар экан”.¹

Ўз навбатида, Хоразмга Эрон, Сурия, Ироқ, Миср ва Кичик Осиёдан ҳам моллар келтирилган. Ушбу мамлакатларда хунармандчиликнинг деярли барча соҳаларига оид цехлар мавжуд бўлиб, уларда қимматбаҳо парчалар, юнг ва ипақдан гиламлар тўкилар эди. Пўлат ва темирдан жанг қуролилари, совут, қалқон, жез ва қумуш идишлар юксак дид билан яратилиб, ҳам ички, ҳам ташқи бозорни таъминларди. Айниқса, Эронда ишлаб чиқарилган Казерун матолари бутун Шарқда машҳур бўлган. Эроннинг Кашон шаҳрида ишлаб чиқарилган “миной” типидagi қошин сопол, турли-туман ранглардаги нақшлар туширилган чинни идишлар, атир-упа маҳсулотлари дунёнинг кўплаб бозорларига чиқарилган. Хунармандчилик буюмларидан ташқари, Эрондан Хоразмга кўплаб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтириларди. Журжон (Гургон) хурмолари, шакарқамиши ва лимонлари, Нисо узумлари, беҳилари, бақлажонлари, Марв буғдойи савдогарлар томонидан Хоразм бозорларига мунтазам келтириб турилади.

Хуросоннинг Марв, Нишопур, Нисо, Обивард, Амул каби шаҳарларидан ташқари, Эроннинг яна Шероз, Исфажон, Рай, Балх, Хирот, Ҳамадон, Кермон, Астрабод, Машҳад каби жуда йирик савдо марказлари билан Хоразмнинг савдо-сотик марказлари ўртасида доимий алоқалар мавжуд бўлган. Хуросондаги барча шаҳарларда хоразмлик савдогарларнинг дўконлари ва доимий яшаш учун манзиллари мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари кўп йиллар давомида шу жойларда яшаганлар. Айниқса, Хуросоннинг Амул (Чоржуй),

¹ МИТТ, т. I, текст, 106–107, с. 181.

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. С. 297.

Сари, Марв, Нисо шаҳарлари Хоразм билан бўладиган савдо-сотик муносабатларида катта роль ўйнар эди.

X–XIII асрлар давомида Шарқдаги энг йирик қул бозорларидан бири Эронда бўлганди. Шу муносабат билан, Хоразм ва Эрон орасидаги савдо-сотик муносабатларида қул савдоси ҳам катта ўрин эгаллаган. Хоразмдан кўплаб турк ва славян қуллари келтирилиб, Эрон қул бозорларида сотиларди. Ўз навбатида, Хоразм савдогарлари славян асирларини Дашти Қипчоқ чўлида кўчманчилик билан ҳаёт кечираётган қипчоқлардан арзон баҳога сотиб олардилар.

XIII аср бошларида Эрон давлатининг улкан хоразмшоҳ ануштагинийлар империясига бўйсундирилиши натижасида олди-сотди алоқалари учун янги уфқлар очилди. Эрон орқали Хоразмнинг савдо-сотик марказлари Озарбайжон ва Кавказорти ҳудудлари билан мустаҳкам алоқаларни ўрнатишга эришдилар.

Манбаларда ҳудудидан кўпгина муҳим карвон йўллари ўтган Грузия, Арманистон ва Озарбайжоннинг йирик савдо-маданий марказларида ишлаб чиқарилган ҳунармандчилик буюмлари ва деҳқончилик маҳсулотлари тўғрисида кўпгина маълумотлар сақланган. Грузиянинг Тбилиси, Артануджи, Дманиси, Салинвилди, Гори, Ахалцихе, Кутаиси каби йирик шаҳарлари, Арманистоннинг Ани, Карс, Арин, Ахлат, Ван, Двин, Хари каби ўзига хос ҳунармандчилик ва савдо марказлари узлуксиз равишда Эрон, Шарқий Европа, Ироқ, Сурия, Фаластин, Ҳиндистон, Хитой ва Мовароуннаҳр билан савдо-сотик алоқаларини олиб борганлар.

Грузия, айниқса, XII–XIII асрларда юқори даражада тараққий қилган бўлиб, унинг Арцн шаҳрида бутун Шарқда машҳур бўлган гиламлар ва мовут ишлаб чиқилган. Тбилиси шаҳри эса нафақат Грузиянинг пойтахти ва энг йирик савдо-ҳунармандчилик маркази, балки бутун Кавказортдан келтирилган моллар тўпланадиган жой бўлган. Грузинлар чет элларга буғдой, вино, хом ипак, жун, момик, кўплаб от ва ҳачирларни сотганлар. Хоразмни бутун Шарқдаги буюк давлат сифатида таърифлаган буюк Шота Руставели ўзининг “Йўлбарс терисини ёлинган паҳлавон” дostonида унинг Грузия билан муносабатлари ҳақида ҳам ёзиб қолдирган.

Хоразм савдогарлари Шимолий Кавказдаги осетин ва аланлар яшайдиган ҳудудлар билан ҳам жуда қадим замонлардан бери савдо-сотик муносабатларини ўрнатган эдилар. Хусусан, VIII аср ўрта-

ларида ҳукмронлик қилган хоразмшоҳ Шавушфан (Савушфан)нинг қумуш драхмаси археологлар томонидан 1988 йилда Кисловодск шаҳрининг Шарқий чеккасида жойлашган Алан қабиласига мансуб Мокрая Балка ёдгорлигидан топилиши фикримизни яна бир бор тасдиқлайди.¹ Ўз навбатида, XIII аср бошларида Хоразмда бўлган италян сайёҳи Плато Карпини Гурганжда кўплаган аланлар манзилгоҳлари бўлганлиги ва улар Шимолий Кавказдан бу шаҳарга харидорғир моллар олиб кетиш мақсадида келганлигини ёзиб қолдирганди.²

Ўрта асрларда Арманистон шаҳарлари орасида энг муҳим савдо маркази сифатида тан олингани – Ани шаҳри эди. Бу ерда 38 хилдаги ҳунармандчилик буюмлари тайёрланган бўлиб, улар орасида турли-туман газламалар, гиламлар, сирчали идишлар, чинни ва металлдан ясалган буюмлар харидорғир бўлган. Двин шаҳрида кошениль деган ҳашаротдан қизил бўёқ олинган бўлиб, у ҳунармандлар ясаган буюмларни ранг-баранг қилиб безашда қўлланилган. Арцн шаҳри эса ҳудудда мовут, гилам, металл ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш билан машҳур эди.

Хоразмликлар билан арманлар, асосан, Эрон, Озарбайжон ва Волга бўйи орқали савдо-сотик қилишган. Арман савдогарлари кўп ерларда бўлиб, улар ҳатто Жанубий Сибиргача етиб борганлар.³ Шу ўринда, арманлар Булғор давлатида хоразмлик савдогарларнинг асосий рақиблари бўлишган, деган фикрни билдириб ўтсак, нотўғри бўлмасди.

Хоразм савдогарлари тили ва урф-одатлари бир-бирига яқин бўлган озарбайжонлар билан савдо-сотик ва маданий алоқаларни узок ўтмишдан сақлаб келганлар. Озарбайжоннинг Боку, Ганжа, Нахичеван, Бердаа, Табриз, Шемаха, Дарбанд, Мароға, Ардабил, Шабран ва Байлақон каби Буюк Ипак йўлида жойлашган йирик савдо-ҳунармандчилик марказлари ўз даврида жаҳон савдо-сотик муносабатларида катта ўрин эгаллаганди. Айниқса, Шимолий Озарбайжондаги Бердаа шаҳри энг йирик савдо-ҳунармандчилик маркази сифатида шуҳрат қозонганди. Маъсудий, Истаҳрий ва Ибн Хавқаллар Бердаа шаҳридаги кенг ва гавжум бозорлардан дунёнинг

¹ Ртвеладзе Э. Великий Шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и раннее средневековье. Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 1999, с. 141.

² Толстов С.П. Қалимги Хоразм маданиятини излаб. 242-б.ет

³ Смирнов А.П. Волжская Болгария. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., «Наука», 1981, с. 210

деярли барча бурчақларидан келтирилган маҳсулотларни топиш мумкинлигини ёзиб қолдирганлар.¹ Шаҳар савдогарлари четга, асосан, пилла, жун, от ва хачирларни сотганлар.

Озарбайжонда йирик шаҳарлар кўп бўлиб, Ширвон хунармандлари ипак хом ашёсини қайта ишлашда, ганжаликлар газлама тўқишда, дарбандликлар зиғир толаларидан мато ишлаб чиқаришда, нахичевонликлар эса ёғочдан турли-туман уй-рўзгор буюмлари тайёрлашда шуҳрат қозонган эдилар. Шаброн шаҳри ўзининг ипаги, заргарлик буюмлари, бежирим сопол идишлари, юқори навли бугдой ва узуми билан машҳур бўлган. IX асрданоқ Боку шаҳарчаси атрофларида нефть қазиб чиқарила бошланган эди.²

Жанубий Озарбайжоннинг Шемаха, Нахичеван ва Бойлақан каби Буюк Ипак йўлида турган йирик шаҳарларидан Хоразм бозорларига келтирилган жун маҳсулотлари, бўёқ моддалари, туз ва мис рудаси тез фурсатларда сотилиб кетган. Хуросон ва Қорақумдан ўтиб келадиган от-туя карвонлари билан бирга, Каспий денгизи ва Амударё эски ўзани – Ўзбой орқали кемаларда мол олиб келадиган савдогарларни кўриқлаш ва уларнинг дам олишлари учун карвонсаройлар барпо этиш ишларига эътибор берилган. Айрим ҳолларда Хоразм савдогарлари ҳам Каспий ва Кура дарёси орқали Кавказорти худудлари, Шимоли-ғарбий Эрон ва Кичик Осиёга борганлар.³

Хоразм тижоратчилари Яқин Шарқ давлатлари ва узоқ Миср билан савдо-сотик ва маданий алоқаларни ўрнатилганлар. Натижада, воҳадаги йирик бозорларда Сурия, Фаластин, Ироқ ва Мисрдан келтирилган зиғир толаси, ипак, пахта, жун газламаларига талаб катта бўлган. Дамашқ пўлатидан ясалган қурол-аслаҳалар бутун дунёда машҳур бўлгани каби Хоразм ҳукмдорларининг кўшинлари учун кўплаб харид қилинарди. Ўрта асрларда Бағдод, Дамашқ, Мосул, Қоҳира, Искандария, Халаб, Триполи, Байрут, Акра, Қуддус, Антиохия каби Яқин Шарқ ва Мисрдаги йирик шаҳарлар Буюк Ипак йўлидаги савдо-сотик муносабатларида муҳим роль ўйнай бошладилар. X асрда илгариги ҳарбий манзилгоҳ ўрнида вужудга келган Қоҳира шаҳри савдо-сотик алоқаларининг ривожига муҳим

иҳамият касб этибгина қолмасдан, тез орада энг гўзал, аҳолиси кўп ва йирик савдо-хунармандчилик марказига айланди.

Мисрдан чет мамлакатларга кўплаб зиғир тола, жун, пахта ва ипак газламалар, рангли чинни буюмлар, шакарқамиш, совун ва ҳоказолар чиқарилган. Мисрдаги Дабика шаҳрида ишлаб чиқариладиган махсус матоси Хоразмда кенг тарқалганлиги ҳақида ас-Саолибий маълумотлар қолдирган.⁴ Хоразмга Мисрдан келтирилган тақинчоқларнинг савдоси чакқон бўлган. Жумладан, Қаватқалъа ва Шоҳсанам (Субурна) ёдгорликлари ўрганилганда Миср хунармандлари томонидан оқ кварцдан ясалган ва кўк ранглар берилган тугилган мушт шаклидаги маржонлар ва бошқа ранг-баранг тошлардан ясалган тақинчоқлар топилган.⁵

Серқатнов карвон йўллари Сурия ва Фаластиндан ўтган бўлиб, улар орқали Хоразмга ташиладиган савдо-сотик моллари ҳақида ал-Мақдиси куйидагиларни ёзганди: “Фаластиндан зайтун ёғи, майиз, шойи газламалардан кўйлақлар, совун ва мева келтирилади. Қуддусдан – пишлок, пахта, узум, олма, ойна, чироқ ва игналар; Уммондан – дон, кўзилар ва асал; Табариядан – гилам, қоғоз, пахта газламалар; Қадасдан – икки асосли газлама, арқон; Сурдан – қанд, нақшли ойна; Маъабдан – писта; Байсандан – гуруч, хурмо; Дамашқдан зайтун ёғи, газламалар, парча, гунафша ёғи, мис идишлар, қоғоз, ёвғоқ, майиз; Халабдан – пахта, кийим-кечак чиқарилган; Тунис – кун давомида турли хил товланувчи заррин газмоли – “буқаламун” билан машҳур эди”.

Хоразмлик савдогарлар ўз давлатидаги ноёб молларини Месопотамиядаги Бағдод, Шаркий Ўрта Ер денгизи буйидаги Триполи, Байрут, Акра, Аскалон, Яффа, Қуддус ва Қоҳира, Искандария шаҳарларига олиб бориб сотар эдилар. Баъзида савдогарлар йирик давлат арбоблари ва таниқли алломаларнинг ёрдами ва обрўсидан фойдаланишга уринган вақтлари ҳам бўлган. Хусусан, хоразмшоҳлар саройи шоири Рашидиддин Вотвот Ироқдаги Хоразм ноибига ёзган мактубида Усмон ибн Исмоил Хоразмий исмли савдогарга гамхўрлик қилишни сўраган.⁶

X–XIII асрлар давомида Хоразм савдо-сотик марказлари Буюк Ипак йўлининг жанубий тармоғи орқали Яқин ва Ўрта Шарқ, Эрон,

¹ Кошкарлы К.О. Города Азербайджана на трассах Великого Шелкового пути. Города и каравансарай на трассах Великого Шелкового пути. Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО. Ургенч, 1991, с. 37–38.

² Геоупов Р.Б. Города Шабран. Города и каравансарай на трассах..., с. 33.

³ Мамбетгулаев М.М. О торговых связях Хорезма в древности и средневековья. Города и каравансарай на трассах..., с. 44.

⁴ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху..., с. 296.

⁵ Шершова Т.А. Египет и кушанское царство (торговые и культурные контакты). М., «Наука», 1988, с. 8.

⁶ Булбёлов З.М. Ануштаган-Хоразмшоҳлар давлати. 136-бет.

Кавказорти ва Кичик Осиё худудлари билан олиб борган савдо-сотиқ алоқаларининг юксалиш даврини ўз бошидан кечирди. Айниқса, улкан Хоразмшоҳ-ануштагинийлар давлати вужудга келиши ва унинг худудлари кўшни давлатлар ҳисобига кенгайиши нафақат сиёсий барқарорлик, балки иқтисодий ҳаётнинг мустақамланишига кучли таъсир кўрсатди. Хоразмшоҳлар босқинчилик мақсадида ҳарбий ҳаракатларни қанчалик кучайтирмасин, ташқи ва ички савдо-сотиқ муносабатларининг ривожланишига ғамхўрлик қилиш зарурлигини яхши тушунган ва Буюк Ипак йўлини энг ҳавфсиз тижорат йўллари билан бирига айлантиришга астойдил интиланганлар.

Тарихнинг турли давларида турли сиёсий жараёнлар Хоразмни узоқ Ҳиндистон ярим оролидаги шаҳарлар аҳолиси билан бир давлатга бирлаштириб турган. Бундай ҳолат аҳамонийлар ва Кушон империяси, араб халифалиги даврида ўзаро савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг тикланиши ва ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган. X–XIII асрларда Хоразмнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан юксалиши натижасида шимоли-ғарбий Ҳиндистон билан бўлган азалий алоқалар яна кучайди.

Бир вақтлар жаҳон цивилизациясининг йирик марказларидан бири ҳисобланган Ҳиндистоннинг Пешовар, Мўлтон, Шринагар, Лаҳор ва Деҳли шаҳарлари йирик савдо-хунармандчилик марказлари ҳисобланган. Бу шаҳарлардаги кўли гул хунармандлар томонидан тайёрланган зеб-зийнат буюмлари, олтин ва кумушдан ясалган кўзачалар ва идишлар, фил суяги ва ёғочнинг қаттиқ навларидан ўйилган ҳайкалчалар, пахтадан тўқилган ниҳоятда нафис ва сифатли газламалар ва зирворлар бутун Шарқ ва ҳатто Европада ҳам маълум ва машҳур эди. Ҳиндистон деҳқонлари пахта ва шили етиштириш соҳасида катта тажрибага эга эдилар.

Хоразм савдогарлари Ҳиндистонга юк олиб бораётганда Амударё орқали кемаларда молларни Термизгача, ундан сўнг эса от-туя карвонлари ёрдамида Балх, Қобул, Ғазна, Лаҳор шаҳарларидан ўтиб, Деҳлига етказиб келганлар. Хоразмдан Ҳиндистон бозорларига кўпроқ йилқи отлар, қалайи, мис, олтин, кумуш буюмлар олиб келинган.

Ҳиндистон билан савдо-сотиқ муносабатларини амалга оширган хоразмликлар узоқ Хитой давлати билан икки томонлама фойдали алоқаларни кучайтиришга интиланганлар. Машҳур тарихчи Сима Цзянь ўзининг “Шицзи” (“Тарихий эсдаликлар”) асарида шун-

дай деб маълумот қолдирган: “Туйшуй (Амударё) дарёси бўйларида савдогар ва тожирлар яшайди. Улар сув ва куруклик йўллари орқали ўз молларини кўшни ўлкаларга ва ҳатто минг ли узоқликдаги ўлкаларга олиб борадилар”.¹ Ушбу маълумот Хоразмлик савдогарларга ҳам тегишли бўлиши мумкин.

Хитой билан Хоразм ўртасидаги савдо-сотиқ ва маданий алоқалар жуда узоқ тарихий даврни қамраб олади. Хоразмнинг Замахшар, Хива ва Миздахқон шаҳарларида олиб борилган археологик тадқиқотлар вақтида Тан сулоласи даврига оид хитой чинни идишлар топилган. Хитойнинг “селадон” типидagi чинни идишлари XII–XIII асрларда мавжуд бўлган Хоразм савдо марказлари ҳаробларидан топилиши ҳам савдо алоқаларининг сақланиб қолганлигини кўрсатади.¹

Хитой билан савдо-сотиқ алоқалари Турк ҳоқонлиги даврида ҳам давом этган. Мовароуннаҳрга араблар босқини арафасида кўпгина Хитой буюмлари келтирилганлиги ҳақида ўз асарларида ат-Табарий ёзиб қолдирган. Хитой хунармандларининг ясаган буюмларидаги ноёб нақшлар маҳаллий усталар томонидан ўзлаштирилган ва айрим ҳолларда уларнинг ясаган нарсаларини ажратиш жуда мураккаб бўлган. Бу ҳақда ас-Саолибий қолдирган маълумотлардан билиб олиш мумкин эди.²

Хитойдан Ғарбга чўзилган карвонлар Гоби чўли, Шарқий Туркистон, Фарғона ва Тоҳаристон орқали Хоразмгача етиб келишган. Савдогарлар бу узоқ юртдан келтирган маҳсулотлар орасида ипак матолар, чинни идишлар асосий ўринни эгаллаган. Ўз навбатида, Хоразмдан Хитойга сувсар, олмахон, тулки, кундуз, куён мўйналари ҳамда ишлов берилган эчки терилари жўнатиб туриларди.³ VIII–IX асрлар Хитой манбаларида тилга олинган ва Хоразмдан келтирилган баъзи маҳсулотлар: қизил рангли бугу териси, “тош асал” (қанд бўлса керак), “қора туз” ҳамда маҳсус мис яшиқларда олиб келинган тарвуз каби маҳсулотлар кейинги асрларда ҳам узлуксиз Хитой бозорларига келтириб турилган бўлса керак.⁴

¹ Ртвеладзе Э. Великий Шелковый путь. С. 22.

² Клыринизов М. Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII–XIV веках. Нукус, «Каракалпакстан», 1989, с. 132.

³ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху..., с. 296.

⁴ Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чудесных диковинах в империи Тан. М., ГРВЛ, 1981, с. 147–148.

⁵ Уша жойда, 164, 207, 287-бетлар.

Хоразмнинг Хитой билан савдо-сотик алоқалари, асосан, икки йўл орқали амалга оширилган. Биринчи йўл – Амударёнинг ўнг ва сўл қирғоғида жойлашган шаҳар ва карвонсаройлар бўйлаб, Амул қальасига олиб келарди. Кейинчалик карвонлар Бухоро, Самарқанд, Бинокат, Тароз, Кулон, Мерке, Боласоғун, Суёб, Иссиқкўлнинг жанубий қирғоғи ва Шарқий Туркистон шаҳарлари орқали Хитойга етиб келганлар. Буюк Ипак йўлининг жанубий тармоғи ҳисобланган ушбу йўлдан ташқари, яна иккинчи йўл ҳам мавжуд бўлиб, у, дастлаб, Урганчдан бошланиб, Сирдарё бўйидаги Ўтрор қальасига, сўнгра эса Етгисув ва Мўғулистондан ўтиб Шимолий Хитойгача чўзилган эди.¹

Хитой билан савдо-сотик алоқалари мўғуллар истилоси бошланиши арафасида ҳам давом эттирилганди. Хусусан, мўғуллар хизматида ўтган хоразмлик савдогар Маҳмуд, Чингизхон кўшинлари ортидан Хитойга борган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг элчиси Баховуддин Розий ҳамда Аҳмад Балчич ва Аҳмад Хўжандий етакчилигидаги Мовароуннаҳр савдогарлари нафақат ўз молларини сотишган, балки ноёб маҳсулотларни харид қилиш ва ўз юртига олиб келишга муваффақ бўлгандилар. Икки ўртадаги фойдали ва кенгайиб бораётган ўзаро алоқаларнинг ривожига мўғул-татарларнинг босқинчилик юришлари қаттиқ зарба берди.

1219–1221 йилларда Чингизхон ва унинг буюк лашкарбошилари Хоразмшоҳ-ануштагинийлар империясининг юраги бўлган Мовароуннаҳрни забт этгач, узоқ давом этган ҳарбий ҳаракатлар натижасида Эрон, Озарбайжон, Кавказорти, Ироқ, Сурия ва Фаластин худудларига хуруж қилдилар. Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердиннинг кўп йиллик жанговар ҳаракатларига қарамасдан, мўғуллар ғарбга қараб юришларини давом эттирдилар. 1231–1239 йиллар давомида Кавказорти забт этилди. 1236–1241 йилларда Ботухон кўшинлари Болқондаги Адриатика денгизигача, 1256–1258 йилларда Хулагухон армияси Ироқ ва Кичик Осиёгача етиб борди. 1258 йилда мўғуллар Бағдодни эгаллаб, аббосийлар ҳукмронлигидаги араб халифалигини тугатдилар.

Мўғул кўшинлари 1211–1234 йилларда Хитойнинг шимолий қисмидаги Цзин империяси ва 1271–1276 йилларда Жанубий Хитойдаги Сун империясини яқсон қилдилар. Натижада Буюк Ипак

йўлининг бутун тармоқлари мўғул-татарлар ихтиёрига ўтди. Карвон йўлларида жойлашган катта-кичик шаҳарлар беаёв вайрон қилинди. Қўлидан иш келадиган кўшлаб усталар, хунармандлар Мўғулистонга ҳайдаб кетилди. Натижада, хўжалик ҳаёти анча орқага кетиб, шаҳар ва қишлоқлар ҳувиллаб қолди.

Мўғуллар босқини оқибатида Эроннинг Нишопур, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Тус, Ҳирот, Хуросоннинг Марв, Нисо, Обивард шаҳарлари, Афғонистоннинг Қобул, Бомиён, Ғазна ва Қандаҳор, Ироқ ва Суриянинг Бағдод, Мосул, Хомс, Халаб шаҳарлари вайронага айланди. Бир вақтлар 100 мингдан зиёд аҳолиси бўлган Ҳиротда атиги 16 киши тирик қолганди. Худди шундай аҳвол Нишопур ва Марвда ҳам мавжуд бўлиб, Рай, Қазвин ва Ҳамадон шаҳарларида, умуман, ерлик аҳоли қолмаган эди. “Шубҳа йўқки, – деб афсус-надомат билан ёзганди машҳур форс олими Ҳамдаллоҳ Қазвиний 1340 йилда, – Мўғул давлати вужудга келиши давомида келтирилган вайронагарчилик ва оммавий қирғинбарот шу даражадаки, агар бундан кейин минг йил давомида тинчлик бўлса ҳам, уларни аввалгидек қилиб тиклаб бўлмайди ва дунё ҳеч қачон бу босқиндан олдинги ҳаётга қайта олмайди”.¹

Мовароуннаҳр ва Эрон худудларида дастлаб босқинчилик мақсади билан ҳаракат қилган мўғулларнинг бир қисми кейинчалик янги ерларда ўтроқ ҳолда яшай бошладилар. Натижада, улар вайрон этилган шаҳар ва қишлоқларни тиклаш, иқтисодий ва маданий ҳаётни изга тушуриш лозимлигини тушуниб етдилар.

1236 йилда Улуғ ҳоқон Ўғадойхон (1229–1239) Ҳиротни қайтадан тиклашга руҳсат бериб, Мўғулистондаги кўпгина хунармандларни ўз юртларига қайтариб юборишга ҳам розилик берди.² Хубилайхон Хитой билан савдо-сотик алоқаларини ривожлантириш мақсадида металл пуллар ўрнига қоғоз пулларни муомалага киритди. Амалдорлар қисқа вақт оралиғида янги пулларнинг кадрли бўлишини таъминлаш билан бир қаторда унга бўлган талабнинг ҳам оширилишига эришдилар.³

Чиғатой улусининг Мовароуннаҳрдаги хонлари Кебакхон ва Қозоғон ўз қўл остидаги ерларнинг иқтисодийтини жонлантириш

¹ Всемирная история. Г. 3, М., «Госиздат», 1957, с. 578.

² Уша жойда, 578-бет.

³ Уша жойда, 526-бет.

мақсадида бир қатор ислохотлар ҳам ўтказдилар.¹ Жумладан, савдо-сотик муносабатлари ва ҳарбий-стратегик мақсадларни кўзлаб, йўллар ва алоқа воситаларининг яхши ишлашини таъминлаш учун ҳаракатлар бошланди.² Ўлкадаги савдо йўлларини, асосан, мусулмон савдогарлари – форслар, хоразмликлар ва мовароуннахрликлар ўз қўлларига олиб, ширкат шаклидаги уюшмалар ташкил қилдилар.³

Мўғуллар вайрон қилган Хоразм шаҳарлари ҳам аста-секин тиклана бошлади. Хунармандчилик устахоналари маҳсулот чиқара бошлаши, уларни сотиш ва айирбошлаш имкониятларининг кенгайиши савдо-сотик муносабатларини ҳам жонлантирди. Натижада яна ҳар хил моллар ортилган карвонлар Эрон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Кавказорти, Ҳиндистон ва Хитой каби мамлакатларга йўл олдилар.

XIV–XV асрларда Хоразмнинг Жанубий Туркменистон ва Эроннинг Хуросон вилояти билан савдо-сотик алоқалари анча ривожланганлигини тасдиқловчи кўплаб ашёвий далиллар археологик тадқиқотлар натижасида аниқланган. Жумладан, Хоразмдаги ўрта асрга оид Шемахақалъа, Миздахқон, Замахшар, Урганч, Ёрбакиркалъадан топилган кўпгина сопол идишлар, Эронга хос “миной” типда ясалган ёки шу ҳудуднинг ўзидан келтирилган. Маҳаллий хунармандлар ишлаб чиқарган уй-рўзгор буюмларининг аксариятида Эрон ва Жанубий Туркменистон кулолчилигининг кучли таъсири сезилиб турган. Хоразм орқали ушбу ҳолат Олтин Ўрда кулолчилигига ҳам таъсир кўрсатганлиги исботланган.⁴

Эрон билан алоқалар таъсирида Хоразмда янги меъморчилик обидалари қурила бошланди. Уларнинг кўпларига Эронда одат тусига кирган шер тасвири туширилди. Жумладан, Беловли карвонсаройи пенитоғи шер тасвири билан безалган эди. Афсонавий шер тасвири туширилган кўплаб танга пуллар савдо-сотик муносабатларида кенг қўлланила бошланди. Ўз навбатида, Хоразм ва Олтин Ўрдада зарб қилинган танга пулларга туширилган шер тасвири Салжукийлар ва Хулоқуйлар тангаларидан кириб келганди.⁵

¹ Ўша жойда, 571, 580–581-бетлар.

² Всемирная история. Т. 3, М., «Госиздат», 1957, с. 525.

³ Ўша жойда, 525-бет.

⁴ Федоров-Давыдов Г. А. Нумизматика Хорезма Золотоордынского периода. НЭ, т. 5, с. 190.

⁵ Клыринязов М.-Ш. Культурные связи средневековых городов Хорезма. Археология Приаралья, вып. II, Т., «Фан», 1984, с. 98.

Эроннинг мўғуллар империяси таркибига қўшиб олиншига қарамасдан, кўп йиллар давомида унинг шимолидаги Озарбайжоннинг унумдор ерлари учун Хулоку ва Жўжи авлодлари ўртасида тўхтовсиз урушлар бўлиб турди. Оқибатда, Эронни Олтин Ўрда билан боғлаб турувчи Кавказ йўли бекилиб қолди. Эндиликда эронлик савдогарлар ўз молларини Олтин Ўрда ва Русга Хоразм ва Волга бўйидан ўтувчи савдо йўллари орқали ташишга мажбур бўлдилар.¹

Ушбу ҳолат Эрон товарлари ва у ердаги хунармандлар яратган ноёб буюмларнинг Хоразм бозорларида ўз таъсирини кучайишига объектив имкониятлар яратди. Бундан ташқари, Хоразм билан Марв ўртасидаги эски йўлларда ҳам карвонлар ҳаракати тикланди. Жануб мамлакатларидан савдогарлар олиб келаётган товарларнинг бир қисми Хоразм шаҳарлари ва қишлоқларидаги аҳоли томонидан харид қилиниб, маҳаллий усталар улардан намуналар олишган, деган тахминлар шаклланди.² Бундай маҳсулотлар орасида тўқимачилар яратган гиламлар, газламалар, хунарманд усталарнинг металл буюмлари, қурол-яроғлар (машҳур исфахон қиличлари) асосий ўринни эгаллаган.

XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Урганч билан Жанубий ва Жануби-Ғарбий Туркменистон, Эрон-Хулоқуйлар давлати шаҳарлари ўртасидаги савдо алоқалари яна жонланган. Ахала шахридаги археологик қазувлар вақтида XIV асрга оид қатламлардан Урганчда ясалган жуда кўплаб сопол буюмлар топилган. Кавказорти ҳудудлари билан Хоразм ўртасида яна ўрнатилган савдо-сотик муносабатлари Табриз, Ширвон, Ғанжа, Боку каби йирик шаҳарлар билан кучайган.

Машҳур сайёх Ибн Баттута ўз “Саёхатнома”сида Хоразмда ироқлик савдогарларни учратганини ва бу ерда Бағдод шиша идишлари аҳоли томонидан юқори даражада қадрланганлигини ёзиб қолдирганди.³ Шиша идишлар Хоразмга Сурия ва Миср давлатларидан ҳам келтирилди. Кичик осиелик савдогарлар гилам, ипак ва ярим ипак газламалар билан ҳам Хоразм бозорларида кенг савдо-сотик ишларини олиб борардилар.

¹ Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и Мавераннахр. ТЮТАКЭ, т. 13, Ашхабад, 1966, с. 98.

² Клыринязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII–XIV веках. Нукус, «Каракапакстан», 1989, с. 132.

³ Иброхимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёхати. 60–62-бетлар.

Хоразм бозорларида шунингдек Ҳиндистондан келтирилган буюмларни ҳам кўриш мумкин эди. Урганч шаҳри ҳаробаларидан археологлар Дехли султонлари зарб қилдирган тангаларнинг катта хазинасини топишгани фикримизнинг яққол далилидир.¹ Ҳиндистонга оид тангалар ва денгиз чиғаноқларидан ясалган безак буюмларининг Шаҳарлик ва Миздахқон шаҳарлари ҳаробаларидан ҳам топилиши икки томонлама алоқаларнинг доираси анча кенг бўлганлигини кўрсатади.² Ҳинд тангаларида тасвирланган Тарозу ва Сувчи астрологик белгилари, кўпгина тадқиқотчилар фикрича, Волгабўйи иконографиясида учрамайди. Улар, асосан, Жўжи улуси савдогарларининг Хоразм орқали Ҳиндистон билан олиб борган савдототиқ муносабатлари билан бевосита боғлиқ бўлганди.³

Юқорида тилга олинган жаҳонгашта Ибн Баттута Ҳиндистонга борган вақтида маҳаллий ҳукмдорнинг илтифоти билан Хоразмдан келтирилган қовун қоқидан истеъмол қилганини ёзиб қолдирганди.⁴

XIII–XIV асрларда Хоразмнинг Хитой давлати билан савдототиқ алоқалари кучая бошлаган. Хоразмликлар Хитойдан келтирилган “кобальт” ва “селадон” типдаги чинни буюмлар ҳар қандай захарни ҳам зарарсизлантиради деб ҳисоблар ва уларни кўплаб харид қилардилар.⁵ Хитой чинни идишлари намуналари Кўҳна Урганч, Миздахқон, Девкесган, Шемахақалъа шаҳарларида ва Талайхонота карвонсаройида ҳамда Хоразмнинг бошқа ёдгорликларини тадқиқ қилиш вақтида кўплаб топилган. 1987 йилда Миздахқондан Х асрга оид Сун сулоласига мансуб танга, XII–XIV асрларга мансуб “селадон” идишлар топишган.⁶

Аксарият ҳолларда Хитойдан келтирилган чинни ва сопол идишларининг атрофи, ичи ва тагига иероглиф ёзувлари, турли-туман чиройли гуллар, мевалар, аждаҳолар ва балиқлар тасвирлари туширилган бўларди. Хоразм кулолчилиги тарихи тадқиқотчиси

¹ Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Восточной Европы и Хорезма на трассах “Шелкового пути”. Города и каравансаран на трассах..., с. 24.

² Клырнязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII–XIV веках. С. 38.

³ Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. Полевые исследования ХАЭЭ в 1958–1961 гг. МХЭ, т. 2, вып. 7, с. 51–52.

⁴ Иброхимов Н. Кўрсатилган асар. 72-бет.

⁵ Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. 1, с. 113.

⁶ Клырнязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII–XIV веках. С. 17, 38, 51, 65; Клырнязов М.-Ш., Бауетдинов Р. Торговые связи средневекового Миздахкана. Археология Приарала. Вып. VI, Нукус, 2003, с. 8; Клырнязов М.-Ш. Зеркала с изображением драконов из Миздахкана. Вестник ККО АН РУз. №3, 2000, с. 70.

Н.Н.Вактурскаянинг фикрича: “Хоразм кулоллари Хитой усталарига кўр-кўрона тақлид қилмасдан, асрлар давомида шаклланган анъаналарни ва мавжуд дидни ҳисобга олиб, ўз маҳаллий ашёларида қайтадан ишлаб чиққанлар”.¹

Хитой билан бўлган алоқаларининг кенгайиши натижасида хоразмликлар ўз уй-жойларини хитойча – Кан усулида иситишга интилганлар. Ўз навбатида, Ҳиндистондаги каби Хоразм қовунлари ва қовунқоқиси Хитойнинг энг чекка шаҳарларигача олиб бориб сотилганлигини Ибн Баттута эслатиб ўтганди.²

Амир Темур давлатининг вужудга келиши билан шимолий савдо йўлининг мавқеи пасайиб қолди. Натижада, тахминан, ўттиз йил давомида бутун Ғарб ва Шарқ ўртасидаги савдо-сотик муносабатлари Эрон ва Мовароуннаҳр орқали ўтган Буюк Ипак йўлининг жанубий тармоғи орқали амалга оширилди. Кўп йиллик мураккаб сиёсий вазиятни бошидан кечирган ва Амир Темур давлати таркибига кўшиб олинган Хоразм эндиликда Шарқий Европа ва Россия билан эмас, балки Эрон, Мовароуннаҳр, Ироқ, Яқин Шарқ, Ҳиндистон ва Хитой билан савдо-сотик муносабатларини йўлга қўйишга мажбур бўлганди. Аммо бу савдо-сотик алоқалари илгаригидай кенг миқёсда бўлмасдан, теурийлар орасида бошланиб кетган ўзаро ички низолар натижасида жуда қисқариб қолганди.

XV–XVII асрларда Хоразмнинг ички ва ташқи савдо-сотик муносабатларида Урганч шаҳри ўз мавқеини йўқотмади. Шу билан бир қаторда, воҳа атрофидаги Қумкенд, Тирсак, Вазир, Янгишаҳар бозорларида ҳам чет эл савдогарлари дўконлари ва молларини учратиш мумкин эди. Жумладан, Хива шаҳри археологик ёдгорликларидан XV–XVI асрларга оид Хитой тангалари, иероглифли чинни идишлар, металл, шиша, суяк буюмлар топилади.³

Жаҳон савдо-сотик алоқаларининг мустаҳкамланишида карвон йўлларининг хавфсизлиги таъминланганлиги, тижорат аҳли учун ичимлик суви, сифатли озиқ-овқат ва дам олиш имкониятларининг яхши яратилганлиги муҳим аҳамиятга эга эди. Шу боис давлат бошлиқлари ва йирик ишбилармонлар шаҳар ва қишлоқлар бозорларида карвонсаройлар ва чойхоналар қуриш, қимматбаҳо мол-

¹ Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.). В кн.: Керамика Хорезма. ТХАЭЭ, т.IV, М., Изд. АН СССР, 1959, с. 342.

² Иброхимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёхати. 62-бет.

³ Мамбетуллаев М.М. О торговых связях Хорезма..., с. 46.

лар олиб келаётган савдогарларнинг юкларини сақлаш ишларига катта эътибор қаратишган. Ўз навбатида, савдогарлар ҳам тинч ва таъминланган йўллардан юришга интиланлар.

Чунончи Хоразм савдогарларининг Эрон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон ва Хитой билан савдо-сотик муносабатлари Жанубий Туркменистон ва Хуросон йўллари орқали амалга оширилган. Қорақум ва Амударё бўйлаб ўтган ҳамда Хоразмни Жанубий ва Жанубий-Ғарбий Туркменистон билан боғлаб турган ўрта аср карвон йўллари изларини XX асрнинг 70 – 80-йилларида археолог олимлар ўрганиб, муҳим маълумотларни аниқладилар. Жумладан, Марв билан Хоразм оралигида бир неча карвон йўллари мавжуд бўлиб, унда Минора номли карвонсарой катта аҳамиятга эга бўлган.

Эрон ва Хоразм ўртасидаги карвон йўлларининг кўп асрлардан бери фаолият юритиб келаётганини исботлайдиган далиллар массагет қабилалари ёдгорликларидан топилди. Улар орасида Шимолий Ҳиндистондан келтирилган маржонлар, Кавказorti сопол буюмлари, Миср чинниси ва Исиданинг бронза ҳайкалчаси каби четдан келтирилган буюмлар бор эди.

Нисодан (ҳозирги Ашхобод яқинида) Хоразмнинг йирик савдо-сотик маркази Урганчга олиб борувчи карвон йўли эса тарихда “Шахристон йўли” номи билан машҳур бўлган. Бу йўлга чиққан карвон, даставвал, шимол томонга юриб, Ёртигумбаз, Кашон қудуқлари орқали Нахарли қудуғига етиб келарди. Кейин Нахарли қудуғидан 6 км шимолий ва шимоли-ғарбий томонда мавжуд бўлган Кирпичли қудуғига борилган. Бу ерда Нисо вилоятининг шимолий чеккасида кўп аҳолили Каук қишлоғи бўлганлигини туркман археологи Д.Дурдиев тахмин қилмоқда.¹ Чунки қудуқ атрофидан ўрта асрларга тегишли қурилиш қолдиқлари ва уй-рўзгор буюмлари топилган. Кирпичлидан чиққан карвонлар Уюқли ва Қарри-чирли-Бешқак қудуғларидан ўз сув эҳтиёжларини қондирганлар. Уюқлидан 6 км. ғарбий – жануби-ғарбда ўрта асрларга мансуб кичик қалъа-истехком қолдиғи топилган.

Бешқакдан 4 км. шимоли-шарқда (Нисодан тахминан 110–120 км. шимолий, шимоли-шарқда) Қизилчақалъа номли карвонсарой жойлашган. Ундан кейин карвонлар Бахт қудуғи орқали ўтиб, кичик карвонсаройи бўлган Чурчури аҳоли манзилига етиб келган.

¹ Дурдиев Д. Транскаракумский торговый путь из Хорезма в Южный Туркменистан. Новые исследования по археологии Туркменистана. Ашгабад, 1980, с. 99.

Чурчуридан Қизилчақалъа, Гичгалди, Қамишли, Аёз қудуқлари орқали юрилгач, 85 км. шимоли-шарқда жойлашган Минора карвонсаройига етиб келинган. Айнан шу ерда Марвдан келаётган савдо карвонлари Нисо шахридан чиққан карвонлар билан учрашган. Ўз навбатида, Минора қалъасидан Хонқуйи қудуғи орқали Марв воҳасига борувчи йўл мавжуд бўлган.¹

Минорадан 50 км. шимоли-шарқда Хасарли карвонсаройи бўлганлиги аниқланди. Хасарлидан то Хивагача бўлган йўлнинг тўртта тармоғи ҳақида ёзма маълумотлар сақланиб қолган. Нисбатан аниқроқ белгиланган йўлларнинг бири – Хасарли. Бобоҳонўюқли, Кенгқудуқ, Яккасўзан, Хонқудуқ Сойгача, Кесакли, Қорақўл қудуқлари орқали Хивага етиб борган.² Ўрта аср манбаларида ушбу йўл Замахшарга ва ундан сўнг Урганчга олиб борганлиги ҳам қайд этилган.³ Мазкур йўлдан ҳаракат қилган карвонлар Урганч, Замахшар, Шоҳсанам, Шемахақалъа каби йирик бозорлари бўлган шаҳарларга етиб келганлар.

Қорақум чўли орқали Хоразмга карвонлар жуда қадим замонлардан келиб турган. Йўлнинг табиий жиҳатдан ўта мураккаб эканлигини ҳисобга олган ҳолда, вақт ўтиши билан карвонсаройлар қурилишига эътибор берилган. Серсув қудуқлар яқинида шинам қилиб қурилган ва мустақкам деворлар билан ўралган карвонсаройлар савдогарлар, йўловчилар, сайёҳатчилар хавфсизлигини кафолатловчи истехком ролини ўйнаган.

Хоразм билан Марв ва Нисо ўртасидаги йўлларда мавжуд қудуқлар яқинида қурилган карвонсаройларнинг аксарияти X асрда амалга оширилган, деган тахминлар бор. Чунки карвонсарой қолдиқларидан топилган сопол буюмлар ва бошқа ашёвий далилларнинг аксарияти X–XIII аср ҳунармандчилиги намуналаридан иборатдир. Иккинчидан, сиёсий вазият тақозосида Хоразм айнан шу даврларда марказлашган давлат сифатида тарих майдонига чиққан эди. Учунчидан, хоразмликлар учун Хуросонга олиб борувчи қисқа ва қулай йўллар зарур бўлиб, улар сомонийлар мулкларини четлаб ўтиши ва савдогарларни катта бож тўлашдан халос қилиши лозим эди.⁴ Тўртинчидан, Эрондан Хоразмга олиб борувчи йўллар ҳақида-

¹ Ўша жойда, 102-бет.

² Ўша жойда, 103-бет.

³ Гуломов Я.Ғ. Қадимги Хоразмнинг сугорилиш тарихи. 120-бет.

⁴ Дурдиев Д. Транскаракумский торговый путь..., с. 105.

ги маълумотлар ва далиллар фақат савдо-сотик алоқаларини кучайтириш учунгина эмас, балки ҳарбий-стратегик ва жосуслик мақсадларини ҳам кўзлаб тушланган, деган тахминлар бор эди.¹

Тадқиқотчилар томонидан Шимоли-Шарқий Эронни Марғиёна воҳаси орқали Хоразм билан боғлаб турган карвон йўллари нисбатан тўлиқроқ ўрганилганлиги маълум. Ўрта аср форс географы Ҳамдуллоҳ Қазвиний ўзининг “Нузхат ул-қулуб” (“Қалблар ороми”) асарида Хуросон ва Мозандарондаги савдо-сотик алоқалари ҳамда Эронни Хоразм билан боғловчи карвон йўллари тўғрисида батафсил маълумотлар қолдирган. Олимнинг кўрсатишича, Бистом ва Деҳистон шаҳарлари оралиғидаги йўлнинг узунлиги тахминан 300 км.ни ташкил қилган бўлиб, унинг асосий манзилгоҳлари ўртасидаги масофани карвонбошилар яхши билишган. Жумладан, Бистомдан Гандгача 7 фарсах (тахм. 46 км.); Ганддан Милободгача 6 фарсах, Милободдан Мусободгача 5 фарсах; Мусободдан Журжонгача яна 5 фарсах, яъни 23 фарсах – тахминан 150 километр масофани ташкил қилган. Журжонга келган карвонлар кейинчалик ўз сафарини давом эттирганлар. Натижада Журжондан икки йўл кесишган жойгача 9 фарсах, ундан Муҳаммадодбодгача 7 фарсах ва яна шунча масофадан кейин Деҳистонга етиб борганлар. Шундай қилиб, Бистомдан Деҳистонгача бўлган масофа 46 фарсах – тахминан 300 километрни ташкил қилган. Академик В.В.Бартольднинг от-туя карвонлари 23 фарсах йўлни 4 кунда босиб ўтишган деб ҳисоблаганлигини эътиборга олсак, Бистомдан Журжон орқали Деҳистонгача бўлган масофани улар 8 кунда босиб ўтганлар.²

Деҳистонни Эроннинг бошқа шаҳарлари билан ҳам боғлаб турган яна бир серкатнов йўл – Абескун билан Деҳистонни боғловчи тўғри карвон йўли бўлганлиги ҳам тахмин қилинади. Бу йўлнинг 50 фарсах эканлиги ҳақида ал-Истаҳрий ва Ибн Хавқаллар ёзиб қолдирганлар. Улардан қолган маълумотларга эътибор берган В.В.Бартольд ёзганди: “Журжон дарёсининг куйилиш жойидан бошлаб 50 фарсах йўл бизни Болкон кўрфазига олиб келиши керак эди. Лекин бу фикр бошқа, яна-да аниқроқ маълумотга тўғри келмайди”³ – дея таъкидлаган эди.

¹ Ўша жойла, 153-бет.

² Бартольд В.В. Дорожник от Бистама до Куля-Ургенча. Соч. М., 1965, т. 3, с. 262.

³ Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVIII в. Сочинения. Т. 3, М., «Наука», 1965, с. 46.

Тарихий манбаларда Деҳистондан Гурганжгача бўлган йўлдаги кўплаб тўхташ жойлари ва улар орасидаги масофа ҳақида маълумотлар учрайди ва уларни таҳлил қиладиган бўлсак, куйидагилар аниқланади. Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг кўрсатишича, Деҳистондан Хоразм пойтахтига олиб борувчи йўлдаги биринчи тўхташ манзили – Газбини работи бўлиб, у 7 фарсах масофада жойлашган. Ундан Абул Аббос работигача 9 фарсах, ундан Ибн Тоҳир работигача 7 фарсах, ундан Фаровагача 7 фарсах, ундан Хишти-Пухтгача (пишган гиштдан тикланган работ) 8 фарсах. Ундан Хушабдонгача 7 фарсах, ундан Тамғач работигача 7 фарсах, ундан Карвонгоҳгача 7 фарсах, ундан Сарханг работигача 9 фарсах, ундан Минорагоҳгача 7 фарсах, ундан Силбалигача 8 фарсах, ундан Мушки-Мабнигача 8 фарсах, ундан Марьям работигача 9 фарсах, ундан Хоразми-Нав (Янги Хоразм)гача 8 фарсах, ундан Хулми-Навгача (Янги Хулм) 6 фарсах, ундан Урганчгача 4 фарсах масофани босиб ўтиш керак эди. Барча оралик масофаларни ҳисобга оладиган бўлсак, Деҳистон – Урганч карвон йўли 110 фарсахни ташкил қилади. Аммо юқорида санаб ўтилган работлар орасидаги масофа Қазвиний таъкидлаганидек, 110 фарсах эмас, балки туркман олими Е.Атагарриев ҳисобича – 118 фарсахни ташкил қилади.¹

В.В.Бартольднинг ёзишича “Ҳамдуллоҳ Қазвиний ўзининг йўлномасини тузиш пайтида мўғул султони Ўлжойту (1304–1316) даврида тузилган йўлларнинг расмий ўлчамлари тўғрисидаги маълумотномадан фойдаланган”.² Ўз навбатида, Қазвинийнинг йўлномасини нашр қилдирган В.В.Бартольднинг тадқиқотлари натижаларини ҳам эътиборга олиш лозим. Жумладан, у юқорида тилга олинган Деҳистон – Хоразм карвон йўлидаги 15 та работнинг номини кўрсатаркан, улар орасидаги масофа 110 фарсахга тўғри келишига шубҳа қилмаган. Аммо шу билан бир қаторда В.В.Бартольд чоп эттирган Қазвинийнинг рўйхатида Минорагоҳ билан Мушки-Мабнинг орасидаги Силбали работи кўрсатилмаган. Ушбу ҳолат эҳтимол айрим ўлчовлардаги хатоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган.

Академик В.В.Бартольд Деҳистон ва Хоразм ўртасидаги карвон манзилларини санаш билан чекланиб қолмасдан, бир неча работлар ўрнини аниқлашга уриниб кўрган. Хусусан, олимнинг фик-

¹ Атагарриев Е. Средневековый Деҳистан. Л., 1986, с. 152.

² Бартольд В.В. Дорожник от Бистама до Куля-Ургенча. Соч. М., 1965, т. 3, с. 263.

рича, Везаве (ёки Везаре) шахри Туркменистоннинг Қизиларвот шахри яқинидаги Фарова манзилига тўғри келади. Куртиш кудуги эса Қазвиний кўрсатиб ўтган Карвонгоҳга тўғри келади.

XX асрнинг 50-йилларида Эрон ва Хоразм ўртасидаги карвон йўлларининг шимолий тармоғини академик С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзолари ўрганишга ҳаракат қилганлар. Хусусан, мавжуд карвон йўллари фақат ўрта асрларда фаолият кўрсатган, деган тахминлар илгари сурилган.¹ С.П.Толстов Қазвиний кўрсатиб ўтган манзилгоҳларнинг ҳозирги вақтда маълум бўлган қайси истеҳкомларга тўғри келишини аниқлашга уринган. Масалан, Девқалъа қалъаси Сарханг работи, Ўрта Қуйи кудуги Карвонгоҳ, Кирпичли – Хишти-Пухта, Талайхонота – Тамғач работи ўрнида бўлган, деган хулосага келинган. Ўрганилган карвонсаройлар деворлари айлана шаклида бўлиб, мўғул-татарлар босқинигача бўлган даврга, яъни X–XIII асрларга оиддир.²

Деҳистондан Хоразмга олиб борувчи карвон йўлининг жанубий тармоғини туркман археолоғи Хамро Юсупов тадқиқ қилиб, Қазвиний йўлномасида тилга олинган 15 та манзилгоҳнинг ўрнини аниқлашга ҳаракат қилган. Жумладан, Газбин работи – ҳозирги кундаги Тансиқли-Депе (Эл-Ота) харобаларига, Абул-Аббос работи – Доно отага, Ибн Тохир работи – Узунсув, Ферова – Пароу; Хишти-Пухта – Дамиржон Ота (Тутли посёлкаси ёнидаги), Хушабдон Томли кудуги ёнидаги карвонсаройга, Тамғач – Дамлиока ёнидаги карвонсаройга; Карвонгоҳ работи – Игдиқалъа, Сарханг работи – Оқайла, Минорагоҳ работи – Талайхонота (Ўртақую кудуги ёнида), Мушки-Мабни работи – Девқалъа харобаларига, Марьям манзилгоҳи – Найза-Хол харобаларига, Хоразми-Нав манзилгоҳи – Ёрбақир қалъасига, Хулми-Нов манзилгоҳи эса Кўҳна Урганчдан 24 км. Жануби-ғарбдаги Хаба манзилгоҳи ўрнига қиёсланади.³

Қазвиний ёзиб қолдирган Деҳистондан Хоразмга олиб борувчи карвон йўлининг Донотагача бўлган жанубий тармоғидан, XIX асрда Эроннинг Хивага юборилган элчиси Ризоқулихон ўтган эди. Аммо бу пайтда Копетдоғнинг ғарбий тизмаси тармоқларидан сўнг йўл Фарава ва Демиржонота орқали эмас, балки тўғрига қараб кет-

ган. Чунки Адун-Ота (Доно ота бўлиши мумкин) деган жойдан ўтган, Ризоқулихон карвони икки кундан сўнг, яқинида кўл бўлган Қоразтаклик деган жойга етиб келган.

Ризоқулихон ўз эсдаликларида Астрободдан Хивагача (Кўҳна Урганчгача) бўлган йўлни тасвирлар экан, уни 20 кундан ортиқроқ вақтда 40 та манзил орасидаги масофа босиб ўтилади, деб таъкидлайди.¹ Проф. Н.Ф.Петровский фикрича, карвонлар учун 1 фарсах масофа бир соатлик йўл бўлганлиги ва ҳар куни икки манзил ораси босиб ўтганлигини ҳисобга олинса, Астробод – Хива йўли тахминан 10–12 кунда босиб ўтилганлиги маълум бўлади.²

Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг маълумотлари археологик тадқиқотлар натижасида тўлиқ тасдиқланиб, у тилга олган жой номлари ҳозирги кунда қайси бир манзилга тўғри келиши аниқланди.³ Юқорида зикр қилинган таниқли олимларнинг тадқиқотлари асосида тўпланган билимларни бир-бирига қиёслайдиган бўлсак, қуйидаги жаadwalни тўлдириш мумкин бўлади:

Ҳамдуллоҳ Қазвиний	В.В.Бартольд	С.П.Толстов	Х.Юсупов
Газбини	Кермен	—	Тансиқлидепе (Эл-ота)
Абул Аббос	Абул Аббос	—	Доноота (?)
Ибн Тохир	Абу Тохир	—	Узунсув харобалари
Фарова	Абу Тохир	—	Парау
Хишти-Пухта (пишган гиштдан қурилган работ)	Пишган гиштдан қурилган работ (Хишти-Пухта)	Кирпичли	Тутли посёлкаси ёнидаги Демиржон ота харобаси
Хушабдон	Хушабдон (Шўр сувли жой)	—	Томли кудуги ёнидаги карвонсарой
Тамғач	Тамғач	Талойхонота карвонсаройи	Динглижа кудуги ёнидаги карвонсарой
Карвонгоҳ (Карвонлар жойи)	Карвонгоҳ	Ўртақуйи ёнидаги кар-	Игдиқалъа (?)

¹ Толстов С.П. Работа Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 гг. ТХЭ, 1958, т. 2, с. 59.

² Толстов С.П. Древний Хорезм, с. 166.

³ Юсупов Х. Развалины рабата Тансиқли-депе: (К вопросу о трассе южного отрезка пути Хорезм-Иран Хамдаллаха Казвиния). Каракумские древности. Ашхабад, 1970, вып. 3, с. 133–136.

¹ Атагарриев Е. Средневековый Деҳистан, с. 153–154.

² Петровский Н.Ф. Древние арабские дорожники по среднеазиатским местностям. Т., 1894, с. 7.

³ Юсупов Х. Археологические работы в предгорьях Северо-Западного Копетдага между Сарыкамышем и Кзыл-Арватом. Каракумские древности, 1972, вып. 4, с. 134–141.

		вонсарой	
Сарханг	Работ Сарханг (харбий бошлиқ работи)	Девқалъа карвонсаройи	Оқайла
Минорагоҳ (Миноралар жойи)	Минорагоҳ	—	Ўртақуйи харобалари ёнидаги Талайхонота карвонсаройи
Силбани	—	—	—
Мушки-Мабни	Мушки-бини (Бурун учун мушк)	—	Девқалъа харобаси
Марям	Работи Марям (Мария Работи)	—	Найза-Хол харобаси
Хоразми-Нов (Янги Хоразм)	Хоразми – Новду	Ёрбакир харобаси ёнидаги карвонсарой	Ёрбакир харобаси
Хулми-Нов (Янги Хулм)	Хулми – Новду	—	Кўхна Урганчдан 24 км. жануби-ғарбдаги харобалар
Гурганж	Урганч	Кўхна Урганч	Кўхна Урганч

Хоразм билан Жанубий Туркманистон ва Эронни боғлаб турган йўллар орасида Атрек дарёсидан шимолий-шарққа йўналган ва ғарбий Копетдоғ тоғ тизмаси орқали юрилиб, ҳозирги Қизиларвот худудига чиқадиган йўл ҳам мавжуд бўлган. Мазкур йўл кейинчалик қадимда дарё оқими вужудга келтирган водий орқали Демиржоната (Тутли) карвонсаройига етиб келган. Кейинчалик карвонлар қумликлардан ўтиб, Томли ва Дингли карвонсаройлари орқали, Игди кудуғи ёнига – Узбойга чиқилган. Игдидан Оқайла ва Ёртигумбаз карвонсаройларидан ўтиб, йўл Куртишбобо деган жойга етиб келган. Шу ердан йўл иккига бўлиниб, бири – Копетдоғ тоғолди худуди, Гизилгати, Чаирли, Бостанша (Кирпили) ва Қози карвонсаройлари орқали Шахрислом шаҳрига олиб борган.

Хоразмга олиб борувчи иккинчи асосий йўл – Куртишдан Узбойнинг чап қирғоғи бўйлаб, Талайхонота, Назарқақи, Ўртақуйи,

Девқалъа, Хагиб (Инжерқақи), Шоҳсанам (Субурни) каби карвонсарой ва қалъалар орқали ўтиб Кўхна Урганчгача чўзилган¹.

Хуросондан Хоразмга борувчи йўллардан яна бири – Марв шаҳридан бошланиб, Амулга (Чоржўй) етиб борган. Кейинчалик Амударёнинг ҳар иккала қирғоғи бўйлаб, карвонсаройлар ва шаҳарлар чизиги Хоразмга томон чўзилиб кетганди. Сўл қирғоқ Амударё бўйлаб Дейнов, Ўртатепа, Мовизотатепа, Моор, Томоқир, Санработ, Қабақли, Қўшқалъа-1,2, Тупроққалъа, Учхарсанг, Кетмончи, Кугуртли, Байроқтепа, Донишерқалъа, Оққалъа, Чошқалъа, Отатурққалъа каби карвонсарой-работлар ҳамда Тохирия (Дояхотин), Дарғон, Жигарбанд, Садвар, Ҳазорасп, Хонқа, Гурлан, Порсу каби шаҳарлар орқали карвонлар Гурганжга етиб келган.

Бу йўллардан ташқари, ал-Макдисий кўрсатиб ўтган Гурганжни Хуросон билан боғловчи 9 кунлик йўл бўлиб, унинг сўнгги манзили – Фарова (Афрова) саналган. Мазкур йўлнинг бир қисми Ўзбой ирмоғи ёқалаб кетган бўлса керак, деб тахмин қилинади. Бу йўлда оралиғи 1 кунлик масофада жойлашган куйидаги манзилгоҳлар бор эди: Ардакува, Бахан, Маҳди, Миёншоҳ, Абу Саҳл, Дугаж, Жафар работлари ҳамда Ал-Ҳаким кудуғи.²

Ҳамдуллоҳ Қазвиний ва Хожи Халфалар меросида Марвдан Гурганжга борувчи яна бир йўл ва унинг ўлчовлари ҳақида маълумотлар учрайди. Хусусан, Марвдан Сукри ёки Сафаргача – 5 фарсах; Сукридан Ободонганжгача – 2 фарсах, Ободонганждан Сурон работигача – 8 фарсах, Бирундан Нушакир (Нушакирд) работигача – 7 фарсах, Нушакирдан Сангободгача – 7 фарсах, Сангободдан Тохириягача – 6 фарсах, Тохириядан Буд (Будина) работигача – 10 фарсах, Буддан Дарғонгача – 10 фарсах, Дарғондан Жигарбандгача – 7 фарсах, Жигарбанддан Дехони-Шир работигача – 5 фарсах, Дехони-Ширдан Садвар (Садур)гача – 4 фарсах, Садвардан Ҳазораспгача – 10 фарсах, Ҳазораспдан Деҳи-Озрокқача – 10 фарсах, Деҳи-Озрокдан Ардахушмитангача – 7 фарсах, Ардахушмитандан Андарастангача – 6 фарсах, Андарастандан Нузваргача – 2 фарсах, Нузвардан Гурганжгача эса – 6 фарсах масофани босиб ўтиш керак бўлган. Ҳайратланарлиси шуки, ҳар иккала: Марв-Гурганж ва Деҳистон-Гурганж оралиғидаги масофа бир хил бўлиб – 110 фарсахни

¹ Юсулов Х., Аширов А. Караванные пути в Каракумах. Города и каравансарай на трассах..., с. 48-49.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского завоевания. С. 210.

III БОБ. ХОРАЗМНИНГ ЕВРОПА ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН САВДО-СОТИҚ МУНОСАБАТЛАРИ

3.1. Хазар хоқонлиги ва Булғор давлати билан савдо-сотик алоқалари

1937–2000 йилларда Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзолари ва Қорақалпоғистон республикаси археолог олимларининг амалга оширган кенг қамровли илмий тадқиқотлари натижасида Хоразм воҳаси тижоратчиларининг Волгабўйи, Шарқий Европа ва Сибир халқлари билан савдо-сотик ва маданий алоқаларини ёритиш имконини берадиган кўплаб ашёвий далиллар ва маълумотлар тўпланди. Тўпланган ноёб тафсилотлар ва улар асосида ёзилган илмий асарлар мазкур алоқаларининг йўналишлари ва ўзига хос тақрорланмас хусусиятларини аниқлаш имконини берди.

Х аср араб манбаларида хоразмлик савдогарлар Дашти Қипчоқ, Волгабўйидаги Ҳазария ва Булғор давлатлари, Шарқий Европадаги Славян князликлари билан олди-сотди алоқаларини ўрнатганликлари қайд этилади. Бу ҳақда ал-Истахрий шундай ёзади: “Кўшни турк куллари билан бир қаторда, славян ва ҳазар куллари катта қисми, дашт тулкиси, соболь, тулки, қундуз мўйнасининг катта қисми уларнинг (хоразмликларнинг. – Қ.М.) кўлига тушади”¹.

Хоразмнинг Ҳазар хонлиги билан алоқалари мустаҳкамланиб борди. Хоразмликлар Шимолий Кавказ, Волга ва Каспий бўйи ҳудудларини ўз ичига олган ушбу давлатнинг сиёсий ҳаётида ҳам муҳим роль ўйнай бошладилар. Ал-Масъудий хоқон қўшинларининг асосини хоразмликлар ташкил қилади деса, ибн-Ҳавқал қўшинда 12 минг кишидан иборат хоразмлик ёлланма аскарлар бор, деб ёзганди.² Хоразмликлар хонликнинг ҳукумат ишларига аралашиниш ва ўз вазирага эга бўлиш ҳуқуқини олган эдилар. Хоразм савдогарлари эса давлат ҳудудида нафақат ўз молларини сотар, балки ислом динини кенг ёйиш ва мусулмонлар сонини ошириш каби ишларга ҳам раҳнамолик қилардилар.

Ҳазар хонлиги маркази бўлган Итиль шаҳри Шарқ ва Ғарбдан келаётган карвон йўллари туташган ерда жойлашганлиги сабабли

¹ МИТТ, т. 1, с. 180.

² История народов Узбекистана. Т. 1, Т., Изд. АН УзССР, 1950, с. 231.

ташқил қилганди¹. Бундай ҳолатда тажрибали карвонбошилар имкон қадар узоқ сафар учун зарур шароитлар яратилган ва беҳатар йўлни танлашга ҳаракат қилган бўлсалар ажабмас.

Амир Темур давлати юксалган бир шароитда Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи орқали амалга оширилган савдо-сотик алоқаларининг жанубдан ўтган йўлга бурилиши натижасида Моваруннахрнинг Хуросон, Жанубий Туркменистон ва Эрон билан бўлган иқтисодий муносабатларига ижобий таъсир кўрсатди. Шу билан бир қаторда, Хоразмнинг Темур давлати ва Олтин Ўрда ўртасида талон-тарож қилиниши, йирик иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган Гурганж шаҳрининг вайрон қилиниши жуда кўп йилларга таъсир қиладиган таназзул ҳолатини вужудга келтирди.

Бу даврда Хоразмга олиб борувчи савдо-сотик йўллари аҳамияти пасайиб, у билан азалий алоқаларни амалга ошириб келган Жанубий Туркменистон ва Хуросон вилояти шаҳарларининг иқтисодий ҳаёти ҳам издан чиқди. Мазкур ҳолатнинг асоратларини тушунган Амир Темур ва унинг ворислари савдо-сотик муносабатларини қайта тиклаш мақсадида айрим шаҳарлар ва улардаги йирик карвонсаройларни тиклаш ҳамда янгиларини барпо этиш ишларига эътибор қаратдилар. Натижада Хоразмнинг пойтахти Гурганж тиклана бошлади ва Боғобод номли йирик шаҳар қурилди. Эндиликда Қизилчақалъадан чиққан карвонлар Боғобод манзилгоҳи орқали Куфен ва Обивард шаҳарларига қатнай бошладилар.

Феодализмнинг сўнгги босқичига келиб, ўзаро тинимсиз урушлар оқибатидаги жамиятнинг инқирозга учраши натижасида бир вақтлар гавжум, ҳашаматли карвонсаройлар, қудуқлар ва биноларга эга бўлган савдо-сотик йўлларида ҳаракатлар деярли тўхтаб қолди. Ҳар хил моллар ортилган карвонлар тинимсиз юриб турган бу йўллар эндиликда Хива хонлари қўшинларининг Хуросон ва Ахал-така туркманлари ерларига, аксинча, эронликлар ва туркманларнинг Хоразм воҳаси ва унинг атрофидаги ҳудудларга талончилик мақсадида ҳаракат қиляётган қуролланган лашкарлар юрадиган йўлларга айланиб қолди.

¹ Ўша жойда, 211-бет.

дунёнинг йирик ва бой шаҳарларидан бирига айланган эди. Ибн Ҳавкалнинг берган маълумотларга қараганда, шаҳарнинг узунлиги ва кенглиги 1-фарсахга (6–8 км.) тенг бўлган.¹ Шаҳар икки қисмдан иборат бўлиб, ғарбий қисми – Итиль ва шарқий қисмида – Ҳазарон номли савдо-сотик марказлари жойлашганди. Ҳазарон аҳолисининг кўпчилигини хоразмликлар ташкил қилиб, улар орасида савдогарлар, хунармандлар, дин арбоблари ва ҳарбийлар бўлган.

Ўз навбатида, Хоразмнинг шимолий маркази бўлган Урганчда ҳам Урал бўйларида кўчиб келган ҳазар, алан ва славянларнинг маҳаллалари мавжуд эди. Бу манзилгоҳлар хоразмшоҳ маъмунийлар ва мўғуллар босқини даврида ҳам мавжуд бўлгани тўғрисида италян сайёҳи Плато Карпини ёзиб қолдирган.²

Ҳазар хонлиги кўп йиллар давомида ўғузлар ва славянлар билан кескин кураш олиб борган ва ўзининг жанубий қўшниси – Хоразмнинг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб туришига муҳтож бўлган. Ҳаттоки, 965 йилда Бела Вежа (Саркел) шаҳри яқинида Ҳазар хонининг асосий қўшини рус князи Святославнинг лашкарлари томонидан тор-мор этилган бир вақтда Хоразм сиёсий доиралари Қуйи Волганинг энг муҳим савдо марказларини қўлга киритиш лозим, деб ҳисоблаганлар. Ал-Мақдисий Урганч амирлари баъзида Ҳазариянинг шаҳарларини эгаллаб олганлиги ҳақида маълумот беради.³

Хуллас, Хоразмнинг X асрдаги иқтисодий тараққиёти учун Ҳазар ҳоконлиги ва унинг Итиль, Саркел (Бела Вежа) каби энг муҳим савдо марказлари билан бўлган савдо алоқалари жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Хоразм сиёсий доиралари ва савдо-тижорат аҳли ушбу йўналишдаги муносабатларнинг кенгайишидан манфаатдор эдилар. Мазкур ҳолат шу даврда Волга бўйларида мавжуд бўлган яна бир давлат – Булғор хонлиги билан ҳам икки томонлама манфаатдорлик асосида алоқаларни кучайтиришни тақозо қилган. Ибн Фадлан маълумотларида фақат Итилдагина эмас, балки Булғорда ҳам хоразмликлар яшайдиган каттагина жамоа мавжуд бўлган.

Ҳазар хонлиги каби, Булғория ҳам исломни қабул қилган вақтда Хоразм сиёсий вазиятнинг ўзгаришига бефарқ қарай олмаган. Волгабўйларидаги ҳазор ва булғорлар билан савдо-сотик алоқала-

ридан манфаатдор Урганч амирлари Булғорияни ўз таъсир доирасида ушлаб туришга доимо интилиб келганлар. Хоразм сиёсий арбоблари 985 йилда Булғорияга ҳужум қилган Киев Руси князи Владимирнинг ҳаракатларига ҳар хил йўл билан тўсқинлик қилишган ва унинг муваффақиятсиз чиқишига кўмаклашганлар. Баъзида Булғория ва Хоразм ўртасидаги муносабатлар кескин тус олиб, ҳаттоки куруллой тўқнашувларга ҳам олиб келган. Ибн Ҳавкал хоразмликларнинг Булғор давлати чегараларига ҳужум қилиб, у ердан турли ўлжалар ва қуллар олиб қайтганликлари ҳақида ёзиб қолдирган.⁴

Волга бўйи Булғорияси худудидаги Булғор, Биляр, Сувар, Ошель, Жукотин, Тубулгатау, Керменчук, Казань ва Кашан каби шаҳарлар савдо-хунармандчилик марказлари сифатида шуҳрат қозонганди. Булғор шаҳар ва қишлоқлари бозорларида Марказий Осиёнинг турли бурчакларидан мусулмон савдогарлари олиб келган, катта миқдордаги қумуш дирҳамлар муомалада бўлган. X аср араб географи Ибн Руста “оқ юмалоқ дирҳамларга мусулмон мамлакатларидан келтирилган молларни алмаштириш йўли билан олди-сотди қилинади”,² – деб ёзганди.

Ал-Мақдисий Мовароуннахрнинг турли вилоятларидан Шарқий Европага чиқарилган ва булғорларнинг Хоразмга келтириб сотган моллари рўйхатини келтирган: “Хоразмдан – соболь, кулранг олмахон, оқсичқон, дашт тулкиси, сувсар, тулки, қундуз, бўялган қуён, эчки, мум, камон ўқи, оқ терак пўстлоғи, учлик қалпоқлар, балиқ елими ва балиқ тиши чиқарилади. Қундуз териси, канақунжут мойи, анбар, кимухт (ошланган от териси), асал, ўрмон ёнғоғи, лочинлар, қилич, совутлар, қайин (халанж) дарахтининг илдизи, славян қуллари, қўй ва сигирлар – буларнинг барчаси булғорлардан келади”.³ Ал-Берунийнинг маълумотларига қараганда, булғорлар Хоразмга Шимолдаги денгизлардан тутилган морж тишларини ҳам келтириб сотганлар.⁴

Булғор шаҳарлари Европанинг шарқидаги мўйна, терилар, тери ошланда ишлатиладиган пўстлоқ, қорамол, асал, ниҳоят, славян ва турк қуллари сотиладиган йирик марказ саналган. Булғор ва

¹ История народов Узбекистана. т. 1, с. 231.

² Очерки истории Каракалпакской АССР. т. 1, с. 91.

³ МИТТ, т. 1, с. 209.

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 258-бет.

² История народов Узбекистана. т. 1, с. 231.

³ МИТТ, т. 1, с. 202.

⁴ Мамбетуллаев М.М. О торговых связях Хорезма... с. 45.

Итилда ҳақиқий қул бозорлари бўлиб, бу ерда славян ва турк қулларини сотиб олиш ёки айрибошлаш мумкин эди.

Хоразмдан Волга бўйларига истеъмолда кўп ишлатиладиган гуруч ва балиқ олиб бориб сотилган.¹ Ҳазария ва Булғорияда шоли экишни ўзлаштира олмаганликлари сабабли, гуруч маҳсулотлари бу ерларга Хоразм ва Мовароуннаҳрдан келтириб сотилган. Амударёнинг Оролбўйи дельтасидаги Холижон деган жойда дудланган балиқлар тайёрланиб, уларнинг катта қисми четга чиқарилган. Итил ва Булғорга кўп миқдорда қуруқ мевалар (ёнғоқ, майиз, ўрик ва ҳ.к.) жўнатилиб туриларди. Аҳоли канакунжут мойи, ширинликлар, бўза, мушк анбар, пахта, ип, шойи матолар, мовут, кимхоб, гилам ва чойшаблар, қулф, камон, қайиқ каби молларни ҳам катта миқдорда харид қиларди. Хоразм Волгабўйи ва Шарқий Европа мамлакатлари билан Ҳиндистон, Хитой, Кичик Осиё Ироқ ва бошқа мамлакатлар ўртасидаги савдода транзит савдо маркази ролини ўйнагани сабабли, савдодаги моллар орасида турли-туман хориж маҳсулотларини кўриш мумкин эди.

Волга Булғорияси билан Хоразм ўртасидаги савдо-сотик муносабатлари XV асргача давом этди. Мазкур алоқаларда Гурганж шаҳри муҳим роль ўйнаганди. Ироқ ва Эрондан Шарқий Европага борувчи энг яқин йўл устида жойлашган Хоразмнинг ушбу йирик хунармандчилик ва савдо-сотик шаҳрида ўнлаб қарвонсаройлар ва йирик бозорлар мавжуд бўлиб, у ерда дунёнинг кўплаб мамлакатларидан келган ва турли-туман молларни сотаётган савдогарлар, сайёҳлар ва ватангадо дарвешларни учратиш мумкин эди. Шаҳарга келаётган аҳоли ва савдогарлар сони ошиб бориши натижасида унинг майдони кенгайиб, 400 гектарга етган. Ибн Баттута, Ибн Арабшоҳ, Ал-Умарий каби араб географлари, Плано Карпини, Марко Поло, Балдуччи Пеголетти каби европалик сайёҳлар асарларида Урганч Хоразмнинг энг катта савдо-хунармандчилик марказига айланганлиги қайд қилинади.

Гурганж шаҳридан ташқари Хоразмнинг Кат, Шемахақалъа, Пулжой (Гит), Бугрохон (Мадминия), Миздахқон, Кардор каби шаҳарлари тижоратчилари ҳам Волгабўйи ва Шарқий Европа билан бўлган савдо-сотик ва маданий алоқаларда муҳим ўрин эгаллаган.

XI–XIII асрларда Хоразмнинг йирик империяга айланиши билан жаҳон савдо-сотик муносабатлари яна-да кенгайди. Эндиликда Хоразм савдо-тижорат қарвонлари Сибирнинг Саян-Олтой ҳудудларига етиб бориб, у ердаги маҳаллий хакаслар билан иқтисодий алоқаларни ўрнатадилар. Сибирь ҳудудларидан Хоразмга турли хилдаги мўйналар, мускус, мамонт суяклари, лочин ва тери келтирилган.¹ Икки ўртадаги алоқалар намунаси сифатида Энасой дарёси бўйидаги Элегест шаҳарчаси ва Хемчик дарёси бўйидан мусулмонларнинг қабристонлари топиллиши бу ерларда Мовароуннаҳр ва Хоразм савдогарларининг манзилгоҳлари бўлганлигидан далолат беради.²

Хоразмликлар Шимолий Кавказдаги алан қабилалари, Жанубий Уралдаги бошқирдлар билан ҳам савдо-сотик муносабатларини йўлга қўйишган. Археологлар бу ҳудудлардан ҳам Хоразмда ишлаб чиқарилган ёки воҳа орқали олиб ўтилган Шарқ давлатларига оид маҳсулотларни топишган.

Мўғул-татарлар босқини Хоразмнинг Шарқий Европа ва Волгабўйи билан бўлган савдо-сотик муносабатларининг издан чиқишига олиб келган бўлса-да, ушбу алоқалар тез орада яна қайта тикланди. Олтин Ўрда давлатининг ташкил топиши ва Шимолий Хоразмнинг унинг таркибига кириши Волгабўйи ҳудудлари билан илгаридан мавжуд бўлган савдо-сотик муносабатларининг ривожланишига янги имкониятлар яратди. Шарқ ва Ғарбни боғловчи қадимги Буюк Ипак йўли яна ишлай бошлади. Илк бор трансконтинентал сайёҳатлар ва савдо-элчиликлари алоқалари амалга оширилди. Европаликлардан Плано Карпини, Вильгельм де-Рубрук, Марко Поло, Монте Корвинолар Марказий Осиё шаҳарларига сафар қилдилар. Хитойликлар эса Мўғул-татар давлатчилигининг шаклланишида катта роль ўйнадилар.

Олтин Ўрда давлати, айниқса, Ўзбекхон ва Жонибек каби хонлар ҳукмронлик қилган даврларда ниҳоятда тараққий қилиб, шаҳар хунармандлари ҳаёти жонланди, савдо-сотик ва пул муомаласи ўз ривожининг чўққисига чиқди. Натижада Урганч (Гурганж), Булғор, Шемахақалъа каби мўғуллар вайрон қилган шаҳарлар тез орада ўз қаддини тиклаб олдилар. Булғор шаҳри Олтин Ўрда давлатининг

¹ История народов Узбекистана. т. 1, с. 231.

¹ Кызласов И.Л. Аскизская культура (средневековые хакасы X–XIV вв.). Степи Евразии в эпоху средневековья. М., «Наука», с. 204; Маджидов Н.А. Южный Урал XII–XIV вв. Степи Евразии..., с. 222–223.

² Кызласов И.Л. Аскизская культура..., с. 201–206.

дастлабки пойтахти ҳисобланган. Олтин Ўрда хонлари Волга ва Уралнинг қуйи оқимларида – Сарой Боту, Сарой Берка, Бельжмин, Ҳожитархон, Увек, Саройчик, Азак, Можар, Мохша каби янги шаҳарларни барпо этдиларки, уларда яшаган аҳолининг эҳтиёжларини қондириш мақсадида савдо-сотик ва хунармандчилик аҳли тинмай меҳнат қила бошлади.

Сарой Боту (Сарой ал-махрус), Сарой Берка (Сарой ал-Жадид), Булғор, Мохша, Увек, Ҳожитархон каби шаҳар қолдиқларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида кўплаган хунармандчилик устахоналари қолдиқлари билан бир қаторда, йирик карвонсаройлар, бозор расталари, дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган ноёб буюмлар қолдиқлари топилди. Улар орасида Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Мовароуннахр, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ишлаб чиқарилган буюмларга тақлид қилиб ясалганлари ҳам учрайди.

Олтин Ўрда давлатида сиёсий барқарорлик юзага келганлиги сабабли хўжалик ҳаёти, айниқса, савдо-сотик муносабатларининг ривожини учун қулай имкониятлар вужудга келган. Натижада, Буюк Ипак йўлининг Хоразм орқали ўтувчи шимолий тармоғи яна энг серқатнов карвон йўллари билан бирига айланди. Шу билан бир қаторда, Урганчда Олтин Ўрда учун тангалар зарб қилинган ва хонликка жўнатиш учун жуда кўп савдо-сотик моллари йиғилиб турилгани ҳақида Ибн Баттута ёзиб қолдирган.¹ XIII–XIV асрларда мавжуд бўлган Хоразм шаҳарлари қолдиқларидан Олтин Ўрда билан савдо-сотик муносабатларида ишлатилган танга пулларнинг намуналари топиллиши икки томонлама алоқаларнинг ривожланганлигидан далолат беради.

Археологик тадқиқотлар натижасида Хоразмда 1363–1384 йиллар давомида олтин, 1279–1388 йиллар давомида эса қумуш ва мис тангалар зарб қилиниб, муомалага чиқарилганлиги аниқланди. Хоразмнинг ички савдоси учун, айниқса, мис тангалар кўплаб зарб қилинганди. Олтин Ўрда даври Хоразм тангалари топилган жойлар, савдо-сотик алоқалари йўналишларини белгилаш имконини берди. Хусусан, Хоразм тангалари, асосан, Марказий Осиё ва Қозоғистон ҳудудларидан кўплаб топилган ва йўналишдаги алоқалар анча ривожланган, деган хулоса туғилади. Ўз навбатида, Шарқий Европа

¹ Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда. Стены Евразии..., с. 231–235; 275.

ҳудудларидан Хоразм тангалари нисбатан кам топилган. Нумизмат Г.А.Федоров-Давидовнинг фикрига қараганда, Шарқий Европа билан савдо-сотик муносабатлари, асосан, ҳисоб-китоб ишларининг чек ва вексель асосида амалга оширилганлиги сабабли Хоразм танга пуллари муомалада нисбатан камроқ ишлатилган.¹

Икки аср давомида Олтин Ўрда тасарруфида бўлган Хоразмнинг савдо-хунармандчилик марказлари Шарқий Европа ҳудудлари билан қизгин савдо-сотик муносабатлари олиб бордилар. Хоразмликлар булғорлар, эронликлар, кавказликлар ва руслар билан биргаликда Олтин Ўрданинг шаҳарлари қурилишида фаол қатнашган бўлсалар, иккинчи тарафдан, хоразмлик хунармандлар хонлиқнинг Сарой Боту, Сарой Берка, Мажор ва Ҳожитархон каби шаҳарларида кулолчилик мактабларининг шаклланишида муҳим роль ўйнадилар.² Ўз навбатида, хоразмлик усталар ҳам Олтин Ўрда таркибига кирувчи халқлар кулолчилик санъатининг баъзи томонларини ўзлаштириб олганлар. Олтин Ўрда шаҳарларида турли-туман уруғ-қабил ва халқлар вакилларнинг тўпланиши хунармандчилик ишлаб чиқариши юксалишига ижобий таъсир қилган.

Хоразмнинг Шемахақалъа ва Шоҳсанам қалъалари қолдиқларидан топилган кулолчилик буюмлари билан Олтин Ўрданинг Сарой Боту, Сарой Берка, Мажор, Эски Орхай шаҳарлари ва Кубандаги Белореченск қўрғонидан қазиб олинган кулолчилик намуналари ўртасида ўхшашлик борлиги кузатилади.³ Улар орасида ҳар хил зеб-зийнат ва металл буюмлар ҳам учраб туради. Филқалъа ёдгорлигидан фақат Евроосиё даштларида яшовчи кўчманчиларга хос бўлган қурол-яроғ турлари, ўқёй учлари, Мазлумхонсулув (Миздахқон) ёдгорлигидан эса Узоқ Шарқ халқларига хос бўлган бронза ойналар топилди.⁴

X асрдаёқ ал-Мақдисий Хоразмнинг четга кўп миқдорда теричарм маҳсулотлари ва хом ашёси чиқарувчи марказ бўлганини ёзиб ўтган эди.⁵ Хоразмдаги кўҳна шаҳар-қалъа қолдиқларидан топилган ишланган тери ва чарм-тери маҳсулотлари ўз даври хунармандларининг юқори маҳоратидан дарак беради. Хоразм қорамол ва қўй-эчкиларнинг терисини ошланда ва қайта ишлашда қўлланилган қа-

¹ Федоров-Давыдов Г.А. Нумизматика Хорезма. с. 219.

² Клырнязов М.Ш. Культурные связи..., с. 95–97.

³ Уша жойда. 95–97-бетлар.

⁴ Клырнязов М.Ш. Культурные связи..., с. 99.

⁵ Манылов Ю.П., Клырнязов М. Городище Джантык-капа. Археология Приаралья. Вып. 2, с. 79.

ийн пўстлоғи Қуйи Волга бўйларидаги шаҳарлардан сотиб олиб келинади. Жанпикқалъа, Кўхна Урганч, Шемахақалъа ва Айата ёдгорликларидан Волга Булғорияси ва Сибирдан келтирилган кўплаган қайин пўстлоғи ўрамлари топилган.¹

Хоразмнинг йирик савдо марказлари орасида Шемахақалъа муҳим роль ўйнаганди. Археологик тадқиқотлар натижасида Шемахақалъадан топилган ашъвий далиллар шаҳарда иқтисодий ҳаёт мўғул-татар босқинидан кейин ҳам тўхтаб қолмаганлигини кўрсатади. Бу ердан чиққан ва Хоразмнинг бошқа ҳудудларида камдан-кам учрайдиган сопол идишлар орасида Қуйи Волгабўйларидан келтирилганлари, айниқса, кўп бўлган.² Бундан ташқари, археологлар хунармандчилик ҳам ашёлари орасида металл ва шиша буюмлар, тангалар, бронза ойналари, тошдан ишланган буюмларни топишган ва уларнинг аксарияти маҳаллий усталар томонидан тайёрланганлиги маълум бўлди. Яна бир ҳолат диққатни тортади. Шемахақалъада хунармандчилик юксак даражада тараққий қилиб, ташқи бозор учун тайёрланган ҳам ашё ва буюмлар ўзининг юқори сифати билан ажралиб турган.

Хоразмшоҳлар даврида нисбатан кичик савдо марказлари бўлган Ёрбакирқалъа ва Шаҳрлик ҳам келгусида Олтин Ўрданинг энг йирик савдо-сотик марказларига айланган. Бу ҳар иккала шаҳар қолдиқларидан топилган тангалар намуналари Шарқий Европа ва Олтин Ўрда шаҳарларидан ҳам археологлар томонидан топилган. Хоразмнинг Мунчокли (Варгада), Буғрохон (Мадминия), Пулжой (Гит), Воянган (Ардахушмисан), Катанлар каби савдо марказлари ҳам Яқин ва Ўрта Шарқ, Марказий Осиё ҳамда Ҳиндистоннинг Шарқий Европа марказлари билан бўлган савдо-сотик ва маданий алоқаларида боғловчи халқа вазифасини бажарган.

Хоразм шаҳарлари мўғуллар босқинидан кейин аста-секин қаддини тиклаб, ривожланиш палласига кира бошладилар. Аммо жанубий Хоразмнинг Чигатой улуси таркибига кириши, унинг шимолидаги шаҳарларга нисбатан тараққиётда орқада қолишига сабаб бўлди. Шимолий Хоразм савдо-маданий марказлари Шарқий Европа билан бевосита боғланиши натижасида тез тараққий қила бошладилар. 1333 йилда Хоразмда бўлган Ибн Баттута Урганчдан Катта-

ча ва Катдан Бухорогача бўлган қарвон йўлида қайта тикланган биронта ҳам йирик шаҳарни кўрмаганлигини ёзади.¹

Таниқли сайёхнинг ушбу фикрлари бироз шубҳа туғдиради. Холбуки, археологик маълумотлар Хоразмнинг ўнг қирғоқ шаҳарларидан айримлари қайтадан тиклангани ва ривожланганини кўрсатади.² Улар орасида Миздахқон ва Жанпикқалъа муҳим ўрин эгаллаган. Миздахқондаги йирик бинолар қолдиқлари, хунармандчилик устахоналари, аҳоли истеъмоли ва четга чиқариш учун ясалган хўжалик моллари иқтисодий ҳаётнинг бироз жонланганидан дарак беради. Шаҳар харобаларидан олтин ипли ва кушлар тасвири туширилган лаган, газламалар, зеб-зийнат буюмлар, Олтин Ўрда тангалари топилгани савдо-сотик алоқалари тикланганидан дарак беради.

Миздахқон савдогарлари кўпгина ҳолатларда Оролбўйи ва Дашти Қипчоқдаги кўчманчилар билан олди-сотди муносабатларини йўлга қўйганлар. Миздахқон шаҳри майдони кенгайиб, янги бозор расталари ва қарвонсаройлар қурилган. Шаҳарнинг Урганчга яқин масофада жойлашганлиги сабабли икки ўртадаги иқтисодий алоқалар савдо-сотик ишлари билан воҳага келган қарвонларнинг эътиборини жалб қилган ва хунармандчиликнинг ривожланишига таъсир кўрсатган. XIII–XIV асрларда ўнг қирғоқ Хоразмнинг энг йирик шаҳри ва маркази ҳисобланган Кат шаҳрининг иқтисодий инқироз ҳолатига тушиб қолиши ҳам Миздахқон шаҳрининг мавқеини оширган.³

Ўрта асрларда Хоразмнинг ривожланган шаҳарларидан яна бири Жанпикқалъа бўлиб, унинг қолдиқларидан топилган ашъвий далиллар шаҳарнинг, айниқса, Олтин Ўрда даврида юксалганидан дарак беради. Амударё яқини ва савдо-сотик йўллари кесишган ерда жойлашганидан Жанпикқалъа мўғуллар истилосидан кейин тезда ўз қаддини тиклаб олган. Жанпикқалъанинг ташқи савдо-сотик алоқалари тўғрисида Олтин Ўрда хонлари Ўзбекхон (1319–1320) ва Жонибек (1345–1348) номидан зарб қилинган кумуш ва бронза тангаларнинг шаҳар қолдиқларидан кўплаб топилганлиги маълумот беради.⁴

¹ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга сафати. 63-бет.

² Қдырнязов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма..., с. 24–26, 38–39, 42–45.

³ Там же, с. 38.

⁴ Маньлов Ю.П., Қдырнязов М.Ш. Городище Джантыккала. С. 79.

¹ Ўша жойда.

² Қдырнязов М. Материальная культура городов Хорезма..., с. 91.

Жанпикқалъадан четга кўнлаб кўн маҳсулотлари чиқарилган ва тери ошлашда ишлатиладиган қайин пўстлоғи бу ерга Шарқий Европа ва Волга Булғориясидан келтирилар эди.¹ Шаҳарда сангтарошлик, тош йўниш хунармандчилик тармоғи ҳам ривожланган бўлиб, тайёр маҳсулот ва хом ашёнинг кўпгина намуналари археологлар томонидан топилган. Ўз навбатида, Хоразм сангтарошлари ишлаган буюмлар намуналари Олтин Ўрданинг Можар (Шимолий Кавказ) ва Қуйи Волгабўйидаги бир қанча шаҳарларида топилган.² Хуллас, сангтарошлик ва тери ошлаш хунармандчилиги соҳаларининг йирик марказларидан бири ҳисобланган Жанпикқалъа Олтин Ўрданинг йирик савдо-хунармандчилик марказига айланган.

Хоразмни Шарқий Европа ва Волгабўйи билан боғлаб турган йўл, асосан, Устюрт орқали ўтиб, унинг икки тармоғи мавжуд бўлган. Уларнинг бири ҳақида аниқ маълумотни, 922 йилда Бағдод халифаси ал-Муқтадир томонидан Булғор подшолигига жўнатилган Ибн Фадлан ёзиб қолдирган. Жумладан, Гурганждан тахминан бир кун юрилгач, карвон Замжон работига етиб келган. Тарихий манбаларда “Боб ат-турк”, яъни “турклар дарвозаси” деб аталган ушбу ердан яна бир кун юрилгач, Гит манзилгоҳига етиб келинган. Кейин эса кимсасиз дашт бошланади. Даштдан 10 кун давомида тўғри юрилиб, сув манбаларига эга бўлган тоғларга етиб келинган.³ Ибн Фадлан тилга олган тоғлар аслида Устюрт жарликлари қирғоқлари бўлиб, пастдан қаралса, улар худди тоғга ўхшаб кетади. Устюрт қирларини чеккасидаги чуқур жарликларнинг деворларини Ибн Руста, Истаҳрий, Бакри ва Гардизийлар ҳам тоғ деб аташганди.

Устюртнинг шимолий қирлари ва Эмба дарёси ораллигидаги ўғузлар юртидан ўтган йўл кейин иккига бўлиниб – бири Ҳазар подшолигига, яна бири Булғорияга қараб кетган. Устюртдаги карвон йўллари тўғрисида маълумот берган ал-Бакри “Журжониядан (Урганчдан) Хоразм тоғларигача 12 фарсах, бу тоғ устида минора бор, остида, теварак-атрофларида эса одамлар уйлари борки, улар ерларда дехқончилик қиладилар”,⁴ деб ёзганди. Бу ердаги одамларни бижанаклар деб номлашган. Тарихчи Гардизий: “Бижанаклар ҳақида тўхталиб ўтадиган бўлсак, улар томон йўл Гурганждан бошла-

ниб, Хоразм тоғларига етиб боради ва ундан кейин бижанаклар томон йўналади. Хоразм кўлларига (Орол денгизига) етиб боргач, унинг ўнг тарафидан қараб яна олға юрилади”,¹ дея ал-Бакрининг фикрини қувватлайди.

Ибн Фадлан тасвирлаган йўл Устюртнинг бошқа ҳудудидан ўтган ва Хоразмни Шарқий Европа билан боғлаш учун яна бир имкониятни берган. Гурганждан бошланган ушбу савдо йўли Шемахақалъага, ундан кейин эса Устюрт қирларининг шарқидаги миноралар ва карвонсаройлар (Қазахлидегиш, Назарота, Қуловли) орқали Галигумбаз манзилгоҳига етиб келинган. Кейинчалик йўл Устюрт платоси орқали Аланқалъа ёдгорлигига, ундан сўнг бижанаклар юртидан ўтиб, Шарқий Европага қараб чўзилиб кетган.² Ўз даврида ушбу савдо-сотик йўли ҳақида “Хоразмдан Қуйи Волгабўйига олиб борувчи энг қисқа йўл” деган хулоса ҳам чиқарилган.³ Шунга қарамасдан ушбу йўл тарихи Марказий Устюртдаги Беловли, Қосқудук карвонсаройлари бўйлаб ўтган йўлга нисбатан кам ўрганилган.

Минора ва карвонсаройлар нафақат Устюртнинг Шарқий жарликлари яқинида, балки унинг шимолий-ғарбида ҳам учрайди. Хусусан, Каспий денгизининг Шарқий қирғоғидаги Қоразангир деган жойда мавжуд бўлган 7 та минора балки Ибн Фадлан ёзиб қолдирган яна бир карвон йўлида қурилган бўлиши ҳам мумкин.⁴ Умуман, ҳозиргача ғарбий Устюртда 13 та минораларнинг қолдиқлари аниқланган.

1940–1990 йиллар давомида Устюрт платосининг Шарқий қирлари ва жарликлари ёқаси ҳамда Марказий Устюрт ҳудудида мавжуд миноралар, карвонсаройлар ва бошқа турдаги аҳоли манзилгоҳларида олиб борилган археологик тадқиқотлар Хоразмнинг Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларининг йўналишларини белгилашга имкон берди. Шу билан биргаликда, Замжон ва Гит каби шаҳарларнинг ҳозирги кундаги қайси манзилгоҳга тўғри келиши ҳақида аниқ хулосалар чиқарилмади. Устюрт карвонсаройлари ва минораларини чуқур ўрганган Ю.П.Маньлов фикрича, Замжан работи Шемахақалъа ўрнида бўлган.⁵ Голланд шарқшуноси Де Гее

¹ Ўша жойда, с. 78–79.

² Кларниязов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма..., с. 42, 103–105.

³ Маньлов Ю.П. Некоторые вопросы исторической топографии..., с. 278–280.

⁴ Захедер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. М., 1962, с. 30.

¹ Бартольд В.В. Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг.». Соч., т. VIII, с. 56.

² Маньлов Ю.П. Некоторые вопросы исторической топографии..., с. 278.

³ Маньлов Ю.П. Некоторые вопросы исторической топографии..., с. 282.

⁴ Ўша жойда, 282-бет.

⁵ Ўша жойда, 279-бет.

1875 йилда Гитнинг Вазир қалъаси ўрнига тўғри келишини айтиб ўтганди. Олим, ўз навбатида, Вазирни Кўҳна Урганчдан 60 км. ғарброкда жойлашган Девкескан ёки Ширвонқалъа харобаларига қиёслаганди.¹ Гит шахри ҳақида фикр юритган Аҳмад Заки Валидий Тўғон уни Ойбўғирқалъа харобаларига қиёслайди.² Археологлар Я.Ғуломов ва В.Н.Ягодиннинг фикрича, Гит – ўрта асрдаги Пулжой шахри ўрнида бўлган.³ Ю.П.Маньлов эса Гитни Кулонли карвонсаройига таққослади.⁴

1946, 1950, 1964, 1975–1978 ва 1982 йилларда Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзолари ва Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоқистон филиали тарих, археология, этнография институти ташкил қилган кўп сонли топографик ва археологик экспедициялар натижасида Шарқий ва Марказий Устюрт платоси ҳар томонлама ўрганиб чиқилди. Олимлар Устюрт жанубидаги Ше-махақалбадан то шимолдаги Курганча манзилгача тахминан 300 км. масофада жойлашган миноралар, истехкомлар, қабристонлар ва бошқа турдаги иншоотлар қолдиқларини аниқладилар. Ушбу ёдгорликлар қаторига Устюрт платоси чеккаларидаги, Ойбўғир ботиғидан жанубда жойлашган манзилгоҳ ва миноралар ҳам кирди.

Устюртнинг шарқидаги қирларда ҳаммаси бўлиб, 24 та минора, 10 га яқин манзилгоҳ ва карвонсаройлар мавжуд бўлиб, уларга, асосан, IX–X асрларда асос солинганди. XI–XIII асрларда бир оз эскириб қолган миноралардан қандай мақсадларда фойдаланилганини аниқлаш қийин бўлиб қолмоқда. Минораларнинг Амударё эски ирмоқлари бўйлаб жойлашганлиги, теварак-атрофида аҳоли манзилгоҳлари мавжудлиги, уларнинг карвонларга жарликлардан Устюрт қирларига чиқиш учун қулай йўналишларни кўрсатиб турган. Узоқдан кўриниб турган минораларга қараб, Амударё ирмоқларида сузувчи кемалар ҳам ўз йўналишларини белгилаб олганлар.

Устюрт шарқидаги қирларда мавжуд қудуқлар, сардобалар ва карвонсаройлар қолдиқлари савдо-сотик учун қулайликлар яратиш мақсадида барпо этилганлигини кўрсатади. Шарқий қирлардаги аҳоли манзилгоҳлари (Ажибай, Урга, Караумбет, Пулжой) ва кар-

вонсаройлари оралиғидаги масофа тахминан 20–25 км. тенг бўлиб, уни карвонлар бир кунда босиб ўтиш имкониятига эга эдилар.¹

Карвон йўлларидаги минора ва манзилгоҳлар ҳақида кўплаган баҳс-мунозаралар давом этмоқда. Гардизий ва ал-Бакри асарларида Хоразм тоғида (Султон Увайс) деб тасвирланган Кўҳна Урганчдан 72 км. масофада мавжуд минорани проф. В.Н.Ягодин Қалъалик ёдгорлиғидаги шундай минорага қиёслайди. Археолог Ю.П.Маньлов ушбу минора Ойбўғир бурнида бўлган ва у Кўҳна Урганчдан 68 км. узоқликда деб таъкидлайди.² Ўз вақтида ал-Бакри минорани 12 фарсах (90 км.) масофада мавжуд бўлган дея кўрсатганди.

Гардизий Орол денгизи яқинидан бижанаклар юртига қараб кетган йўлнинг бурилиш жойини аниқроқ белгилашга интилган. Яъни, бу савдо йўли шимолидаги энг сўнгги манзил – Ажибой карвонсаройи бўлиб, ундан XIX асрларда Хивадан Оренбургга йўл олган карвонлар ҳам фойдаланган. Гурганждан чиққан карвон Катта ва Кичик Ойбўғирқалъа орқали Ойбўғир бурнидаги минорага етиб келган. Кейинчалик карвон Каскажол минорасини кўзда тутган ҳолда Кетенларқалъа – Қалъалик – Тупроққалъа (Куджак) – Тамарқалъа (минораси) – Саксавулсой минораси – Пулжой – Шибиндиқалъа – Шибинди минораси – Оқчулоқ минораси – Қораумбет – Қияжол манзилгоҳи – Қияжол миноралари – Урга ёдгорлиги яқинидан ўтиб, ниҳоят Ажибойга етиб келган. Сўнгра йўл Устюрт ичкарасига кириб кетарди.³ Устюрт орқали ўтган бу йўл Қосқудуқ карвонсаройи билан тугайди.

Айрим тахминларга қараганда, Сарой Беркадан чиқиб, Саройчик ҳамда даштлардаги карвонсаройлар орқали Хоразмга етиб келадиган ушбу 40 кунлик йўл Ибн Баттута тасвирлаган йўналишдаги карвон йўли бўлса, ажабмас. Сайёҳ: “Саҳрода ҳар икки ёки уч кунлик масофада сувликлар бўлади. Бу ёмғир ва қудуқ сувидир”, деб ёзиб қолдирган.⁴ Айрим олимлар бу сўзларни Беловли сардобасига қиёслашади. Аммо Ибн Баттута қудуқлар орасидаги масофани нотўғри белгилаган. Чунки карвонсаройлар доимий ёки вақтинчалик сув мавжуд бўладиган чуқурликлар ва яшаш учун қулайроқ жой-

¹ De Goeje M.J. Das alte Bett des Oxus Amu-darja. Leyden, 1875, с. 63–64.

² Ibn Fadlan's Reisebericht von A.Zeki Validi Togon. Leipzig, 1939, с. 18.

³ Ғуломов Я.Ғ. Қадимги Хоразмнинг суғориши тарихи. 159-бет; В.Н.Ягодин. Маршрутные археологические исследования в левобережной части Приаральской дельты Амударья. МХЭ. Вып. 7, с. 96.

⁴ Маньлов Ю.П. Некоторые вопросы исторической топографии..., с. 280.

¹ Ўша жойда, 277-бет.

² Маньлов Ю.П. Некоторые вопросы исторической топографии..., с. 277.

³ Ўша жойда, 277-бет.

⁴ Иброхимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёхати. 57-бет.

ларга мослаб қурилгани учун улар орасидаги масофа турлича (25 км.дан 54 км. гача) бўлган.¹

Савдо йўлининг Хоразм тарафидан келган карвонлари Устюртга тахминан Пулжойдан ёки Шибинди баландлигидан кўтарилиши ҳам мумкин эди.² Шибинди билан Учқудук карвонсаройи орилигидаги масофа 50 км. ни ташкил қилади. Карвонлар Учқудук карвонсаройидан жанубга бурилиб, Борсакелмас шўрликлари яқинидан тўппа-тўғри Шемахақалъа ва Гурганжга йўл олишлари мумкин бўлган.³

1946–1950 йилларда Устюрт марказида карвон йўллари ўрганган С.П.Толстов ва Хоразм археологик-этнографик экспедицияси аъзолари бу ердаги мавжуд карвонсаройлар қолдиқларини Х–ХІ ва ХІ–ХІІІ асрларга тааллуқли деб таъкидлаган эдилар.⁴ 1964 йилда Марказий Устюрт карвонсаройларини ўрганган археолог олим Е. Бижанов уларни Хоразмшоҳлар даврида қурилган бўлса-да, Олтин Ўрда даврида (ХІІІ–ХІV асрлар) кенг фойдаланилган, деган фикрни билдирди.⁵

1975–1978 йилларда Марказий Устюрт орқали Волгабўйи ва Шарқий Европага ўтган йўлдаги Учқудук, Ажигелди, Косбулоқ, Беловли, Чурук, Кўптам, Қосқудук каби карвонсаройлар харобалари археолог Ю.П.Манилов раҳбарлигидаги экспедиция аъзолари томонидан ўрганилди. Тадқиқотлар натижасида 41 та тангаларнинг деярли ҳаммаси Олтин Ўрда хонларига тегишли бўлиб, уларнинг дастлабкиси Ўзбекхон (1312–1340 йиллар) даврида Хоразмда зарб қилинган. Тангаларнинг энг кейингиси ҳам Хоразмда зарб қилинган бўлиб, тахминан 1370 йилга тўғри келади. Қолган тангалар хонлардан Кульна, Наврўз, Жонибек, Бердибек, Хизр, Тўхтамишга тегишли бўлиб чиқди. Олтин Ўрда хонлари Ўзбекхон мис ва Тўхтамишхон кумуш тангалар чиқарганди. Уларнинг кўплари Хоразм, Сарой ал-Жадид (Сарой Берка) ва Азоқда зарб қилинганлиги аниқ-

¹ Манилов Ю.П., Юсуфов Н.Ю. Каравансараи Центрального Устюрта..., с. 179.

² Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования..., с. 95.

³ Вактурская Н.Н. О раскопках 1948 г. на средневековом городище Шемяха-кала Туркменской ССР. ТХАЭЭ, 1952, т. I, с. 173–192.

⁴ Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1946 г. ИАН, т. IV, 1947, №2, с. 178; его же: Древний Хорезм. М., 1948, с. 347; его же: Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949 – 1953 гг. ТХАЭЭ, 1958, т. II, с. 13–14; 18.

⁵ Бижанов Е. Археологические памятники лого-восточного Устюрта. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Нукус, 1967, с. 10 – 11; Бижанов Е., Лоховиц В. Устьюртский караванный путь из Хорезма в Восточную Европу и Поволжье. «Вестник» ККФ АН УзССР, 1969, №2, с. 54 – 59; Бижанов Е. Юго-Восточный Устюрт. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения. «Вестник» ККФ АН УзССР, 1970, №3, с. 56.

ланди. Карвонсаройлар қурилиши ва уларнинг қолдиқларидан топилган бошқа буюмлар Олтин Ўрда даврига яққол ҳослиги билан ажралиб туради.¹ Натижада Ю.П.Манилов ва унинг тарафдорлари томонидан Устюрт карвонсаройлари тизими Олтин Ўрда даврига, яъни ХІV асрга хос ёдгорлик деган хулоса чиқарилди.²

Устюрт платосидаги ІХ–ХІV асрларга оид археологик ёдгорликларни тадқиқот қилиш натижасида уларнинг фақат кўчманчилар хужуми хавфидан ҳимоя қилувчи мудофаа иншоотлари бўлганлиги тўғрисидаги тахминлар ҳақиқатга тўғри келмаслигини кўрсатди. Мавжуд ёдгорликлар Хоразмнинг Волгабўйи ва Шарқий Европа билан, умуман, Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи орқали олиб борган савдо-сотик алоқаларида жуда муҳим роль ўйнаган. Урганч, Шемахақалъа, Мадминия (Буғрохон), Пулжой, Мунчоқли (Варгада), Катанқалъа – Тупроққалъа (Куджаг), Шаҳарлик, Ёрбакирқалъа каби савдо марказларидан топилган хунармандчилик устахоналари қолдиқлари ҳамда Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Шарқий Европа ва Волгабўйи мамлакатларига оид буюмларнинг топилиши, Хоразм Олтин Ўрда даврида ҳам худди илгаригидек, йирик ишлаб чиқарувчи марказ бўлиши билан бирга, Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғидаги йирик транзит савдо маркази бўлиб қолганлигини кўрсатади. Ўз навбатида, олимларнинг Устюртдаги катта-кичик карвонсаройлар харобаларини ўрганишлари жараёнида бу ердан ўтган транзит савдо-сотик муносабатларининг ҳажми ва даражаси қандай бўлганлигини аниқроқ ёритиш имкониятини беради.

Устюртдаги карвонсаройлар ХІV аср охирида Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши ҳарбий юришлари вақтида вайрон қилинган. Натижада, Буюк Ипак йўлининг бу шимолий тармоғи Мовароуннахрни Эрон ва Яқин Шарқ билан боғловчи жанубий тармоққа ўз ўрнини бўшатиб берди. Келгусида темурийлар империяси ва Олтин Ўрданинг қулаши натижасида марказлашган Рус давлатининг вужудга келиши ва Ўрта Осиёда феодал хонликларнинг шаклланиши билан савдо-сотик ва маданий алоқаларни тиклаш учун саъй-ҳаракатлар бошланди. Аммо ХVІІІ асргача Хоразмнинг Шарқий Европа билан Устюрт орқали амалга ошира бошлаган савдо-сотик алоқалари Х–ХІV асрлардаги даражасига ета ол-

¹ Манилов Ю.П., Юсуфов Н.Ю. Каравансараи Центрального Устюрта..., с. 179–180.

² Ўша жойда, с. 180.

майди. Ушбу муносабатлар XIX аср охирларида чоризмнинг Ўрта Осиёда олиб борган босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсати натижасида бироз жонлана бошлади.

3.2. Хоразмнинг Рус давлати билан тижорат алоқалари

Хоразм Ҳазар ва Волга Булғорияси каби давлатлар орқали Рус ва Шарқий Европанинг кўплаб шаҳарлари, савдо-сотик марказлари билан доимий алоқаларни ўрнатганди. Хоразм савдогарлари қадимдан скиф, сарматлар, печенег (бижанак)лар орқали славян уруғ-қабилалари билан товар айирбошлаш ва олди-сотди алоқаларини йўлга қўйган эдилар. VI–VII асрларда барпо этилган Киев, Джерваб ва Селябе каби энг қадимги рус шаҳарларида очилган бозорларда шарқдан келтирилган турли-туман моллар ҳам сотилган. Шаҳарларнинг теварак-атрофида шаклланган хунармандчилик посадлари харидоргир молларни бозорларга кўплаб чиқара бошладики, улар аста-секин ташқи савдода ҳам кенг ўрин эгаллади.

IX асрда Рус ерларига келган скандинавиялик денгизчилар – варяглар уни “Тардарик”, яъни “шаҳарлар мамлакати” деб аташган. IX–X аср манбаларида Русда 25 шаҳар, XI асрда – 89 шаҳар, XI–XII асрларда – 200 га яқин ва ниҳоят, XIII асргача бўлган замонлардан қолган йилномаларда – 224 шаҳар тилга олинади. Рус шаҳарлари орасида Киев, Чернигов, Переяславль, Новгород, Суздаль, Владимир, Смоленск, Псков, Рязань, Галич, Волинь, Полоцк, Минск, Москва каби йирик манзилгоҳлар шаклланган эди. Шаҳарларда темирчилар, қуролсозлар, совутсозлар, заргарлар, шиша ясовчилар, ғишт терувчилар, кўнчилар, кулоллар ва бошқа 60 дан ортиқ касб-хунар эгалари ҳар хил маҳсулотлар тайёрлашган.

Рус ташқи савдосида асосий ўринни четга кўпроқ ҳам ашё чиқариш эгаллаган бўлишига қарамасдан, унинг хунармандчи маҳсулотлари намуналари Шарқ мамлакатларида ҳам юқори баҳоланган. Яъни, русларнинг пўлат қиличи, совути, сир бериб ишланган олтин буюмлари ва ўйма нақш солинган буюмлари Ўрта Осиё ҳукмдорлари саройида ҳам пайдо бўла бошлади.

IX–X асрлардаёқ рус дружиналарининг қурол кучи билан Византия, Кавказорти, Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларига борадиган савдо-сотик ва дипломатик йўллар қўриқлана бошлаган. Натижада, руслар дашт кўчманчилари (қипчоқлар, бижанаклар) ва

Ҳазар ҳоқонлиги қаршилигини енгиб, Ўрта Шарқ мамлакатлари билан савдо-сотик муносабатларини ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Ўз навбатида, ўртадаги даллоллик ва транзит савдодан фойда олган руслар Ғарбий Европа мамлакатларига Шарқ шойи газламаларини “рус газламаси” (масалан Францияга) деб сотишдан ҳам тоймасдилар.

Россиянинг худуди ўтиб бўлмас ўрмон, чангалзор, ботқоқлик, дарё ва кўллардан иборат бўлганлиги сабабли савдо-сотик карвонлари ҳаракати ўта мушкул бир шароитда амалга оширилди. Ҳатто рус ерларига бостириб келган варяглар, шведлар, немис рицарлари ва поляклар, мўғул-татар ва Амир Темур кўшинлари ҳам қиш фаслини кутишга, дарё ва кўллар, ботқоқликлар музлагач, шу йўллардан рус шаҳарларига ҳужум қилишга интиланлар. Аммо кемачилик соҳаси ривожлангач, юкларни ташиш имкониятлари кенгайди. Натижада, Волга дарёси орқали Каспий денгизигача бўлган сув йўлидан Хоразм ва Мовароуннаҳрга яқин худудларга юкларни катта-кичик қайиқларда ташиш бошланди. XI асрларда Шарқ мамлакатлари билан кемачилик орқали фаол савдо-сотик муносабатларини амалга оширган славян шаҳарлари орасида Новгород муҳим ўрин эгаллаган.

Мўғул-татарлар босқини даврида Новгород ва Псковдан ташқари, деярли барча рус савдо-сотик марказлари вайрон қилинди. Фақат XIV аср бошларида Олтин Ўрда давлатида рўй берган иқтисодий тараққиётга Рус ерларининг ҳам тортилиши унинг айрим князликларида иқтисодий юксалишга имкон берди. Натижада, XIV аср ўрталаридан бошлаб Москва, Нижний Новгород, Псков, Тверь, Коломна каби хунармандчилик ишлаб чиқариш марказлари савдо-сотик муносабатларида ҳам ўз ўрнини эгаллай бошлади. Москвада ташкил этилган савдогарларнинг “Сурожликлар” бирлашмаси Қора денгиз бўйларидаги Сурож (Судок) ва Кафа (Феодосия) каби генуя-итальян колониялари орқали Яқин Шарқ билан савдо муносабатларини йўлга қўйди. Ўрта Осиё билан ташқи савдо-сотик алоқалари эса Волга бўйидаги Нижний Новгород савдо ярмаркаси орқали амалга оширилди.

Хоразмнинг Рус билан савдо-сотик алоқалари IX асрдан бошлаб ўрнатилган. Бу муносабатлар Ҳазар ҳоқонлиги орқали амалга оширилган бўлиб, ўз вақтида ушбу давлатда хоразмликларнинг мавқеи жуда юқори бўлганди. Русь князи Святославнинг 965 йилда

Хазар ҳоқонлигини тор-мор келтириши ва 990-йилларда князь Владимирнинг Волга Булгориясини тор-мор қилиши Хоразмни Рус билан юзма-юз қилиб қўйди.¹ Аммо Хазар ва Булгор давлатларидаги ўз таянчларидан маҳрум бўлиш қанчалик оғир бўлмасин, бу даврда Хоразмшоҳ Маъмунийлар руслар билан сиёсий муносабатларни яна-да кескинлаштиришга қодир эмасдилар. Шундай бўлса-да, хоразмликлар дипломатик йўллар билан уларга таъсир ўтказиш имкониятидан фойдаланишга уринганлар.

XI аср тарихчиси Тохир ибн Марвазийнинг гувоҳлигича, Киев князи Владимир 988 йилда христианликни қабул қилишдан олдин, хоразмлик савдогарлар билан ислом дини тўғрисида суҳбат қурган. Чунки Византия билан бир неча бор тўқнаш келган Владимир Константинополда ислом таълимоти ҳам ёйилганини билар ва бу диннинг нозик муаммоларини тушунишни хоҳларди.² Савдо-сотик билан шуғулланган хоразм савдогарлари сиёсатнинг бу нозик масаласида Киев давлати бошлиғини ишонтира олмаганлар. Ўз навбатида, 922 йилда Боғдоҳ халифаси шундай топшириқ билан ибн Фадлан бошлиқ вакилларини Волга Булғорлари ерларига юборганлигини ҳам эсга олиш даркор.

Рус савдо-хунармандчилик шаҳарларида хоразмлик савдогарларнинг ўз савдо-сотик саройлари ва маҳсус қурилган расталари бўлган. Ўз навбатида, Хоразм шаҳарларида ҳам рус савдо уйлари мавжуд эди. Ал-Беруний XI аср бошларида ва итальян савдогари Плато Карпини XIII аср бошларида Хоразмда руслардан иборат христианлар жамоаси мавжуд бўлганлигини таъкидлашган. Академик С.П.Толстов улуғ ал-Берунийнинг христиан жамоасидаги “каландас” байрами маросимининг номи ҳам, мазмуни ҳам славянларнинг янги йил маросими — “колядование”га ўхшаб кетади, деган фикрини қўллаб-қувватлаган.³

Хоразм ва Рус князликлари орасидаги савдо-айирбошлаш муносабатларида жуда кўплаган маҳсулотлар муҳим ўрин эгаллаган. Хусусан, IX–XIII асрларда Русдан Хоразм орқали Шарққа мўйна, мум, асал, смола, зигир ва зигир тола газламалар, қуруллар ва ишлов берилган суяклар чиқарилган. Кейинги асрларда бу маҳсулотлар қаторига тери, буёқлар, эгарлар, ўқлар ва металл буюмлар қў-

шилган. Хоразмдан Рус ерларига, кўпинча, зеб-зийнат буюмлари, қуритилган мевалар, пахтадан тўқилган матолар ва газламадан тикилган кийимлар, жун ва ипак маҳсулотлари сотилган.

IX–XII асрларда Хоразмда зарб қилинган катта миқдордаги қумуш тангалар савдо-сотик муносабатларида жуда катта қулайликлар туғдирган. Форс тарихчиси Гардизий ўзидан олдин ўтган олим Ибн Руста маълумотларига таяниб: “Улар (мусулмон савдогарлари) ўша дирҳамларни руслар ва славянларга берадилар. Чунки руслар ва славянлар савдо-сотик учун зарб қилинган тангадан бошқа буюмларга товар сотиб олмайдилар”, деб ёзганди.¹ Рус ва Болтиқбўйи ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар вақтида нафақат Хоразм тангалари намуналари, балки бу ҳудуд орқали Фарб мамлакатларига олиб борилган сомонийлар давлати пуллари ҳам топилган.

Хоразм билан Рус князликлари орасидаги савдо-сотик алоқалари Олтин Ўрда давлати таркибида бўлган пайтларда жуда тараққий қилган. Ҳар йили Сарой Боту ва Қозон шаҳарларида ўтказилган савдо-сотик ярмаркаларига рус ва хоразм савдогарлари ўз молларини олиб келганлар. Икки ўртадаги олди-сотди муносабатлари ва шартномалар асосида кўнгина ноёб моллар қарвонлар ёрдамида Хоразм орқали Мовароуннаҳрга (Самарқанд, Бухорога), Эронга, Сурия ва Мисрга ҳамда Ҳиндистонга жўнатилган. Ўз навбатида, Хоразм савдогарлари ёрдамида Шарқдан келтирилган нозик зеб-зийнат буюмлари, қимматбаҳо қурул-яроғлар, ипак ва пахтадан тўқилган мато ва газламалар рус савдогарлари томонидан кўплаб харид қилинган.

Хоразмнинг Рус ерлари билан савдо-сотик алоқалари, асосан, Волга дарёси орқали амалга оширилган. Бу буюк дарёнинг ҳар иккала қирғоғида қурила бошлаган йирик шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси кемаларда ташилаётган молларнинг бир қисмини сотиб олиб қолишга ва савдогарларни зарур маҳсулотлар билан таъминлаб туришга интилганлар.

Волга бўйларигача молларни ташиб келтириш учун бир неча қарвон йўлларида фойдаланилган. Хоразмдан Русга қараб йўлга чиққан қарвонлар Устюрт қирларидан ўтиб, Олтин Ўрданинг Урал дарёси бўйидаги Саройчик шаҳрига етиб келишган. Шу ерда иккига

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 242-бет.

² Ўша жойда, 265-273-бетлар.

³ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 273–275-бетлар.

¹ История народов Узбекистана. Т. 1, Т., 1950, с. 231.

бўлинган йўлнинг бири – Урал дарёси ёқалаб Сибирга кетса, иккинчиси – Волга бўйидаги Астрахан (Ҳожи Тархон) шаҳрига борган. Астраханда савдогарлар юкларини мўлжалга қараб кемаларга ёки аввалгидай от-туяларга ортиб, ўз сафарларини давом эттиришган. Юкларнинг бўлиниши савдогарларнинг кемаларда ёки дарё ёқалаб қуруқликдан ҳаракат қилиб, Олтин Ўрданинг Сарой Берка ва Сарой Боту, Волга Булғорларининг – Булғор, Биляр ҳамда Сувар каби йирик шаҳарларига боришларига боғлиқ бўлган. Кейинчалик карвонлар яна Волга дарёсини ёқалаб, Нижний Новгород ва ундан шимолдаги Ростов, Ярославль, Углич, Тверь, Торжок шаҳарларидан ўтиб, Буюк Новгородга йўл олганлар. Карвонларнинг айримлари ўз вақтида Нижний Новгороддан жануби-ғарб томондаги Ока дарёси орқали сузиб, Муром, Рязань каби шаҳарлардан ўтиб Москвага етиб боришган.

Хоразмлик савдогарлар жанубий Рус худудлари билан ҳам савдо-сотик муносабатларини олиб боришган. Уларнинг айрим карвонлари Устюрт орқали Манғишлоқ пристанига юкларни олиб келишган. Кемаларга ортилган моллар Волганинг Каспий денгизига қуйилиш жойига ташиб келинган. Кейинчалик, юклар от-туяларга ортилиб танланган йўналиш бўйича ташиб кетилган. Ўз навбатида, барча йўллардан Сарой Беркага келтирилган юкларнинг бир қисми шаҳар яқинидаги Волга дарёсининг ўнг соҳилига – Царицин (ҳозирги Волгаград) шаҳрига ўтказилган. Кейинчалик карвонлар Дон дарёсидан кечиб ўтиб, Переяславль, Чернигов, Киев, Галич ва Волинь шаҳарларига етиб келишган. Дон дарёси бўйлаб кемаларда ёки қуруқликдаги йўлдан Воронеж, Тула, Орёл ва Москва шаҳарларига ҳам ҳар хил савдо-сотик моллари олиб бориб сотилган. Айрим савдо карвонлари жанубий рус ерларидаги сафарларини давом эттириб Қора денгиз бўйларидаги шаҳар ва қишлоқлар, сўнгра Шарқий Европа худудларигача етиб борганлар.

Рус савдогарлари ҳам карвон йўлларини яхши ўрганиш эвазига юкларини бемалол узоқ масофаларга омон-эсон етказиб боришга эришишган. Ибн Хурдодбех рус савдогарлари юрган йўлларни тасвирлар экан: “Улар Хазар пойтахтидан кемаларга ўтириб, Журжон денгизини (Каспий денгизини) узунасига кесиб ўтадилар ва Журжон вилоятига келадилар. Улар баъзида туяларда ўз молларини

Журжондан Бағдодга ҳам олиб борадилар. Тилмочлари ҳам ўзларидан, яъни славянлардан бўлган”, деб ёзганди.¹

Хоразмга келаётган рус савдогарлари Волга дарёсидан кемаларда Каспий денгизига тушиб, унинг жануби-шарқидаги Манғишлоқ пристанларига келганлар. Кейинчалик туя карвонлари Устюртни кесиб ўтиб, Урганчга ва Хоразмнинг бошқа савдо шаҳарларига рус молларини олиб келган.²

Рус билан амалга оширилган савдо-сотик алоқаларида етакчи ролни Хоразмнинг маъмурий, савдо-сотик ва маданий маркази – Урганч шаҳри ўйнаган. Бу ерга келган рус савдогарлари Пулжой, Миздахқон, Кат, Шемахақалъа, Хива каби шаҳарлар бозорларида ҳам ўзига керак бўлган маҳсулотларни ҳарид қилиш ва ўз молларини сотишга ҳаракат қилганлар.

XV асрга келиб, Ўрта Осиёда бошланган ўзаро феодал урушлар яна бир бор Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи орқали амалга ошириляётган савдо-сотик алоқаларининг сусайишига сабаб бўлди. Ушбу ҳолат кўчманчи ўзбекларнинг Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр чегараларида бошланган кескин сиёсати натижасида яна-да мураккаблашди. Оқибатда, Хоразм билан Рус ерлари ўртасидаги савдо алоқалари кескин равишда сусайиб кетди.

XVI аср ўрталарида Марказлашган Рус давлати ўзининг бошқинчилик сиёсати натижасида Волгабўйи, Уралорти ва Сибир хонлиги ерларининг катта қисмини эгаллади. Кейинги вақтда Қозоғистон ерларида рус ҳарбий истеҳкомларининг қурилиши ва чоризмнинг Ўрта Осиёга кўз тикиши натижасида Хоразм билан савдо-сотик муносабатларига нисбатан ҳарбий жосуслик ва сиёсий мақсадларга кенгрок ўрин берилди.

3.3. Шарқ мамлакатларининг Европадаги Византия, Италия, Испания ва бошқа давлатлар билан савдо-сотик муносабатлари ўрнатилишида Хоразм шаҳарларининг ўрни

Хоразм савдогарларининг Ғарбий Европа Қора ва Ўрта ер денгизи қирғоқларидаги шаҳарларда олиб борган кенг қўламдаги олди-сотди муносабатларининг излари археологик тадқиқотлар вақтида кўплаб топилмоқда. 1988 йилда Кисловодск шаҳрининг шарқий

¹ История народов Узбекистана. Т. 1, Т., 1950, с. 229.

² Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. 1, Т., 1964, с. 89.

чеккасидаги Мокрая Балка ёдгорлигидан Хоразмшоҳ Шовушфанининг кумуш драхмаси топилди. 1997 йилда эса Шимолий Хоразмдаги Куюкқалъа ёдгорлигидан Византия императори Август Тиверий (698–705) нинг олтин тангаси топилди.¹ Бу нумизматик ёдгорликлар Хоразм билан Европа ўртасидаги иқтисодий муносабатлар узоқ ўтмишдан бошлаб ўрнатилганидан дарак беради.

Ўрта Осиёдаги IX асрдан бошланган иқтисодий жонланиш Хоразмнинг Европа билан алоқаларини янги поғонага кўтарди. Икки ўртадаги муносабатлар, асосан, Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи орқали амалга оширилди. Шу билан бир қаторда, айрим даврларда Жанубий Европа мамлакатларига бораётган Хоразм савдогарлари Эрон ва Кичик Осиё, айрим ҳолларда Ўрта ер денгизи Шарқий киргоғидаги шаҳарлар орқали Византия, Италия, Франция ва Испанияга ўз молларини олиб боришга муваффақ бўлганлар.

Хоразмнинг Ғарбий Европа давлатлари билан савдо-сотик муносабатлари ҳақида маълумотлар кам учрасада, аммо воҳа савдо аҳли Самарқандликлар билан бирга олис Андалузия (Испания) тижоратчилари билан бўлган савдо-айирбошлаш ишларида қатнашганлар. Зеро, IX–X асрларда Ўрта Осиёда юксала бошлаган ташқи савдо-сотик муносабатларининг амалга оширилишида хоразмликлар фақат Самарқанд савдогарларидан кейинги ўринни эгаллаб турардилар. Улар кейинги XI–XIII асрларда Европа билан бўлган савдо-сотик муносабатларида, ҳатто етакчилик ҳам қила бошладилар.

X–XV асрларда Европанинг ташқи савдо-сотик алоқалари, асосан, иккита “кесишув жойи” – Ўрта ер ва Болтиқ денгизлари орқали амалга оширилган. Шарқ давлатлари билан муносабатлар, асосан, Византия ҳудудлари орқали амалга оширилди. Болтиқ денгизи орқали ўтган савдо-сотик йўли Шарқий давлатлар билан муносабатларга тўғридан-тўғри алоқадор бўлмасдан, балки у Скандинавия орқали Шимолий Рус ерларига бораётган савдогарлар учун қулай эди. Шунга қарамасдан, ўрта асрларда иккинчи йўл орқали ҳам Марказий Осиё билан Европа ўртасида алоқалар ўрнатилган. Ушбу ҳолат Болтиқбўйи ва Скандинавия мамлакатларида ўтказилган археологик тадқиқотлар вақтида сомоний давлати тангалари ҳамда Помир тоғи этакларидаги тарихий ёдгорликлардан Болтиқ бўйида

мавжуд машҳур қаҳраблар намуналарининг топилиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади.

Тадқиқотлар давомида Болтиқбўйи қаҳраболари Ўрта Осиёга икки йўл орқали – Сирдарё ва Амударё орқали олиб келинган, деган хулоса шаклланди. Олимлар томонидан олиб борилган картографик ва геодезия текширувлари натижасида қаҳрабо тарқалган ички йўллар йўналишлари аниқланди. Қаҳрабо тарқалишининг энг узоқ нуқтаси – Помир тоғи этаклари ҳисобланиб, унинг бу ерларга келтирилган энг сўнгги намуналари XIII–XIV асрларда келтирилган бўлса керак, деб тахмин қилинмоқда.¹

Шарқ билан Европа орасидаги савдо сотик муносабатларида Ўрта ер денгизи орқали ўтган йўллар жуда катта аҳамиятга эга эди. Ушбу серхаракат йўллар орқали амалга оширилган савдони, даставвал, араблар ва византияликлар ўз қўлларига олдилар. Улар Шарқ савдогарлари келтираётган зеб-зийнат буюмлари, вино, аччиқтош, мурч, долчин, буғдой, хушбўй, хуштам доривор маҳсулотлар, зираворлар, муаттар ҳидли гиёҳлар, бўёқ, шойи газламалар, гилам, мевалар каби ноёб молларни арзон нархларда сотиб олишга шошилганлар.² Ўз навбатида, бу харидоргир моллар Европа бозорларида жуда юқори нархларда сотилар ва ундан катта фойда олинади. Ўз навбатида, Ғарб мамлакатларидан Шарққа мовут, турли газламалар, олтин ва кумуш буюмлар, қуроллар ва сотиш учун қўллар чиқарилган.³

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо-сотик муносабатларида Византия давлатининг кўпгина шаҳарлари транзит манзил сифатида катта роль ўйнаган. Хусусан, Византия пойтахти Константинополь шаҳри кўпгина тарихий манбаларда Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган “Олтин кўприк” деган ном билан тилга олинади. Византиянинг Фессалоники, Адрианополь каби шаҳарлари ҳам нафақат Европада, балки бутун дунёдаги энг йирик савдо-сотик марказларидан ҳисобланаган.

Византия айнан савдо-сотик муносабатларида муҳим воситачи сифатида то XII асргача Европада шойи ва ипак газламалар ишлаб чиқарувчи йирик марказ бўлиб келди. Шу билан бир қаторда, у Қо-

¹ Мамбетуллаев М.М. Византийская индикация из Куюккала (Северный Хорезм). Нумизматика Центральной Азии, вып. IV, Т., 1999, с. 29–30.

¹ Бубнова А., Половникова И.А. Торговые пути Прибалтийского яктара в Средней Азии (древность, средневековье). Города и каравансарай на трассах..., с. 27.

² История средних веков. Под ред. З.В.Удальцова. М., «Высшая школа», 1990, т. 1, с. 204.

³ Уша жойда, 205-бет.

ра денгиз бўйи халқлари, Русь ва Кавказорти ҳудудлари билан ҳам савдо-сотик ишларини кенг кўламда амалга оширган.

Салб урушлари даврида Византиянинг савдо-сотик алоқаларидаги мавқеи бир оз пасайиб, Европанинг Шарқ билан алоқаларида Италиянинг Венеция ва Генуя, Франциянинг Марсель ва Испаниянинг Барселона каби порт шаҳарларининг имкониятлари кенгая борди. Эндиликда ҳатто Византиянинг ташқи савдоси ҳам иккита шаҳар давлатлар – Венеция Ромеяси ва Генуя Ромеяси орқали амалга ошира бошланди.

Италиянинг Генуя шаҳри ишбилармонлари Қора денгизнинг шимоли ва жанубида кўпгина савдо колониялари барпо қилдилар. Бу ерларга кўчириб келтирилган савдогарлар Шарқ ва Русь билан мавжуд савдо-сотик муносабатларини бошқаришни ўз қўлларига олдилар. Натижада, Қора денгиз шимолидаги Солдайя (Судак, Су-рож), Кафа (Феодосия), Тана (Азов), Мана (Анапа), Севастополис (Сухуми), Семастро (Амастрида), Чембало (Балаклава) шаҳарларида Генуя бошқарув услуги жорий қилинди. Ўз навбатида, Генуя шаҳри савдо корчалонлари Қора денгиз бўйи савдо колониялари орқали Русь, Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Яқин Шарқ, Мовароуннаҳр ҳамда Хоразм билан савдо муносабатларини олиб бордилар.

Хоразмлик савдогарлар Шарқий Европага, асосан, эски йўлдан – Каспий денгизи, Волга бўйлари, Жанубий Русь даштлари ва Қрим орқали Қора денгиз бўйларида чиқишган. Натижада, карвонлар ушбу йўл орқали Германия давлатига, Буюк Ипак йўлининг жанубий тармоғи орқали ҳатто олис Испания ва Португалия мамлакатларига ҳам ўз молларини олиб бориб сотганлар. Ўз навбатида, Ўрта Осиёга Испаниядан жун, тери, турли туман винолар, Португалиядан юқори Навли буғдой ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, Италиядан зайтун мойи олиб келинган.

XIII аср араб географи Закариё Қазвиний “Шаҳарлар ёдгорликлари ва Оллоҳнинг бандалари ҳақида хабарлар” номли географик энциклопедиясида ўрта аср Европа шаҳарларини тасвирларкан, Германиянинг Майнц шаҳридан 923 ва 924 йилларда Самарқандда зарб қилинган дирҳамлар топилганлиги ва бу давлатнинг бозорларида Ҳиндистондан келтирилган мурч, имбир, чиннигул, лаванда, галанга каби доривор маҳсулотлар ва фил суягидан ясалган ноёб

буюмлар сотилганлиги ҳақида маълумотлар беради.¹ Таниқли озарбайжон олими, профессор З.М.Бунёдов Самарқандда катта савдо дўконлари бўлган Абул-Фатҳ Наср ибн Ҳасан Шоший исмли савдогар ўз молларини карвонлар ёрдамида Испаниянинг Андалузия вилоятига олиб бориб сотганлиги ҳақидаги ҳужжатларни аниқлаган.²

VIII–XIII асрларда Испаниянинг мусулмонлар яшайдиган Ал-Андалус вилояти анча тараққий қилиб, фаол ташқи савдо-сотик муносабатларини олиб бора бошлаганди. Испанлар ўзларининг газламалари, сопол идишлари, металл буюмлари ва терилари билан шарқ савдогарларининг эътиборини тортиб, уларни мол айирбошлаш жараёнига тортишган. Икки ўртадаги олди-сотди муносабатларида муомалада бўлган испан тангалари ҳатто Ҳиндистондан Ирландиягача бўлган ҳудудда тарқалган.³

XIII аср бошларида рўй берган мўғул-татарлар босқинигача Европа билан савдо-сотик муносабатларининг катта қисми Буюк Ипак йўлининг Бағдод ва Сурия шаҳарлари орқали ўтувчи жанубий тармоғи орқали амалга оширилган. 1258 йилда мўғуллар Бағдодни вайрон қилди. 1291 йилда салбчиларнинг Суриядаги энг сўнгги қароргоҳлари қўлдан кетиши натижасида Рим папаси Миср билан алоқани тўхтатиш тўғрисида фармон чиқарди. Ушбу тарихий воқеалар рўй берган даврда Европа билан савдо-сотик муносабатлари бироз чекланиб қолди.

Эрон ҳудудида мўғулларнинг Хулоқуйлар–Элхонийлар давлати барпо этилгач, унинг пойтахти сифатида Табриз шаҳрининг аҳамияти кучая борди. Илгаридан йирик савдо-хунармандчилик марказларидан бири бўлган мазкур шаҳар Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо-сотикни амалга оширишда воситачи ролини ўйнай бошлади. Табриздан Европага йўлга чиққан савдо карвонлари Эрзирум, Пайперт шаҳарларидан ўтиб, Понт тоғлари орқали жанубий Қора денгиз бўйидаги яна бир йирик шаҳар – Трапезунд (Тарабзон)га келишган. Табриз ва Трапезунд орасидаги масофани карвонлар 30–32 кунда босиб ўтганлар. Трапезундда мавжуд бўлган портда ёлланган кемалар шарқ савдогарлари юқларини Венеция ёки Генуяга етказиб берганлар.

¹ Ал-Казвини. Памятники городов... Хрестоматия по истории средних веков. Под ред. С.Д.Сказкина. М., 1961, т. 1, с. 479–480.

² Бунёдов З.М. Ануштаган Хоразмшоҳлар давлати. 136-бет.

³ История средних веков. Под ред. З.В.Удальцова. С. 155, 178, 204–205; 342, 349.

Табриз–Трапезунд йўли XIII аср охиридан – XIV аср биринчи ярмигача Ғарб билан Шарқни боғлаб турган асосий карвон йўли ҳисобланган¹. 1353 йилда ўзаро феодал урушлар натижасида Эронда Хулокуйлар–элхонийлар давлати кулади. Вужудга келган нотинчлик савдогарларнинг фаол ҳаракатларини чеклаб қўйди. Оқибатда шаҳарлар орасида доимий равишда юкларни ташиб турган карвонлар ва уларнинг сарбонлари инқироз даврини ўз бошидан кечира бошладилар. Буюк Ипак йўлининг жанубий тармоғидаги мазкур тушкунлик даври Амир Темурнинг Эрон ва Кичик Осиё минтақасида олиб борган ҳарбий юришлари вақтида ҳам сақланиб қолди.

Айнан шу даврларда Хоразмнинг Европа билан савдо–сотик ва дипломатик муносабатларида бир оз жонланиш ҳолатлари кузатилган. Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи орқали ҳаракат қилиб, Каспий денгизи қирғоқлари, Дон дарёси ва Қора денгиз бўйларидан ўтган ва Олтин Ўрданинг шаҳарларидан катта миқдорда фойда олган Европа савдогарлари эндиликда Хоразмга ҳам кела бошладилар.² Улар ўз молларини сотиш учун бозорлар излаш жараёнида Хоразм шаҳарларини ўзлари учун қайта кашф этдилар. Уларни, айниқса, Урганч шаҳридаги улкан бозор ва карвонсаройлар, катта миқдордаги турли–туман моллар ҳайратга солган. 1340 йилда бу шаҳарга келган Флоренция савдо фирмасининг агенти Франческо Бальдуччи Пеголотти ўз юртига қайтгач савдогарлар учун тузган махсус қўлланмасида шундай сўзларни ёзган: “Осиёнинг ичкарасига киришнинг ҳожати йўқ. Чунки Хоразмнинг маркази – Урганчдан Европа бозорлари учун керакли барча нарсаларни сотиб олиш мумкин. Ким Генуя ёки Венециядан бу жойларга ва Хитойга саёҳат қилмоқчи бўлса, ўзи билан газламалар олсин ва Урганчга келсин. Урганчда эса уларга кумуш сотиб олсин ва Хитойга борсин”.³

Ўрта аср олим Ибн Арабшоҳ “Хоразмдан карвонлар чиқиб, ҳеч қандай қўрқувсиз, хотиржам ва тинч юриб Қримгача борганлар”, деб ёзади.⁴ Археолог А.М.Чипериснинг тўплаган маълумотлари XIV асрда Хоразмдан Қора денгиз бўйидаги Генуя колониялари ҳисобланган Тана ва Кафа шаҳарларига кулолчилик буюмлари олиб

¹ Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: Проблемы торговли. М., изд. МГУ, 1999, с. 61.

² Там же, с. 62.

³ Рихард Хенниг. Неведомые земли. М., 1962, с. 211; Федоров-Давыдов Г.А. Нумизматика Хорезма золотоордынского периода. НЭ, т. 5, М., 1965, с. 179.

⁴ Кдырнизов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма..., с. 126.

борилганлигини тасдиқлайди.¹ Археолог Ю.П.Манилов Хоразмнинг ўрта аср карвонсаройларидан бир вақтлар Қора денгиз бўйида мавжуд бўлган Азоқ шаҳрида зарб қилинган тангалар намуналарини топган.² Устуртдаги Беловли карвонсаройи қазиб кўрилганда, у ердан XIV асрга оид лотин алифбосида битилган ёзув намунаси аниқланган. Ушбу ноёб ёзма манбаининг кўп қисми ўчиб, фақат бир неча ҳарфларни ўқишга муваффақ бўлинган. Аммо унинг Хоразмга келган Ғарбий Европа савдогарларидан бирига мансуб эканлиги шак–шубҳасиздир.³

Хоразмнинг Европа билан савдо алоқалари кейинги даврларда, айниқса, Амир Темур даврида ривожланган. Хоразм савдогарлари ҳам эндиликда аксарият ҳолларда Буюк Ипак йўлининг жанубий тармоғи орқали ҳаракат қилишга интиланлар. Кейинчалик, Марказий Осиё, хусусан, Хоразмда бошланган феодал тарқоқлик ва босқинчилик урушлари бошқа барча худудлар каби, Европа билан савдо–сотик муносабатларининг кескин сусайиши ва тўхтаб қолишига олиб келган. Натижада жаҳон цивилизациясига ўз бетакрор маданияти ва ноёб моллари билан прогрессив таъсир кўрсатган Хоразм дунёдан ажралиб қолди. Савдо–сотик муносабатларининг кескин равишда сусайиб кетиши воҳанинг ички иқтисодий ва маданий ривожланишига ҳам катта зарба берди.

¹ Кдырнизов М.Ш. Культурные связи..., с. 93.

² Манилов Ю.П., Юсупов Н. Каравансарай Центрального Устурта..., с. 179.

³ Манилов Ю.П. Археологические исследования каравансарая Центрального Устурта. Археология Приаралья. Вып. 1, Т., «Фан», 1982, с. 112.

ХУЛОСА

XXI аср бошларига келиб вужудга келган мураккаб халқаро вазият ва глобал характердаги муаммолар барча прогрессив кучлардан чигал масалаларни тезкорлик билан ечишнинг йўллари, усул ва воситаларини топишни талаб қилмоқда. Бу борада тарих фани ва унинг вакиллари ўз салоҳиятли хулосаларини таклиф қилишлари лозим. Улар ўтмишда рўй берган воқеаларни чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида инсониятга сабоқ бўладиган фикр ва ғояларни илгари суриш учун катта имкониятларга эгалар. Мазкур масалада дунё халқларини бир-бирига азалдан боғлаб турган савдо-сотик муносабатлари тарихи, хусусан, Буюк Ипак йўлининг фаолиятини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Буюк Ипак йўли фаол ишлаб турган даврда дунё фани ва маданияти равнақига, ҳунармандчилик ва саноат марказларининг таркиб топишига, давлатлараро сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ўрнатилишига ижобий таъсир кўрсатган. ЮНЕСКО ташкилотининг ташаббуси билан XX асрнинг сўнгги 90 йиллари – Буюк Ипак йўлининг “Ўн йиллиги” деб эълон қилинди. Шу муносабат билан, Марказий Осиё республикалари ва чет элларда Буюк Ипак йўлининг шаклланиши тарихи ва у билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга бағишланган кўплаб анжуманлар ўтказилди, турли мавзулардаги илмий ва илмий-амалий экспедициялар уюштирилди. Илмий экспедицияларга жалб қилинган археолог, тарихчи, геолог, биолог, зоолог, этнограф, шифокор, сайёҳ, альпинист, кинорежиссёр каби кўплаб касб эгалари қадимги карвон йўлларини ўрганишга баҳоли қудрат ўз ҳиссаларни қўшдилар. Натижада Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиё ва унинг атрофларидаги ҳудудларда шаклланиши, унинг инқирозга юз тутишигача бўлган даврлардаги ўзига хос босқичли тарихий-жўғрофий силсиласини чуқур тадқиқ этиш имконияти яратилди.

Буюк Ипак йўли тармоқларини ўрганиш мақсадида ташкил этилган экспедициялар даврида олимларимиз диққати ўлкамиз табиати ва экологик шароитининг ўтмиши, ҳозирги ҳолати, ботиний имкониятлари ва истиқболдаги тараққиётини аниқлаш ва башорат қилишга қаратилди. Келгусида янги ташкил этиладиган экспедициялар Буюк Ипак йўлининг асосий ва ёрдамчи тармоқларини излаб топиш, улар географиясини илмий жиҳатдан асослаш, савдо-сотик-

да нималар ташилганини ва айирбош усуларини аниқлаш, ўтмиш тарихимизни, миллий ва маънавий бойлигимиз ҳамда анъаналаримизни ўрганиш, кишиларнинг табиатга таъсир даражасини, ўлка экологиясининг ўзгариб боришини аниқлаш ва имкониятларни баҳолаш, халқаро, мамлакат, минтақа ва маҳаллий аҳамиятга молик туристик ва спорт-соғломлаштириш, энг муҳими, келажакда қадимий Шарқ билан Ғарб халқлари ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатган ҳамда ривожлантирган бу йўлни халқларнинг биродарлик, ўзаро ҳамкорлик ва самимий мулоқот йўлига айлантиришга хизмат қилиши лозим.

Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон тарихан Шарқ билан Ғарбни бирлаштириб турган Буюк Ипак йўлининг муҳим бўғинида жойлашган. Республикамизда қадимдан мавжуд бўлган Самарқанд, Шахрисабз, Тошкент, Бухоро, Термез, Хива, Урганч каби шаҳарлар йирик савдо-ҳунармандчилик марказлари сифатида дунёда машҳур бўлган. Улар ҳақидаги маълумотлар эса жаҳонга Буюк Ипак йўли тармоқлари орқали тарқалган.

Буюк Ипак йўли тарихи ва унинг ўлкамиз ҳамда жаҳон тарихида тутган ўрнини ўрганишда, айниқса, савдо-сотик марказлари бўлган қадимги ва ўрта аср шаҳарлари, уларни боғлаб турган йўллардаги карвонсаройлар, кудук ва сардобалар, миноралар, қалъа ва истехкомлар қолдиқлари каби ўтмиш ёдгорликларини чуқур тадқиқ қилиш жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу борада Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо-сотик алоқаларини кенг кўламда олиб борган Хоразмнинг ўрни ва ролини ёритиш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, Хоразмнинг юксак даражада ривожланган X–XV асрлардаги ҳаётига доир ҳужжатларни ўрганиш асосида янги илмий хулосаларни шакллантиришга имконияти яратилди.

Мазкур тадқиқот давомида кўпгина тарихчи, археолог, этнограф ва бошқа соҳа олимларининг тўплаган айрим маълумотлари мутлақ ҳақиқат эмас, чунки уларни инкор қилувчи маълумотларга ҳам дуч келинди. Натижада Хоразм тарихини, айниқса, савдо марказлари тарихини фақат шу ҳудуддан топилган археологик, тонономик ва лингвистик материалларга таяниб ўрганиб бўлмайди, деган хулоса шаклланди. Мавзунини объектив равишда ва тўлақонли ёритиш учун эса Хоразмга қўшни бўлган ва қадимдан узвий, маданий, иқтисодий алоқада бўлиб келган халқлар, мамлакатлар, давлатлар тарихини ҳам чуқур ўрганишимиз лозим. Ушбу зарурият эса бизни

Хоразм савдо марказлари тарихини ўрганиш давомида уни Буюк Ипак йўли фаолияти билан бевосита ва изчил равишда изланишлар олиб боришга даъват этади.

Олимларимизнинг кўп йиллик заҳматли меҳнати ва изланишлари натижасида тўпланган археологик, манбашунослик ва тарихшунослик маълумотларини миннатдорчилик асосида ўрганган ва биз танилаган мавзуга боғлаган ҳолда тадқиқ қилиш асосида қуйидаги илмий ҳулосалар чиқарилди:

1. Хоразм X–XV асрлар давомида Маворауннахрнинг хўжалик жиҳатдан энг ривожланган ҳудудларидан бири бўлганки, буни ёзма манбалардаги маълумотлар ҳамда археологик тадқиқот натижалари тўла исботлайди. Мазкур ҳудуддаги сиёсий-тарихий жараёнлар, яъни турли тарихий даврларда қатор марказлашган давлатларнинг вужудга келиши, уларнинг Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон ва Яқин Шарқнинг баъзи мамлакатларини ўз таркибига қўшиб олиши натижасида улкан ҳудудда сиёсий барқарорлик ўрнатилган. Бу, ўз навбатида, савдо-сотикнинг ривожланишига олиб келган.

2. Ривожланган ўрта асрларда Хоразмнинг Миздахқонқалъа, Кердор, Шаҳарлик, Кўҳна Урганч каби савдо марказлари жаҳон савдо муносабатларида катта ўрин тутиб, Ўрта Шарқ ва Европа мамлакатлари (Эрон, Ироқ, Озарбайжон, Арманистон, Грузия, Сурия, Фаластин Миср) Кичик Осиё, Ҳиндистон ва Хитой билан мустақам алоқада бўлишган. Жумладан, археологик тадқиқотлар натижасида Буюк Ипак йўлида жойлашган қатор хорижий давлатлар ҳудудларидан Хоразмда тайёрланган буюмларнинг кўплаб топиллиши буни тўла-тўқис тасдиқлайди.

3. Тадқиқ этилаётган даврда Хоразмда савдо муносабатларининг юксак даражада ривожланганлиги воҳанинг кўпгина шаҳарларида, айниқса, пойтахт қалъаларида савдо мажмуалари қурилиши, савдо йўлларининг қулайлиги ва хавфсизлигига катта эътибор берилганлигида ҳам кўринади.

4. Хоразм савдо марказлари тарихи ва уларнинг жаҳон савдо-сидаги ўрни турли хил манбаларда ва тарихшуносликка оид тадқиқотларда ўз аксини топган. Хоразмнинг IX–XV асрлар иқтисодий ҳаётини ёритишда шу даврлар араб-форс манбалари энг муҳим манбалар ҳисобланади. Улар устида кўп бора тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, уларда ҳали муаммоли масалалар мавжуд.

5. Хоразмнинг IX–XV асрлар савдо муносабатлари масаласини ўрганиш ишига С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнографик экспедицияси ходимлари ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар. Бундан ташқари, Жанубий Туркменистон археологик комплекс экспедицияси ходимлари ҳам бу масалага оид тадқиқотлар олиб бордилар. Кейинчалик эса бу муаммони ўрганиш ишига қорақалпоғистонлик археолог, тарихчи ва этнографлар ҳам салмоқли ҳисса қўшдилар.

6. Мустақилликдан сўнг Ўзбекистон Республикасининг кўп томонлама ҳамкорлик алоқалари доирасида археологик тадқиқотлар борасида ҳам кўплаб хорижий давлатлар билан ўзаро ҳамкорликдаги муносабатларни йўлга қўйди. Бу, албатта, келгусида катта аҳамиятга молик бўлган янгиликларнинг очилишида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон мустақиллигини яна-да мустаҳкамлаш, бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан миллий даромадни ошириш, айниқса, мамлакат иқтисодиётига чет эл валюта сармояларини жалб қилишни кўпайтириш масаласи бизнинг рақобатбардош моллар билан жаҳон бозорига тезроқ чиқишимизга бевосита боғлиқдир. Бунинг учун Буюк Ипак йўлининг бир вақтлар тивимсиз ишлаб турган қадимги тармоқлари ва андоза бўладиган таянч пунктларидаги савдо-сотик марказларини қайта тиклаш керак ҳамда ишлатиш керак. Хусусан, Хоразм воҳасидаги Урганч, Хива, Ҳазорасп, Хўжайли (илгариги Миздахқон), Амударёнинг сўл қирғоғидаги Тўрткўл, Беруний (қадимги Кат), Эллиққалъа, Нукус сингари шаҳарларда қуйидаги асосий ишлар қўламини бажариш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1. Маҳаллий-миллий меъморчилик услубида барча қулайликларга эга бўлган карвонсарой комплекслари, турар жойлар, дурадгорлик ва қулолчилик дўконлари ҳамда савдо-сотик расталарини қуриш йўли билан “Кўҳна шаҳар” намунасини тиклаш лозим.

2. Қандолатчиликда миллий ширинликлар, қанд-курслар, таомлар, шароб, шифобахш гиёҳлардан хузурбахш ичимликлар тайёрлаш, ишлатиладиган идиш-товоқлар ўзига хос миллий руҳда бўлишлигига эришиш керак.

3. Шаҳарлар оралиғидаги масофани йўлнинг табиий-географик шароитига кўра қадимгидек от, эшак, хачир, туяларда ва пиёда босиб ўтишни, уларни ем-хашак билан таъминлашни режалашти-

риш, бундай нақлиёт воситаларининг тезлигини ҳисобга олиб, маълум масофаларда сайёҳларнинг ҳордиқ чиқаришларини таъминлаш учун махсус жиҳозланган бекатлар (авваллари сувсиз чўлларда сардобалар қурилган) қуриш лозим

4. Имкониятига қараб карвон йўллари минтақасида жойлашган ноёб табиат ёдгорликларини таъмирлаш ва замонавий қилиб жиҳозлаш мақсадга мувофиқдир.

5. Сайёҳларнинг эсдалик совғаларига ўчлигини назарда тутиб карвон йўли қисмлари ва шаҳарларга тааллуқли бўлган тарихий-географик рисолалар, китоблар, очиқ хат, шартли тасвир-хариталар нашр қилиш, кулолчилик ва ҳунармандчилик буюмларини ишлаб чиқариш, хотира белги ёки нишонлар тайёрлаш, кичик гиламча, сўзана ва бошқа турли хил матолардан ёдгорлик буюмлари тўқиш, тиқиш ва ҳоказо ишларни амалга ошириш фойдадан холи эмас.

Юқоридаги амалга оширилиши мумкин бўлган чора-тадбирлар ёрдамида минтақамиздан ўтган Буюк Ипак йўли тармоқлари ва шаҳар, қалъа, қасрларнинг тарихий-географик “Шаҳодатнома”сини яратиш мумкин. Бунинг учун эса, энг аввало, Буюк Ипак йўлида турган савдо-ҳунарманчилик шаҳарлари тарихи ва бугунги кунини табиий ва иқтисодий география, этнография, тарих, археология, экология каби фанларнинг назарий ва методологик асосларига таяниб тадқиқ этиш, карвон йўлларининг ҳар иккала томонига туташган майдонларнинг табиий-экологик ва ўлкашуносликка оид хариталарини тузиш, унга ноёб табиат ва инсонлар қўли билан бунёд этилган тарихий-археологик обида ва ёдгорликларни, туристик манба ва йўлларни тушириш лозим. Фақат шунда биз аждодларимиздан қолган нодир ва ноёб мерос чашмаларини келажак авлодларга тортиқ этишдек ғоят ибратли ишни бажариб, ўтганларнинг руҳини шод этган бўламиз.

Ўрта асрларда мавжуд бўлган Хоразм савдо-сотик марказлари ва уларнинг яқин ҳамда узоқ ҳудудларда жойлашган мамлакатлар билан ўрнатган алоқалари мавзусини янги ҳужжатлар асосида ўрганиш ва тадқиқ қилиш давомида келгусида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар учун қуйидаги амалий тавсияларни илгари суриш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблардик:

1. Тарихий-географик тадқиқот ишларини ўлкамиз миқёсида яна-да жонлаштириш ва ягона дастур асосида узлуксиз олиб бориш зарур. Бунинг учун қадимги археологик обидалар орқали ўтган Бу-

юк Ипак йўлини ўрганиш жараёнида илмий экспедициялар аъзолари қадимги қўлёзма ва китоблар, топономик, археологик ашё ва далиллар, тошларга ўйиб ёзилган ёзув, чизма ва нақшлар, ҳозиргача етиб келган афсона, эртақ, ривоят ва ҳоказолардан унумли фойдаланмоқлари керак. Шубҳасиз, бундай манбалардан олинган ишончли маълумотларни атрофлича таҳлил қилиш асосида янги умумлашмалар яратилади.

2. Ўлкамиз тарихи билан боғлиқ бўлган Искандар Зулқарнайн, Плано Карпини, Рубрук ва Марко Поло, Амир Темур, Беруний, Носир Хисрав, Муҳаммад Авфий, Бобур, Муҳаммад Ҳайдар ва Абдураззоқ Самарқандий, Чжан Цянь каби саркарда, элчи, сайёҳ, олим, давлат арбоблари бўлган тарихий шахсларнинг юрган йўллари, фаолиятлари, асарлари чуқур таҳлил қилиниб, йирик даврларни ажратиш ва уларга аниқлик киритиш, ўз даври воқеаларини объектив акс эттирган махсус тарихий-географик, элшунослик, ўлкашунослик хариталарини тузиш мақсадга мувофиқдир.

3. Ал-Хоразмий (IX аср, “География” асари), Жайҳоний (IX аср, “Масофалар ва мамлакатлар китоби”), Балхий (IX аср, “Ер суратининг тасвири”), Ибн Ҳавқал (X аср, “Ер сурати” асари), номаълум муаллиф томонидан 983 йилда ёзилган “Худуд ул-олам” (“Олам чегаралари”), ал-Беруний (X–XI аср, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”), Истаҳрий (IX–X асрлар, “Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб”), Мақдисий (X аср, “Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”), Аҳмад Ибн Фадлан (X аср, “Рисола” асари), Ёкут Ҳамавий (XII–XIII асрлар, “Мамлакатлар рўйхати”) каби қўшлаб ватандошларимиз ва араб-форс тарихчиларининг илмий меросидан ўлкашуносликка оид қимматли маълумотларни тўплаб, умумлашмалар, рисола, китоб, тарихий-географик хариталар яратиш фойдадан холи бўлмасди.

4. XX асрнинг 30–90-йилларида тарихчи ва этнограф олимлар томонидан Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида олиб борилган кенг миқёсдаги археологик тадқиқотлар натижасида ўрта асрларда мавжуд бўлган савдо-ҳунармандчилик марказлари ва уларнинг ташқи алоқалари тарихининг кўпгина муаммолари ўз ечимини топди. Шу билан бир қаторда, Хоразм археология-этнография экспедицияси аъзолари рўйхатга олган ва бугунги кунгача чуқур ўрганиш имконияти бўлмаган шаҳарлар, қалъалар ва истеҳкомлардаги савдо-ҳунармандчилик марказлари қолдиқларини

тадқиқ қилиш орқали тарихнинг янги саҳифаларини ёритишга ҳаракат қилиш керак.

5. Хоразм савдо-сотик марказлари тарихи ва уларнинг жаҳон бозоридаги ўрни ҳамда ролини ўрта аср ва кейинги даврлар манбалари асосида ҳар томонлама ўрганиш борасида жуда катта ишлар қилинган бўлса-да, уларни етарли даражада деб бўлмайди. Навбатдаги тадқиқотлар жараёнида нафақат мамлакатимиз, балки хориж давлатлари архивлари ва кутубхоналари фондидаги маълумотларни танқидий таҳлил қилиш ҳамда янги нодир манбаларни аниқлаш мумкин аҳамиятга эга бўларди.

6. Хоразм савдогарларининг чет давлатлар билан узоқ йиллар давомида олиб борган иқтисодий муносабатлари тарихини объектив равишда ёритиш учун мустақиллик берган имкониятлардан фойдаланган ҳолда яқин ва узоқ хориж давлатларнинг тегишли илмий муассасалари билан кенг миқёсдаги амалий ҳамкорликни йўлга қўйиш ишига ҳукумат арбоблари қўмақлашмоқлари даркор.

7. XXI аср – интеллектуал тадқиқотлар асри эканлигини тан олган ҳолда жиддий эътиборни Ўзбекистон ёшлари сафидан чуқур билим, қобилият, тажрибага эга, ватанпарвар тарихчи, археолог, этнографларнинг янги авлодини тарбиялаб чиқаришга қаратмоқ керак. Ушбу долзарб муаммонинг ҳал қилиниши Хоразм тарихига оид илмий мавзуларнинг муваффақиятли тадқиқ этилиши учун гаров ҳисобланади.

8. Хоразм вилояти ва Қорақалпоқистон Республикасида фаолият кўрсатаётган археолог, тарихчи ва этнограф олимлар, ёш тадқиқотчилар орасидаги ҳамкорлик алоқалари ришталарини яна-да мустаҳкам боғлаш, уларнинг ечимини кутаётган муаммолар устида биргаликда изланишлар олиб боришлари учун зарур шароитларни яратмоқ керак.

Буюк Ипак йўли билан боғлиқ савдо-сотик алоқаларини тарихи ва сабоқларини чуқур ўрганиш Ўзбекистон ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, уларга ўлкашунослик соҳасида пухта билим ва кўникмалар беришда, ўсиб келаётган авлод қалбига она юртимиз табиатини севиш ва эъзозлаш меҳрини сингдиришда бағоят катта аҳамиятга эга. Дунё ҳамжамиятига дадил қадам билан кирган мустақил Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт ва сиёсатнинг кўпгина чигал муаммоларини қадимдан узлуксиз ишлаб турган ҳамда Ғарб билан Шарқни боғлаган Буюк Ипак йўлини қайта

тиклаш эвазига ҳал қилишга катта умид боғламоқда. Ушбу мураккаб ишни нафақат автомагистрал ва темир йўллар куриш билан, балки тарихий маълумотларни чуқур ўрганиш ва ўтмиш сабоқларини эсда турган ҳолда инсонлар онги ва тафаккурига таъсир қилиш йўли билан амалга ошириш мумкин.

Буюк Ипак йўли тарихини ўрганиш ва тарғиб қилиш жараёнида Хоразм савдо-хунармандчилик марказлари тарихини чуқур ўрганиш зарурати анча йиллардан буён етилган долзарб илмий муаммо ҳисобланади. Бу ишни вақтида ва ҳалол ҳал қилиш бизнинг ота-боболаримиз хотираси олдидаги ҳам қарзимиз, ҳам фарзимиздир.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришиб, чинакам демократия сари илк қадамлар қўяётган, гоёвий ақидалардан ҳоли бўлиб жаҳон халқларига ҳамкорлик эшикларини очаятган бир даврда, барча фуқароларда, айниқса, ёш авлодда ўз Ватани, унинг ўтмиши, бугуни, келажаги ҳақида объектив ва соғлом тасаввур ҳосил қилишга эришмоқ керак. Қолбуки, Ватани тарихини биладиган ва ҳурмат қиладиган кишигина унинг чинакам фуқароси бўла олади. Мазкур ҳақиқатни англаган ҳолда, ҳукуматимиз илм-маърифат асосида тарихни холис ўрганишга, маънавият ва миллий кадриятларимизни бойитишга жиддий эътибор бериб келмоқда. Зеро, ўтмиш сабоқларини ҳисобга олмасдан, буюк давлат, обод ва фаровон ҳаёт, бахтли келажакни куриб бўлмайди.

ҚИСҚАРТМАЛАР РҰЙХАТИ

- АН – Архитектурное наследия.
АО – Археологические открытия.
ВДИ – Вестник древней истории.
ВИ – журнал «Вопросы истории».
«Вестник» ККФ АН УзССР – Вестник Каракалпакского филиала Академии наук УзССР).
«Вестник» ККО АН РУз. — Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан.
ГРВЛ – Главная редакция восточной литературы.
ЗВОРАО – Записки Восточного Отдела Российского Археологического общества.
ЗНУ – Записки Новороссийского Университета.
ЗКВ – Записки Коллегии Востоковедов.
ЗРГО – Записки Русского географического общества.
ИГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
ИМКУ – Известия материальной культуры Узбекистана.
КД – Каракумские древности.
КСИА – Краткие сообщения института археологии.
КСИИМК – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.
КСИЭ – Краткие сообщения Института этнографии.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.
МИТТ – Материалы по истории туркмен и Туркмении.
МИУТТ – Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР.
МХЭ – Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.
НАА – журнал «Народы Азии и Африки».
НС – Нумизматический сборник.
НЭ – Нумизматика и эпиграфика.
НТК – Научно-теоретические конференции
ОНУ – журнал «Общественные науки в Узбекистане».
ПТ – Памятники Туркменистана.
СА – Советская археология.
СВ – журнал «Советское востоковедение».

- СНВ – Страны и народы Востока.
СЭ – журнал «Советская этнография».
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа.
ТДШИА – Тезисы докладов пленумов Института археологии АН СССР.
ТХАЭЭ – Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.
ТЮТАКЭ – Труды Южно-Туркменской археологической-комплексной экспедиции.
ЭВ – Эпиграфика Востока.
ВАПАА – Bulletin of American Institute for Iranian Art and Archaeology.
ВГА – Bibliotheca Geographorum Arabicorum.

Қудрат Машарипов

**“ХОРАЗМНИНГ ЎРТА ШАРҚ ВА ЕВРОПА
ДАВЛАТЛАРИ САВДО МАРКАЗЛАРИ
БИЛАН ТАРИХИЙ АЛОҚАЛАРИ
(X–XV АСРЛАР)”**

Монография

Мухаррир: **Yo‘ldoshev Ro‘zimboy**
Texnik muharrir: **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova**
Oybek Qalandarov

UrDU noshirlik bo‘limi O‘zbekiston matbuot va axborot agentligining 2009-yil 19-avgustdagi №148 raqamli buyrug‘i

bilan qayta ro‘yxatdan o‘tkazilgan.

Terishga berildi: 20.10.2016

Bosishga ruxsat etildi: 29.10.2016

Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 ¹/₁₆.

Tayms garniturası. Adadi 50. Buyurtma № 48.

Hisob-nashriyot tabag‘i 6,9.

Shartli bosma tabag‘i 6,4.

UrDU noshirlik bo‘limida tayyorlandi.

Manzil: 220110. Urganch shahri,

H. Olimjon ko‘chasi, 14-uy.

Telefon: (0-362)-224-66-01.

UrDU bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 220110. Urganch shahri,

H. Olimjon ko‘chasi, 14-uy.

Telefon: (0-362)-224-66-01.